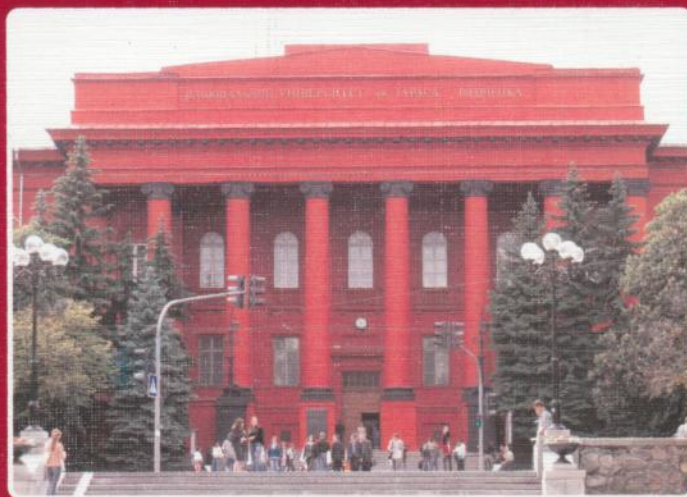

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ДЛЯ ГУМАНІТАРНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ

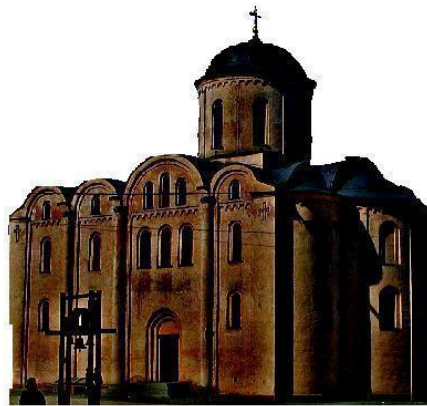
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ
ДЛЯ ГУМАНІТАРНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ

Науковий збірник

ВІПУСК II

КИЇВ - 2007

УДК 94: 316. 3 (08)
ББК 63. 3 + 60. 5 є 4
С 69

Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. II. - К.: Логос, 2007. – 140 с.

Науковий збірник вміщує статті, присвячені дослідженню соціального аспекту політичного, економічного, культурного й духовного розвитку України та іноземних країн від найдавніших часів до сьогодення.

Зокрема друкуються матеріали, які відображають науково-методичну, наукову і педагогічну діяльність, організацію та проведення навчального процесу з використанням новітніх інформаційних технологій і методик, огляди наукових конференцій і методичних семінарів, які відбуваються в КНУ ім. Т. Шевченка та поза його межами, хроніку поточного життя університету.

Надруковано згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол №1 від 13 вересня 2007 р.).

Казьмирчук Григорій Дмитрович, доктор історичних наук, професор
Головний редактор

Редакційна колегія:

Білик Б. І., доктор історичних наук, професор;
Верба І. В., доктор історичних наук, професор;
Гончар Б. М., доктор історичних наук, професор;
Гусев В. І., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В. П., доктор історичних наук, професор;
Киянська О. І., доктор історичних наук, професор;
Колесник В. Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А. П., доктор історичних наук, професор;
Купчик О. Р., кандидат історичних наук (відповідальний секретар);
Мордвінцев В. М., доктор історичних наук, професор;
Орлова Т. В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Слюсаренко А. Г., доктор історичних наук, професор, академік АПН України;
Трегуб П. М., доктор історичних наук, професор;
Хорошун Б. І., доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Борисенко В. Й., доктор історичних наук, професор;
Яровий В. І., доктор історичних наук, професор

INBS 978 – 966 – 581 – 887 - 8

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2007

ЗМІСТ

Від головного редактора

СТАТТІ

Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г. Соціальні аспекти в житті й діяльності причту церкви Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальник наприкінці XVIII – на початку XX ст.ст.	
Набока С. В. Інститут мирових посередників як провідник соціальної політики самодержавства під час впровадження селянської реформи на Правобережній Україні 1861 – 1863 рр.	
Боєва Т. І. Педагогічні заклади Донбасу наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціальний аспект	
Купчик О. Р. Репатріаційні угоди в структурі міждержавних домовленостей УСРР (1920 – 1922 рр.) (закінчення).....	
Хорошун Б. І. Хлібозаготівельна криза 1927 - 1928 рр. в Україні: міфи і реальність	
Дорошко М. С. Матеріально-побутове забезпечення партійно-радянської номенклатури УСРР в умовах голодомору 1932 – 1933 рр.	
Глушенюк Н. М. Ставлення селянства рейхскомісаріату „Україна” до політики німецької влади в сфері землекористування (1941 – 1943 рр.)	
Литвих Т. В. Національна політика в другій половині 1950-х – середині 1960-х рр.	
Макаренко Н. Ю. Боротьба кримських татар за поновлення соціально-політичних прав (50 - 80-ті рр. XX ст.)	
Латиш Ю. В., Малиновський Р. І. Комуністична партія України у виборчій кампанії 1998 р.	
Звіркоський І. В. Русифікація та українізація України: ретроспективи, перспективи, альтернативи	
Шамара С. О. Історія інтелігенції в Україні: термінологічна диференціація в контексті сучасних досліджень	

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Романова М. П. Сучасна українська і зарубіжна історіографія про причини офіційного визнання України та окупації її державами Антанти	
---	--

СТОРІНКА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ

Юрчкіна І. Г. Повсякденне життя лікарів Радянської України в 1920-х роках	
--	--

РЕЦЕНЗІЇ

Купчик О. Р. Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 11. – 532 с.	
Ластовський В. В. Соціальний розвиток українського села у місцевому вимірі	

ПАМ'ЯТАЄМО

Мінгазутдінов О. Ф. Згадуючи вчителя. До 95-річчя від дня народження В. Н. Котова

ХРОНІКА

Ткачук О. В. Прилюдний захист докторської дисертації В. В. Ластовським

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Мінгазутдінов О. Ф. На зустріч ювілею кафедри

CONTENTS

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ВИМОГИ ДО НАПИСАННЯ Й ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

ВІД ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Ініційовані кафедрою історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка дослідження соціальної історії невпинно тривають. Їх останні результати подано у другому випуску «Соціальної історії».

Прикметно, що формування цього випуску збірника статей проходило в період парламентських виборів 2007 р. Тоді, більшість політичних сил, які взяли участь у виборчих перегонах, акцентували увагу саме на соціальних проблемах українського життя, обіцяли покращити його. Зокрема, вирішити такі нагальні для населення питання як зменшення цін на житлово-комунальні послуги, покращення медичного обслуговування, забезпечення молоді житлом, підвищення стипендій студентам, заробітних плат працюючим, соціальних виплат незахищеним верствам суспільства та інше. Сподіваємося, що політичні партії та блоки, які подолали 3-х відсотковий бар'єр і потрапили до Верховної Ради України VI скликання, сформують коаліцію та уряд, який, у свою чергу, буде проводити вдалу, справедливую гуманітарну політику.

У другому випуску збірника географічно розширено колектив авторських статей, який представлено не лише столицею, але, й іншими регіонами України. Це викладачі та наукові співробітники, молоді і вже досвідчені учені, чії розробки виконані як індивідуально, так і колективно. Вони підібрані відповідно до ідеї збірника, його соціальної концепції.

Водночас, науковий збірник, висвітлюючи, як окремі аспекти, так і комплексно, соціальні відносини в Україні та іноземних країнах, у різні періоди їхньої історії, покликаний виконувати просвітницьку роботу. Він має ґрунтовно привернути увагу педагогів і науковців, громадських діячів і державних службовців до актуальних сьогодні соціальних проблем: виховання та освіти молоді, забезпечення житлом, покращення побуту людини, умов її праці й відпочинку, оздоровлення та лікування, ефективного використання трудових ресурсів, корисних копалин, автоматизації виробництва, пошуку енергозберігаючих технологій тощо.

Ми твердо переконані, суспільство і держава мають нині знайти спільну мову, прийти до єдиного знаменника - першочергово повинні забезпечуватися соціальні потреби пересічної особи. Це в інтересах й самої влади, оскільки обумовлюватиме довіру громадян до неї, зумовлюватиме наступне продовження її каденції. Без сумніву, соціальнозахищена особа – це також сприятливі умови для набуття людиною інших рис - національної терпимості, політичної культури, релігійної толерантності, а, відтак, запорука стабільного розвитку держави. Тому, уряд зобов'язаний врахувати історичний досвід, помилки і прорахунки попередньої соціальної політики, щоб не повторювати їх у подальшій розбудові України.

Користуючись нагодою, повідомляємо також, що цього року кафедра історії для гуманітарних факультетів КНУ ім. Т. Шевченка відзначає 70-річний ювілей своєї діяльності, з чим сердечно вітаємо наших колишніх і теперішніх колег, які традиційно досліджують соціальні проблеми української спільноти. Щиро бажаємо Вам міцного здоров'я, добробуту й достатку, творчого натхнення і нових досягнень у професійній науково-педагогічній праці.

Таким чином, представлений на розгляд читача другий випуск наукового збірника «Соціальна історія» є органічним продовженням розпочатих досліджень соціального аспекту політичного, економічного і духовного життя України та іноземних країн. Він розрахований на широке коло зацікавлених і фахівців. Тут Ви знайдете для себе багато цікавого й корисного.

Головний редактор

СТАТТІ

УДК 94 (477.44) Кальник "17/19"

Казьмирчук Г. Д., док. іст. наук

Казьмирчук М. Г., канд. іст. наук

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ В ЖИТТІ Й ДІЯЛЬНОСТІ ПРИТЧУ ЦЕРКВИ РІЗДВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ В СЕЛІ КАЛЬНИК НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

На основі нововиявлених архівних і опублікованих джерел розкрита соціальна історія парафії села Кальника у зазначений період, визначені дискусійні питання, які потрібно ще досліджувати, визначені напрямки майбутньої праці дослідників.

This article is based on the broad circle of new found archive and published materials which are introduced at the first time in history science. It shows social history of the parish of Kalnyk village in given period and determines debatable questions. Some of them will be examined in further works.

Історія церкви на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії займає особливе місце в дослідженні соціо-історичних процесів. Особливе значення має вивчення соціального життя й діяльності священнослужителів окремого приходського причту, зокрема церкви Різдва Пресвятої Богородиці села Кальника у кінці XVIII – початку XX століть. Церква відігравала вагомий роль у житті як цілого суспільства, так і окремої людини. Загальні праці з історії церкви підготовлені Київською школою вчених, як то: К. К. Крайнім, О. П. Крижанівським, В. М. Мордвінцевим, В. В. Ластовським, В. І. Уляновським [1] та іншими істориками, розкривають теоретичні і науково-прикладні питання співіснування церкви з довколишнім соціумом.

Останнім часом молоді дослідники звертаються до вивчення окремих аспектів церковної історії. Плідно в цьому напрямку працює білоцерківський вчений В. С. Перерва, праці якого присвячені життю й діяльності окремих парафій Надросся та О. О. Крижанівська [2], котра звернулася до аналізу церковного землеволодіння використовуючи нові архівні матеріали. Щодо кальницького причту, то тут практично досліджень з цього питання немає, якщо не рахувати кількох статей авторів цієї праці.

Виявлені й систематизовані нами нові архівні матеріали, які запроваджуються в науковий вжиток вперше, дозволяють об'єктивно й неупереджено розкрити важливу соціальну, економічну й культуру проблему церковного життя виявити конкретні стосунки священнослужителів з місцевим населенням, їхні взаємини.

Наявна література з проблеми і широке коло архівних матеріалів дозволяють дослідити соціальні питання життя й діяльності причту кальницької церкви Різдва Пресвятої Богородиці, зокрема послідовність священництва на церковному приході села, особисті риси і звички священників і причетників, їх конкретні дії під час ремонту храму, освітянській ниві, розширення сільського суспільства.

Наприкінці XVIII ст. на Україну було поширено становий поділ, який існував у Росії. До того головними суспільними станами у нас було козацтво, духівництво, шляхта, міщани, селяни. За російським же населення поділялося на чотири головні "роди людей": дворянство, духівництво, міщани і селяни.

Православне священство імперії відносилося слідом за дворянством до 2-го привілейованого стану російського суспільства. Священники і псаломщики, які закінчили відповідні спеціальні навчальні заклади, "звільнялися від військової повинності", тілесних покарань, поземельного податку і, якщо хтось із них проживав у місті, від "міських

повинностей" за винятком будівництва мостових, підтримання їх у належному стані та освітленні ліхтарями [3].

Уряд, Синод Російської православної церкви завжди турбувалися за збереження непорушних, ними ж визначеними, правилами чистоти священницького стану. 21 квітня 1804 р. Святий Синод прийняв указ, який забороняв особам духовного звання "вступати в брак з дочками низького стану" 27 лютого 1829 р. митрополит Київський та Галицький Євген схвалить рішення Київської дикастерії, яке повторить зміст попереднього указу. Ця ухвала була викликана тим, що поповичі одружувалися з багатими дівчатами низького стану із "користолюбства", залишаючи "у сирітстві" попівен, на прожиття яких церква вимушена була витрачати значні кошти. Щоб припинити такі порушення Правління Київської семінарії у цьому ж році взяло від "учнів вищого відділення" підписку про те, що вони "слухали повідомлення Київської духовної дикастерії...про заборону вступати у брак з особами низького стану" [4].

Православне духовенство поділялося на біле, яке служило на парафіях та чорне (ченці). До білого духовенства належали: 1. "Протопресвітери, протоієреї, пресвітери, ієреї, протодиякони, дяки та іподиякони," церковний причт у званні псаломщиків [5].

Біле духовенство мало право купувати і відчужувати відповідно до чинного законодавства землі і будинки в селах і містах [6]. Священники, згідно з діючими законами, могли укладати угоди і брати на себе певні зобов'язання виробляти деякі промислові вироби. За священниками, які до висвячення в сан були дворянами, залишалися, крім усього, ще й дворянські привілеї.

З 1773 по 1917 рік Службу Божу в кальницькому храмі служило більш як два десятки священнослужителів. Священники: Іван Пилявський (1773 – ?), Адам Ковальський (? – 1800), Стефан Бошковський* (1800 – 1813), Іоанн Левитський (1813 – 1839), Іоанн Черняк (1839 – ?), Василь Войнарський (1858 – 1894), Михайло (24. IV.1894 – 1.VIII. 1895) та Микола Оппокови (29.IX.1895 – 1897), Віктор Лещенецький (27.IV.1898 – 1917). Співслужили із священниками дяки та паламарі: Іоаким Волошиновський (1801 – 1805), Гаврило Пашеньковський (1805 – ?), Пантелеймон Трембовецький (? – 1814), Петро Самборський (? – 1819), Федір Поповський (1829 – 1834), Арсеній Новоборський (1820 – 1845), стихарний паламар Олександр Пршимицький (1861 – 1877), стихарні дячки Павло та Володимир Крижановські (?), Андрій Тимошин (1910 – ?). Ці дати, звичайно, не дуже точні. Дуже складно визначити роки служіння священників, дяків та паламарів, що зумовлено браком цілісного комплексу документів. Особливо це прослідковується щодо Арсенія Новоборського та Федора Поповського (? – 1834).

Священницька корпоративна спільнота кальницької церкви формувалася повільно й пройшла два нерівні періоди свого розвитку. I. З кінця XVIII ст. до 60-х років XIX ст. II. Після скасування кріпосного права – до 1917 року, коли відбулися разючі зміни в житті причту.

Перший період становлення й розвитку кальницького причту характеризується сімейністю, браком спеціальної, крім домашньої, освіти, протистоянням польської місцевої влади в особі римо-католицьких клерикалів, польських магнатів та шляхти, поступовий, болючий перехід від греко-католицького до православного віросповідання, зменшення в середовищі священства вихідців із польського національного елементу, поява представників українського менталітету.

Другий період – перетворення священства в слухняного виконавця самодержавної волі царя, трансформація причту в окремий стан ненажерливого російського чиновництва, отримання ними спеціальної освіти в семінаріях і академіях, розмивання священницьких традицій, коли сини не завжди йшли шляхами батьків, а навчалися в університетах та інших навчальних закладах, а доньки, залишивши свій стан, навчалися в освітянських навчальних закладах, працювали на освітянській та іншій інтелектуальній ниві, перетворення їх у справжній прошарок місцевої інтелігенції, а не постачальників інституту дружин для поповичів. Наприклад, влітку 1881 р. "донька священника" Параска Петельчиць просила у

попечителя Київської учбової округи надати їй вакантне місце "вчительки або наглядачки в жіночому навчальному закладі" [7].

Нерівномірність документів, що залишилися про діяльність священнослужителів церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Кальника, не дозволяє однозначно змалювати їх соціо-релігійну та культурницьку роботу, сімейні зв'язки та родинні стосунки, відзначити взаємну кланову допомогу, їх співпрацю або протистояння з місцевим селянством, використання ними в своїх інтересах політико-економічної кон'юнктури промислового суспільства, поступового звільнення общин від тотального послуху. На відкладання документів впливала активна або пасивна позиція священнослужителів. Відсутність у члена причту амбітних устремлінь чи надмірного темпераменту перетворювала слугу Божого в ординарного, непомітного, сірого виконавця волі вищестоящих начальників, викликала неухильне скаредне бажання забезпечити своє родинне благополуччя.

Вважаємо, що найпомітніший слід у житті парафії залишили Стефан Бошковський, Василь Войнарський та Микола Оппоков. Перший своїм незлагідним та неврівноваженим характером, внутрішнім протистоянням централізації церковної діяльності та непосидючою натурою, протистоянням римо-католицькому впливу польської шляхти, другий – служінню церкві та потребам громади. Перший – священнослужитель перехідного періоду від греко-католицького до православного віросповідання, від польського до українського менталітету, розвитку "справжнього" православ'я, другий – церковний діяч часів переходу суспільства до нових, більш розкріпачених стосунків у громаді, від феодального до промислового суспільства. Отець Стефан – репрезентант священницької, хвацької вольниці, нестримний життєлюб та веселун, отець Василь – педант від віри, послідовний реалізатор моралізаторського впливу церкви на традиції суспільного життя громади.

Досліджуючи життя й Божу службу священників потрібно відзначити, що вони отримували кальницький приход з різних причин. Це обумовлювалося різними особистими чинниками: волею вищого духовного начальства або, як пишеться у Синодальному указі, купівлею, відповідно до наявності капіталу претендента на цю парафію [8]. Одні з них затримувалися тут ненадовго, тимчасово, інші ж служили пастві кілька десятиліть.

Матеріальний фактор вплинув і на зміну кальницької парафії Адамом Ковальським, на перехід його в с. Очеретне. Він належав до висвячених священників із греко-католицької віри в православну. Спочатку о. Адам відправляв службу у Воскресенському храмі м. Липовця. Пізніше церква, "після відновлення в цьому краї благочестя", була перетворена на собор, в якому за штатом мав правити протоієрей. Священника А. Ковальського перевели до м. Кальника, до церкви Різдва Пресвятої Богородиці. Коли це сталося сказати важко. Принаймні, потрібні документи ще не знайдено.

Умови життя настоятеля храму о. Адама не влаштовували. Маючи сім'ю, він не мав власного будинку, а побудувати новий "по недостатках його не міг" [9]. Доля допомогла йому. В селі Очеретному при Михайлівському храмі служив священником його родич, який мав власний будинок. Мабуть, о. Адам бував у нього, його знали прихожани місцевої церкви. У вересні 1800 р. місцевий родич-священник помер і Адам Ковальський 28 вересня цього ж року на ім'я "Великого господина Высокопреосвященнейшего Гавриїла, митрополита Киевского и Галицкого" подав "Доношеніє" з проханням перевести його до храму у с. Очеретного. А щоб отримати це місце, о. Адам взяв у прихожан цього села "Схвалення". В ньому писалося: "Ми, що нижче підписалися єпархії губернії Київської, протопопії Липовецького повіту села Очеретної церкви Свято-Михайлівської прихожани засвідчуємо по чистій совісті, що священник Адам Ковальський є людина добра, не п'яниця, не лінивий, не брехун, не сварливий, не любодійця, не помічений у злочинстві і обманах, а тому ми бажаємо мати його у своєму приході..." [10]. Цей документ підписали селяни "китор Павло Пінчук, ключник Стефан Воронюк, Стефан Куземенко, Михайло Мисько та ін." А замість них неграмотних "руку приклав села і церкви вищеописаної дячок Афанасій Чекавський" [11].

Липовецьке духовне правління розглянуло прохання отця Адама і 15 жовтня 1800 р. священник змінив кальницьку парафію на очеретнянську. Цього ж року, приблизно у

листопаді, священиком кальницької церкви був призначений Стефан Бошковський. Він розпочав Службу Божу 22 червня 1788 р. як греко-католицький священик у с. Панський Міст Липовецького повіту. До "благочестя приєднаний протоієреєм Іоанном Разгівовським в 1794 р.". Після "скасування" церкви у цьому селі "переведений у містечко Кальник" в церкву Різдва Богородиці [12].

У причті в цей час служили священик і паламар, а з 1801 р. – дяк. Під час богослужіння у кальницькому храмі о. Адама Ковальського паламарську службу правив паламар Іоаким Влашинський (близько 1793 – 1805), який "по ревізії 1795 року записаний при цій же церкві, в тому ж званні, поведінки порядної, у читанні нотному і по голосам співу справний, років йому 32, вдівець" [13]. Священик і тоді ще паламар Іоаким (в іншому документі Іоанн) у 1797 р. склали метричну книгу, яка є першою, що збереглася й донині [14].

Після від'їзду о. Адама на нове місце, тимчасово до призначення нового священика о. Стефана служив у храмі Різдва Пресвятої Богородиці Дашівський благочинний панотець Федір Левицький, який підтримав клопотання дяка Іоакима від 29 травня 1801 р. до Липовецького духовного правління про затвердження його "при згаданій вище церкві і про надання указу". Правління розглянуло 31 травня 1801 р. клопотання дяка Іоакима і відправило належне рішення за підписом протоієрея Никифора Топольського на ім'я митрополита Київського і Галицького Гавриїла "про затвердження його при згаданій вище церкві дячком і видачі про те указу" [15].

Традиційно до Київської консисторії з проханням Липовецького духовного правління відправлялася й "Ухвала" священика і прихожан, де висловлювалося бажання мати "при нашій церкві дячком Іоакима Влашинського" [16]. Під текстом цієї ухвали поставив підпис за неписьменних Нестора Кяттора (Ктитора), Микити Василівського, Василя Казімірчука зятя, Герасима Степанишина і Павла Лисенка "священик Федір Левицький" [17]. Київська консисторія схвалила це рішення, направивши відповідне розпорядження до духовного правління: "Його Імператорської величності указ з оної дикастерії (духовна консисторії – авт.) від 17 цього серпня за № 3687 даний для відома, що наданому від цього правління при проханні містечка Кальника церкви Різдва Богородичної вдовому дячку Іоакиму Влашиновському виданий відкритий указ в цьому правлінні цього серпня 22 числа отриманий" [18].

Отець Стефан, мабуть, прибув до м. Кальника в другій половині 1800 року маючи "святительську грамоту", щоб зайняти вакантне місце священика. Однак, як писав він у скарзі у червні 1802 р. митрополиту Гавриїлу, липовецький протоієрей Никифор Топольський не дозволяв благочинному "в церкві цій оповістити з причини попередньої обіцянки цього приходу іншому священику" [19].

До скарги було додано "Свідоцтво" прихожан, яке записав писар, де писалось: "Нижче підписавші містечка Кальника прихожани дали від себе це священику Стефану Бошковському, настоятелю церкви Різдва Богордичної кальницької свідоцтво в тім, що ми від початку призначення його до нас з святительською грамотою в сім виконанні ним християнських треб цілком задоволені, а найпаче, що він священик мирно з всяким проживає, до бійок, сварок, спокус і п'янству пристрасті зовсім не схильний в чому по чистій християнській совісті свідчимо і на те власноручно знаками хреста підписуємося. На оригіналі так: Федір Качалай, Герасим Степанків (Степанишин ?), Микита Соцький, Гнат Чуприна, Ктитор Нестор Геженко, Павло Лосенко, Василь Казюмеров (у писарській копії – Каземеров), Григорій Бевз, Микита Базилевський, Микола Войченко" [20]. 14 червня 1802 р. Київська консисторія розглянула цю скаргу з власною резолюцією архіпастиря – "повернути прохачу прохання без задоволення" [21].

Життя Бошковського, його служіння Богу було надзвичайно складним, пронизане протистоянням керівництву Липовецького духовного правління, з місцевою владою та економією графа Володимира Потоцького. Стефан Бошковський розпочав богослужіння в церкві Різдва Пресвятої Богородиці містечка Кальника 7 листопада 1800 року [22].

Парафіяльним священиком він був 14 років. Документи свідчать, що це був слуга божий не тихого й богобоязливого характеру. Його Божа служба, особисте життя пронизане безліччю порушень церковного етикету та норовистими діяннями, гвалтуванням традицій сільського й священицького життя.

Свою службу в храмі розпочав він низкою порушень. Так, 21 листопада 1800 р. священика Стефана зустрів у містечку Лінцях липовецький протоієрей Никифор Топольський "на ярмарку бродячим у дуже непристойному одязі з розкуйовдженими косами" при багатолюдному натовпі "п'яним" [23]. Цього ж року його ще раз бачили добре підпилим.

2 квітня 1801 р. він не виконав "височайшого іменного Маніфесту" і не відправив "високосвяточний молебень" [24]. Про цей ганебний вчинок священика Липовецьке духовне правління дізналося з "доносу" дяка церкви Іоакима Влашинського. Отець Стефан був викликаний до правління і покараний. У своїй пояснювальній записці він визнав свою провину і брав на себе зобов'язання "виправитися" і в "майбутньому пам'ятати монарше милосердя... і буде старатися, щоб таких у посаді моїй упущень не було" [25].

Халатно він ставився до виконання й інших своїх обов'язків, зокрема до ведення клірових книг, на що не раз вказував йому дашівський благочинний ієрей Федір Левицький, "штрафуючи" отця й примушуючи його "виправляти їх".

Чашу терпіння місцевого духовного керівництва переповнив ганебний вчинок о. Стефана – відправив панахиду під час похорон економа, шляхтича греко-католицького віросповідання в м. Кальнику. Це було великим святотатством, порушенням канонів православної віри. Донос на цей "злочин" кальницького священика подав ксьондз римо-католицького храму м. Лінців Старушкевич. 25 квітня 1802 р. на засіданні Липовецького духовного правління розглядалися неблаговидні діяння о. Стефана. На це зібрання він приїхав п'яним, під час його засідання скандалив, ображав протоієрея та членів правління. Члени правління врахували попередні покарання, як-от: накладення епітимії, "штрафу п'ятдесяти поклонів", усні догани і цього раз ухвалили: "священика Бошковського Стефана відправити до Митрополичого дому в чорну роботу для нагляду за його поведінкою" [26].

18 червня 1802 р. отець Стефан прибув у Київ до Софіївського митрополичого дому в "чорну роботу" під нагляд "економічного правління". Його використовували на різних роботах, де він "поводив себе тверезо і ні в яких пороках помічений не був" [27]. Звільненню о. Стефана від подальшого виконання покарання допомогла його дружина Євдокія. 17 липня цього ж року від імені неписьменної Євдокії, матері п'ятох дітей, на ім'я Митрополита Гавриїла надсилається прохання відпустити додому її чоловіка, враховуючи її "тяжке становище", необхідність зібрати врожай, оскільки "можу лишитися" "на цілий рік без хліба" [28].

24 червня 1802 р. консисторією було прийнято рішення помилувати отця Стефана. Резолюція про "відпущення" священика доповнювалася моралізуючим висновком: щоб він пам'ятав виявлене йому "*снисхождение*" [29]. Тут же консисторський чиновник пропонував Липовецькому духовному управлінню "відмовити йому в приході цієї церкви (кальницької. - авт.)" і перевести на "причетницьку посаду, заборонивши священослужіння" [30]. У вересні цього ж року о. Стефан знову пише покайну розписку, в якій бере на себе зобов'язання не ганьбити священицький сан, відмовитися від п'янства та грубощів [31].

Мабуть, о. Стефан ще не раз порушував священицький етикет. Про це може свідчити указ Київської дискатерії від 31 грудня 1806 р., згідно з яким він був "виключений із цього правління (Липовецького – авт.)" [32], оскільки Бошковський вів постійні судові позови, і переданий у відомство Уманського духовного правління [33]. Проте, це не завадило керівництву Липовецького духовного правління розпочати нову тяжбу проти о. Стефана, як тільки трапилася слушна нагода.

11 квітня головний економ Дашівського ключа графа Володимира Потоцького шляхтич Кароль Дибський прислав у це правління рапорт, в якому доповідав "*про п'янство цього повіту села Кальника церкви Різдва-Богородичної священика Стефана Бошковського*", жаліючись на нього за "підвіз ... добра цих графів із сторонніх місць горілки" [34]. Для

підтвердження факту скоєного "злочину" священником економ відправив до Липовця відібрані об'їждчиками "того священника підводу з кіньми" [35], килимком та лошаком. Напевне, цю справу слухали в Липовецькому духовному правлінні 19 квітня. Про це свідчить запис канцеляриста Онисима Павловича, зроблений 22 квітня. До цих документів було додане розлоге "Прохання Кароля Дибського, написане шляхтичем містечка Дашева Матвієм Станькевичем" [36].

Зміст прохання висвітлює стосунки священника з дашівською економією, з її управителями, які сповідували католицьку та греко-католицьку віру. В ньому наголошується, що Стефан Бошковський обіцяв не п'янствувати і вести себе відповідно до священницького сану, але порушує цю обіцянку. Мало того, він не раз був помічений економією "у підвозі зі сторони з чужих володінь горілки", виявляє спротив місцевим об'їждчикам, б'є їх, лає нецензурними словами. Економ звертає увагу на те, що о. Стефан, "часто їдучи з містечка Лінець п'яним через поселення цього ключа Парієвку і Сороку тамтешніх об'їждчиків лає, завдає їм побої" [37]. Правда, у цьому свідченні є певна невідповідність, адже село Сорока завжди лежало осторонь шляху з Лінця до Кальника. Навіщо священнику заїжджати до цього невеликого села, роблячи значний крюк, коли на Кальник дорога йде прямо. Ради справедливості, гадаємо, треба зауважити, що деякі звинувачення були не об'єктивні і породжені релігійними мотивами – принизити колишнього уніатського священника, образити його сан, відтіняючи його схильність до вживання горілки, втручанням польської адміністрації в особисте життя священника.

Цю скаргу розглянула київська дискатерія 26 липня 1807 р. і надіслала указ митрополита Серапіона до Липовецького духовного правління "про висилку в цю дискатерію містечка Кальника священника Стефана Бошковського для відповіді проти жалоби Дибського, за підвіз ним з чужих володінь горілки" [38].

Ще раніше чини Липовецького нижнього суду відправили до Кальника земського справника, колезького асесора Михайла Княгинецького, щоб повернути відібрані у о. Стефана коні з усім начинням, якого він зустрів вороже. Спочатку посильному, який запрошував священника до справника "на квартиру", дружина відповіла, що його вдома немає, оскільки він поїхав у с. Цибулеве до священника Шумовського [39]. Згодом о. Стефан з'явився у п'яному вигляді і, не шануючи установу, яку він представляв і мою особу, накинувся на мене з "страшним азартним криком, і грубістю", розпочав звинувачувати управу і земський нижній суд у некомпетентності і в безправному вчинку їх стосовно його особи, що духовне правління й суд будуть відповідати за те, що затримали його виїзд [40].

Михайло Княгинецький "наказав йому йти додому, сам же вернувся до Липовця не виконавши покладеного на мене від суду доручення". Через деякий час "священик, мабуть, протверезів і одумався", оскільки прислав до Липовця дяка кальницької церкви Гаврила Пашеньковського, щоб той привів його коней і екіпаж. Справник коней дякові не віддав, бо у того не було ніякого письмового "доручення". Утримувати коней земський суд більше не міг, не маючи належних умов, і повернув коней, як тільки отець Стефан написав власноручно належне доручення, яке зберігається у справі, після чого справник передав дякові екіпаж.

У писарському "Повідомленні" Михайла Княгинецького, з якого ми взяли згаданий матеріал, має низку нових свідчень про о. Бошковського, які справник почув, будучи в Кальнику. Він розповів, що власне сам кілька разів бачив священника кальницької церкви п'яним у корчмі м. Дашева у "бридкому вигляді із розкуйовдженим волоссям і в непристойному його сану одязі" [41]. А далі М. Княгинецький пише: "притому містечка Кальника посесор пан Пішюн оголосив мені, що цей священник не тільки щогодини є п'яним, але навіть ходить по ночах по різних хатах, робить безчинства і з деякими жінками непристойно чинить" [42]. Справник радив Липовецькому духовному правлінню судити священника відповідно до чиних законів і "доповісти вищому керівництву" [43].

Духовне правління поінформувало також про вчинки отця Стефана Київського губернатора, який доручив губернському правлінню провести власне розслідування. Розпочалося листування між духовним і світським відомствами. Київська консисторія

інформувала Київське губернське правління про те, що вона вже надіслала Липовецькому духовному правлінню указ про "висилку його, Бошковського, для допитів... у дискастерію" [44]. Цей указ у Липовцях отримали 4 вересня 1807 р. за №2150, про що свідчить написана канцеляристом Онисимом Павловичем відповідь [45].

Із документів справи видно, що кальницький священник не дуже поспішав до Києва. Ця затримка викличе невдоволення в консисторії і буде використана нею, щоб ще раз нагадати Липовецькому духовному правлінню про це. Духовні чини м. Липовця звинуватили у затримці "села Жаданів благочинного священника Федора Левицького" [46], якому ще 29 серпня переслали цей указ. Ієрей Федір Левицький 6 вересня 1807 р. писав до Липовецького духовного правління, "що до висилки цього священника Бошковського вживав усі старання"[47], про що свідчить його "Рапорт про виконання указу," відправлений ним 13 вересня у Київську консисторію.

Причиною, що, на думку благочинного й кальницького священника, дозволяла останньому затриматися, був "зубний біль, який загородив був шлях священнику Стефану Бошковському, настоятелю кальницькому для виїзду в Київську духовну дискастерію, зараз же відправляється цього жовтня 6 числа" [48]. Що характерно – цей документ написаний на невеличкому клаптику паперу 25 на 25 см і є, на нашу думку, знуцанням благочинного ієрея Федора Левицького над вищими духовними інстанціями.

Священник Бошковський прибув до Києва 11 жовтня 1807 р. і в Київській духовній консисторії відбулося засідання, на якому о. Стефан захищав себе від звинувачень Липовецького духовного правління та "повідомлення" Київського губернського правління. Всі звинувачення були зведені до п'яти пунктів: 1. Його звинувачували в тому, що він купував горілку в помістях інших власників, на що не мав права. Відповідь панотця Стефана звелася до того, що він купив горілку у маєтку поміщика Дудзінського в містечку Китайгороді тільки один раз до дня Світлого воскресіння у кількості 17 кварт "горілки, яка там набагато дешевша" [49]. Священник із здивуванням запитував, на яких підставах гайдуки дашівської економії відібрали у нього бочечку горілки, якщо він, священник, "у числі людей поміщицьким повинностям не підвладний" [50]. 2. Спростував о. Стефан і звинувачення об'їждчиків сіл Паріївки і Сороки, нібито він перший розпочинає сваритися з ними, ляяти, а інколи й битися. Бошковський твердить, що він завжди повертався з Лінець додому тверезий, а захищався від "тамтешніх гайдуків", оскільки вони "завжди шукали у возі його, Бошковського, горілки, хоча він зовсім з собою її не мав" [51]. Обурювало священника також і те, що об'їждчики одного разу побили його дружину й брата, стихарного дяка Кирика Бошковського. 3. Заперечив також Стефан Бошковський звинувачення справника Михайла Княгинецького щодо його грубощів і нетверезого стану під час розмови у містечку Кальник, то він ставився до посади й органів місцевого управління з шаною, при тому наголосив, що Липовецьке духовне правління не мало права брати присланий дашівським економом його екіпаж і "відсилати його коней у роботу, через що ті його коні зовсім охляли" [52]. І хоча він розмовляв ввічливо з справником про кривди заподіяні йому, наголошував о. Стефан, він чимось викликав злість у справника, який вигнав його "геть, повторивши це не однократно". 4. Ніколи Стефан Бошковський не був п'яним, а тим паче не ходив "в містечку Дашеві по корчмах", і справник ніколи його таким бачити не міг. Просто він під час дощів міг одягати шинелю, в якій "не один він Бошковський був" [53]. 5. Звинувачення справника в тому, що о. Стефан ходить ночами по хатах і робить непристойні дії з жінками, є "несправедливим" і використано Михайлом Княгинецьким тільки заради "збільшення свого над ним Бошковським подання" [54].

Аналізуючи захист Стефана Бошковського, відзначимо головне: вміння відкидати звинувачення й самому нападати на супротивну сторону, інколи не гребуючи використанням достеменно неточних фактів. Припускаємо, що священник володів магічними властивостями, змогу переконливо спростувати будь-який закид. Цей метод протистояння з протоієреєм Никифором Топольським притаманний ще одній розслідуваній події, яка трапилася з ним у 1809 р.

15 січня того, 1809 року, Липовецьке духовне правління відправило на ім'я митрополита Серапіона рапорт про здирництво священика Стефана Бошковського за відправу треб. Цією справою займався й Липовецький нижній земський суд, який констатував, що о. Стефан 19 грудня 1808 р. відмовився "привести до хреста" незаконнонароджену дитину, вимагаючи від її матері – "жінки, яка знаходилася в бідному стані", за хрещення один рубль сріблом". А, крім того, в тому ж містечку Кальник чоловік бродячий і слабкий у бідності в грудні місяці помре, і це мертве тіло не поховане було декілька днів" [55].

Тенденційність та упередженість Липовецького духовного правління очевидна. В цій же справі, яка складається з двох окремих слідчих справ*, є "витяг" від 20 грудня 1808 р., в якому йдеться про те, що хлопчика охрестили 3 грудня того ж року. Хрещений отримав ім'я Ігнатій. Хрещеним став "Йосиф Ольховський – економ містечка Дашева", а хрестив його приходський священик містечка Дашева, благочинний Тимофій Порецький разом з дячком Власом Гладким [56].

"Повідомлення" про порушення панотцем Стефаном священицьких чеснот, підписане засідателем Лобачевским, секретарем Єрошкевичем і столоначальником Іваном Зосимою спонукало київську духовну владу більш активно проводити розслідування. 8 січня 1809 р. Київська консисторія заслухала цю інформацію й відправила указ про її докладне розслідування Уманському духовному правлінню, якому безпосередньо підпорядковувалася кальницька парафія. Указ був відправлений із Київської дикастерії з вимогою надання "термінової інформації про суть" справи до Києва [57]. 11 березня цього ж року був відправлений указ до Липовецького духовного правління про те, що "проведення розслідування над священиком Бошковським за здирства, за треби надмірної плати покладене на Уманське духовне правління" [58]. Необхідність такого повідомлення до м. Липовця була очевидна, оскільки тут очолював духовне правління протоієрей Никифор Топольський, який не міг пробачити о. Бошковському незалежну його поведінку й постійні перемоги над ним.

В Уманському духовному правлінні не поспішали з проведенням розслідування, посилаючись на те, що досить пізно отримали відповідний указ аж 18 березня 1809 р., про що 19 березня відписав уманський протопоп Іоанн Овсяницький [59]. Справжнє розслідування розпочалося у травні 1809 року. Була створена слідча комісія. До її складу, крім протопопа Іоанна Овсяницького, який, мабуть, і очолював її, ввійшов колезький реєстратор Яків Крижанівський, котрий вів протоколи допитів обвинувачуваного та свідків. Їм допомагав стихарний дячок кальницької церкви Гаврило Пашеновський, а це вже нонсенс, оскільки головним обвинуваченим був його священик. До свідків, крім селян Карпа та Василя Бугаєнків, Марфи Данильчихи, повитухи шляхтянки Варвари Новицької, соцького Федора Кучмарука*, запросили також жаданівського благочинного Федора Левицького. 29 травня цього ж року всі вони були приведені до присяги, після чого дали свідчення, записані на окремих аркушах.

Слідчі намагалися з'ясувати два питання: 1. Чи вимагав кальницький священик одного старого срібного рубля від "покритки" Євдокії за хрещення "незаконнонародженого" сина? 2. Чому не був своєчасно похований Юхим Пастух?

Усі свідки давали досить ґрунтовні свідчення, наголошували на тому, що отець Стефан Бошковський прийшов до хати Марфи Данильчихи, де знаходилася породілля, прочитав молитву і дав ім'я народженому – Ігнат. Це дійство називається "обмолитвовать". Після цього протягом тижня дитину треба було охрестити. Він запропонував це зробити у суботу, а за це дати йому один старий срібний рубель. І, як свідчив він сам, справді говорив Євдокії, що її вчинок є злочином, мабуть, соромив її й іншими словами, а накінець сказав, що такий тяжкий гріх "потрібно відмолити", а для цього необхідно дати йому рубль. Федір Кучмарук скаже більш чіткіше: "він, Борковський, оголосив, щоб Євдокія дала йому рубль за хрещення дитяти, а без нього він хрестити його не буде" [60].

Породілля таких грошей не мала. Вона послала вдову Марфу Данильчиху у містечко Дашів, де під вартою знаходився винуватець її ганьби Петро Білецький, щоб вона взяла в нього цей рубль для хрестин. Останній відмовився дати такі гроші. Тоді вдова пішла до економа Йосипа Ольховського з скаргою на Петра. Дашівський управитель ключа маєтностей графа Володимира Потоцького про цю подію вже знав і через соцького Федора вжив ряд заходів, які підривали авторитет кальницького священика. Економ, зокрема, сприяв хрещенню немовляти в містечку Дашеві і тоді, на нашу думку, простудилося малятко, коли возили його з Кальника до Дашева і назад у грудневі морози, і маля справді померло.

Не менш загадковою справою виявилася й смерть Юхима Пастуха, яка трапилася у недільний грудневий день 1808 року. Як свідчили 29 травня 1809 р. Василь і Карпо Бугаєнки, вони зранку прийшли до батюшки й попередили його про смерть небіжчика, на "що він, Бошковський, сказав, щоб за похорон тіла постаралися дати рубль срібний" [61]. Селяни пішли від священика, який після відправлення літургії кудись "поїхав і на другий день у понеділок перед вечором повернувся" [62]. Зразу ж Василь Бугаєнко і Григорій Бевз прийшли до священика додому і "поклали на стіл рубль дрібний і 25 копійок". При цьому був присутній благочинний Федір Левицький, котрий приїхав до кальницької церкви на щорічну перевірку. Гроші будуть поділені між священиками. Благочинний підтвердить у своєму зізнанні цей факт – "благочинному двадцять і п'ять копійок, а священику Бошковському рубль поклали" [63].

Оскільки було пізно, то похорон був відкладений на наступний день – вівторок. Тіло Юхима Пастуха віддали землі, про що свідчили обидва священики. Через два тижні Василь Бугаєнко без будь-яких вимог за "похорон померлого Юхима" приніс Бошковському півкорця жита. Сторона звинувачення в особі соцького Федора Кучмарука продовжувала звинувачувати священика Бошковського у здирстві двох дрібних рублів за похорон Юхима і за те, що тіло три дні лежало без поховання. У діях позивачів проглядається бажання будь-якими чином принизити священика і постаратися вигнати з цієї парафії. Таких прикладів було дуже багато, коли шляхтичі-католики, займаючи керівні посади в економіях, старалася прибрати до рук православних священиків. На такий факт вказував у своїх спогадах відомий історик Володимир Боніфатійович Антонович, коли у молодого, свідомого, з "широхристиянським напрямком" священика, який обстоював інтереси селян, використавши підкуп консисторських чиновників, "відняли приход" [64].

Перемогла честь мундира та інстинкт священицької корпоративної самозбереженості. Ієрархи разом з консисторією не могли допустити того, щоб священнослужитель поніс кару. Зміст слідчих матеріалів, присланих з Уманського духовного правління 15 листопада 1810 року та з Липовецького духовного правління, розглянули 9 жовтня 1812 року на засіданні Київської консисторії. У підсумковому документі слідчі констатували, що ніяких здирств Бошковський не чинив, "радив тільки їй (Євдокії. – авт.), а не вимагав дати йому, Бошковському, старий рубль на моління, що вона обіцяла виконати тоді, коли отримає від нажитого нею немовля з Петра Білецького" присуджені за безчестя 10 рублів [65].

В основу рішень були покладені свідчення священика, які підтримувалися селянами не тому, що непередбачуваний у своїх вчинках Стефан Бошковський був непогрішний і справжній пастир, а тому що селяни розуміли, що від нього залежить спокій їхнього життя, боячись неврівноваженого панотця.

Київській дикастерії наприкінці грудня 1809 і на початку 1810 р. довелося розглядати ще одну скаргу на кальницького священика. Суть справи полягав у тому, що у "четверток на сирному тижні" панотець обвінчав селянку Євдокію Бевзу з селянином, жителем м. Дашева Герасимом Пилипенком [66]. Отець Стефан, визнаючи свою провину, посилається на те, що він не знав про заборону проводити вінчання на цьому тижні, тим паче, що й місцеві священики, зокрема о. Роман Доманський із с. Кошланів на "сирному тижні у вівторок своїм прихожанам провів (вінчання. – авт.) і за що від начальства ніяких мордувань не мав" [67]. Стефан Бошковський, визнаючи свою провину, наголошує на тому, що її усвідомлення є "кращим свідченням" того, що така помилка більше не повториться.

Вершину протистояння панотця Стефана з прихожанами й духовним правлінням відтворює "Донесення" соцького Федора Качмара про безладні п'яні буйства приходського священика Стефана Бошковського. 10 жовтня 1810 р. підканцелярист Ігнатій Павлович записав розповідь неписьменного Федора Качмара, яку відправили Київському і Галицькому митрополиту Серапіону. Відзначимо послідовність і логіку викладу звинувачень автора записки. Її зміст переконує в тому, що оповідач і писар творчо й вдумливо попрацювали, щоб переконати начальство у нікчемності й розпусті панотця. Враховуючи важливість цієї п'ятисторінкової справи, ми постараємося її використати повною мірою.

Писар і автор розповіді були твердо переконанні у своїй правоті. Про це свідчить заголовок документа, відправленого до владики. Він розпочинається так: "Липовецького повіту містечка Кальника церкви Різдва Богородичної прихожанина соцького Федора Качмара. Преосвященнійший владику, милостивий отець і архіпастир. Надоїло мені й іншим прихожанам озброюватися проти отця свого духовного, але, дивлюся, що приходський наш священик *Стефан Бошковський* з самого початку призначення його без згоди прихожан у містечко Кальник приходським священиком, приохотився до випивки та інших поганих пороків та найменшого виправлення не має, і ще гірше [у] публічні неврівноваження прийшов так, що (слово не читається) прихожанам і дітям нашим сам *тільки слугує спокусою*, не маючи більше сили це терпіти й мовчати цим Вашому високопреосвященству від імені всіх прихожан доношу" [68]. Тут є невелика неточність. Коли у 1801 р. о. Стефан претендував на кальницьку парафію, то він заручився проханням частини селян, про що ми раніше писали, зокрема згодою цього ж самого сотника Федора Качмара. Це викликає певну недовіру до правильності й інших звинувачень соцького до панотця, про зміну його ставлення до священика, про можливі непорозуміння, які згодом виникли між ними. Але...

У документі висунуто 15 звинувачень кальницькому священику, подані у хронологічному порядку. Інші документи, які ми цитували раніше, докладніше описували ганебні вчинки Стефана Бошковського. Їх можна звести до кількох грубих порушень церковного етикету. 1. Несвоєчасне підготування християн до смерті, як-от: сповідь і причастя мирян. Зокрема, 14 грудня 1803 р. помре без сповіді "Стефан, Хаценюков зять", про що відомо "Грицьку Зайцю та іншим" [69]. 1-го жовтня 1807 р. п'яний панотець не зміг сповідати доньку Феодосії Чорномазючки, "яка помре без сповіді, про що відомо Грицьку Кравцеві" [70]. 14 березня 1810 р. хвора дружина Миколи Шевця "вимагала сповіді і без неї помре" [71]. 2. Грубі порушення богослужіння: 1-го січня 1809 р. ніякого богослужіння в кальницькій церкві не було, "а священик Бошковський *п'янством займався*" [72]. Павло Качалай і Павло Кравець були свідками того, як п'яний священик у 1810 р., відспівуючи сина вдови Петрихи, читав не ті "ектїнії". Часто він у п'яному стані хрестив дітей, не відаючи, що робить, не читав молитви "Вірую у єдиного бога". Батьки таких дітей, у тому числі Ян Черкаський, Матвій Матричук і бабуса Марфа Лисенко, ставлять під "сумнів таке хрещення" [73]. 3. Зневажливе ставлення до дотримання людських чеснот: постійне п'янство, зокрема у 1806 р. у "шинковому будинку" "так напився, *що й свідомість втратив ... а, піднявшись, став урину спускати*" [74]. Не менш ганебно о. Стефан вів себе й 7 грудня 1809 р., коли "валявся під столом у шинку" дахівського єврея [75]. Неадекватно своєму сану він вів себе й щодо селян: "вештається по будинках своїх прихожан, непристойно ставиться до жінок", висловлює жарти, від яких дружини селян втікають. Про такі вчинки священика знають Іван Гезенко, Данило Коваль, Матвій Геленко і Параскева Поперешня [76]. Великим святотатством був вчинок, який панотець вчинив у 1810 р. у с. Неменці. Будучи на похоронах місцевого священика, він під час обіду так напився, що розпочав непристойно жартувати, а після "скинув із себе нижній одяг і без нього встав", про що знають багато хто з м. Липовця, соборні священики Лука і дяк Петро Тарнопольський [77]. 4. Скаржився соцький і на високі треби, які вимагав о. Стефан, у тому числі й за вінчання молодих, "чим багато молодих людей відвертав від одруження" [78].

Соцький Федір Качмар скаржився владиці й на безпосередніх начальників панотця та перевіряючих, зокрема на покійного благочинного Федора Левицького, який водив з ним

"тісну дружбу", та на представників Уманського й Таращанського духовних правлінь, котрі перевіряли скарги. Правовірний прихожанин пропонує митрополитові Серапіону звільнити Бошковського з парафії, оскільки його більше не можуть терпіти кальничани, "дозволити прихожанам вибрати, кого забажають" [79].

У лютому 1810 р., згідно з резолюції Київської консисторії протоіерею Таращанського духовного правління Григорію Шехновському було запропоновано разом з Дашівським благочинним Стефаном Порицьким "акуратнішим, законним порядком розслідувати" протизаконні вчинки о. Стефана [80]. Як відбувалося слідство, які думки висловила слідча комісія, залишилося невідомо, оскільки документів про розслідування цієї справи немає. Проте, збереглася 55 аркушева справа "Липовецького повіту містечка Кальника про священика Стефана Бошковського, на якого Дашівська економія ініціювала розслідування про здирства немовби ним, Бошковським, за треби". Вона складається з кількох окремих справ. Розслідування розпочалося від 15 січня 1809 р. і тяглося аж до 1812 р. В ньому брали участь Липовецьке і Уманське духовні правління, Київська консисторія, Липовецький нижній суд і кілька селян м. Кальника. Це справжнє судове розслідування із заявами, листуванням духовних відомств, протоколами допитів у присутності духовних осіб, аркушами приведення до присяги свідків та звинувачуваного і висновками, надісланими до київської консисторії [81].

Розлогі роздуми чиновника від церкви свідчать, що духовне відомство в котрий раз пішло на поводу панотця Стефана, заявивши, що священика "оббріхано Дашівською економією", проігнорувавши свідчення соцького Федора Качмара, селян Василя і Карпа Бугайчуків (Бугаєнків), Григорія Бевзи та інших. Звинувативши їх у невірних свідченнях, священик прикинувся ображеним, заявивши, що він не вимагав від Євдокії "старого срібного рубля", а тільки хотів нагадати їй про її злочин і радив дати його "на відмолювання" [82]. За похорон Юхима Пастуха через три дні після смерті він отримав тільки 1 руб. мідними та 25 коп. для благочинного Федора Левицького, який якраз був у Бошковського, коли селяни домовлялися про похорон [83].

Не по-пастирському вів себе панотець, коли відмовлявся і від хрещення незаконнонародженої дитини, коли відмовив селянам поховати небіжчика, зіславшись на те, що про його смерть не знав, як і під час розслідування скарги в м. Умані порушив Божу присягу говорити правду. Його життя і служіння церкві – якийсь незрозумілий феєрверк подій і вчинків, несумісних ні з етикетом божого слуги, ні з цінностями людської моралі. Незрозумілим є й ставлення до нього Київської консисторії, ієрархів метрополії. Викликає подив, що вищестояща духовна інстанція не підтримувала справедливі вимоги Липовецького духовного правління, а вивела кальницьку парафію з його підпорядкування і перевела її у відомство Уманського духовного правління.

У протистоянні з отцем Стефаном Бошковським втягнувся й граф Володимир Потоцький. Його поручитель – дворянин Іван Михайлович Годлевський звернувся 15 липня 1811 р. до митрополита Київського і Галицького Серапіона з проханням засудити ганебні вчинки кальницького панотця Стефана, який "славився розбещеним своїм життям і незвичайним поведженням з парафіянами, різними здирствами і противним його сану вчинкам" [84].

Це, по суті, ті ж самі звинувачення, але ця невеличка справа, розглянута в Уманському духовному правлінні, свідчить, що невірноважена натура кальницького священика мала широкий розголос в суспільстві, в основі якої ненаситна натура церковників, їх бажання добре жити й наживатися за рахунок прихожан не тільки шляхом вимог працювати на церковних землях, але й підвищуючи й так великі треби. Документ свідчить, що кальницький священик за похорон вимагав "одного старого срібного рубля", оплати наперед "сорокоуста" вартістю в "п'ять, або шість рублів" [85].

У "Проханні" наводиться також ганебний вчинок священика, коли він відмовився ховати Микиту Василевського, який ще за свого земного життя сплатив священику за свій

майбутній похорон. Небіжчик був похований тільки тоді, коли його діти заплатили священику "десять рублів сріблом" [86].

Довіритель графа звинуватив комісію, яка розглядала цю скаргу, в тому, що вона не зважала на багато звинувачень, які висували проти о. Стефана селяни, зокрема "у содомському гріху" щодо селянок парафії. Панотець під час слідства поводив себе зухвало, грозив селянам видряпати очі. Скаржачись на члена комісії від Уманського духовного правління за відмову зважити на всі обвинувачувальні пункти, що власне було й причиною його звернення до митрополита, в якому повірений графа просив замінити священика в с. Кальнику на більш "статечного" [87].

Відповідний наказ консисторія надіслала і в Липовецьке та Таращанське духовні правління – направити для участі в розслідуванні депутата від Таращанського правління протопопа Григорія Шехновського, щоб розглянути вся злісні порушення о. Стефана. Цей наказ був отриманий в Таращанському духовному правлінні 24 грудня 1811 р., про що й було повідомлено консисторію. Чим завершилося розслідування, залишилося невідомо. Кальницький панотець, напевне, знову вийшов із цієї тяганини сухим.

Як служив богу священик Стефан Бошковський, так і помер, не звідавши Божої благодаті. 3 травня 1814 р. Липовецьке духовне правління своїм "Рапортом" до Київської консисторії переповіло інформацію благочинного "дашівської частини" ієрея Євстафія Порицького про те, що 20 квітня "на 49-му році життя свого помер" від лихоманки і "похований біля тамтешньої церкви благочинним" [88].

У цьому тристорінковому документі "Про смерть Липовецького повіту містечка Кальника священика Стефана Бошковського" переповідається, як минала хвороба небіжчика, його останні години життя, сімейний та соціально-економічний стан парафії. Зокрема, панотець "був тільки висповіданий, а маслом не соборований і до святих тайн не долучений" з причини безперервного блювання [89].

Ми повністю зачитуємо продовження цього документа, оскільки він дає яскраву картину парафії, яку полишив панотець. "По ньому залишилася дружина Євдокія 45 років і діти – Параскева 17-ти і Марія 7-ми років. А за довідкою, що є в цьому управлінні виявилось, що в селі Кальнику при церкві Різдва Богородичної, яка є дерев'яною, наявний богослужбний посуд визолочений, ризницею бідно достатньо. Прихожан шляхтичів душ чоловічої статі 27 та підданих поміщика графа Володимира Потоцького римо-католицького віросповідання 280, а всього чоловічої статі 307 і жіночої 309, за кількістю яких виходить дворів 76. "Ружной" землі орної у три переміни по 18 днів, а сінокошу на 20 косарів, що складає 42 десятини; в причті цієї церкви є тільки один паламар Пантелеймон Трембовецький, про що Вашому Високопреосвященству духовне це правління з додатком покійника грамоти* і рапорту благочинного" [90] доповідає.

Після смерті о. Бошковського кальницьку парафію обійняв священик Іоанн Федорович Левитський (6. IX.1813 – 14.X.1839), мабуть, син колишнього дашівського благочинного Федора Левицького. Він походить із священицької сім'ї, "в Академіях не навчався", його 6 вересня 1813 р. преосвященний єпископ Чигиринський Іріней висвятив у священика на "вільне священицьке місце" в містечко Кальник до церкви Різдва Пресвятої Богородиці з наданням відповідної стверджувальної "грамоти" [91]. До цього він був дияконом церкви Різдва Пресвятої Богородиці села Тягуна Липовецького повіту. За ревізіями 1815 і 1834 рр. був "приписаний і знаходиться" при церкві села Тягуна [92].

Кальницька церква Різдва Пресвятої Богородиці часів священства в ній о. Іоанна була дерев'яною, "з трьома дзвіницями", з одним престолом. У ній були всі необхідні для служіння позолочені посуд, ризниці, вся богослужбова література, а також "повчальна на недільні та святкові дні книга, яку читають" панотці після завершення служби божої [93]. Про рік її спорудження у "Відомості про церкву" ще у 1830 р. писали: "побудована в якому році і на чий кошти невідомо", є при ній дзвіниця. Церква і дзвіниця ще "міцні" [94].

Отець Іоанн народився приблизно 1786 р., кальницьким священиком став у віці 27 років, звідки він родом, поки що невідомо, хто його батьки – також, хоч клан Левитських був

шанований у Липовецькому повіті. У 1826 році, коли він писав власноручну біографію, це був зрілий і врівноважений священник, який міг "справно" читати богословську літературу, в ніяких "штрафах" не був. За нього розпочали складати "Клірові відомості". Спочатку це були кількасторінкові записи про церкву та прихожан, кому належало село і які стани в ньому жили. З 20-х років XIX ст. змістова форма їх змінилася, а в 30-х роках цього ж століття вона вдосконалилася й набула такого вигляду, який проіснував до початку XX ст.

Сім'я священника, як на диво тих часів, була невеликою: дружина – Варвара Севастіанівна і четверо дітей. Син Василь, якому у 1826 р. виповнилося 18 років і за "недбальством батька вдома знаходився" [95]. Він, мабуть, все-таки вмів читати й писати, знав релігійну літературу. У "Відомості про церкву" за 1838 р. Василь з батьками не проживав. У цьому документі була записана донька священника Мокрина, яка мала 11 років. Про її конкретні характерні риси нічого невідомо. У "Відомості про церкву" за 1818 р. у них був записаний ще десятилітній син Єфимій [96], який, видно, помер. Але можна припустити, що священник цього року неправильно записав ім'я свого сина під впливом почуттів, оскільки в сім'ї його так називали, а за хрещенням він був Василем. Прості арифметичні підрахунки свідчать, що між Єфимієм і Василем не було ніякої вікової різниці, бо все чітко збігається.

Коли о. Іоанну виповнилося 44 роки, то склад його сім'ї був таким: "Василю Іоановичу" виповнилося 22 роки, його сестрам: Марфі – 19, Софії – 12, а Мокрині – 3 роки [97]. Після смерті священника ще у 1841 р. "вдова попадя Варвара Севастіанівна і донька її Мокрина" проживали в с. Кальнику [98]. Подальша доля їх невідома, як і інших їхніх дітей.

Матеріальне забезпечення сім'ї священника Іоанна Федоровича Левицького можна прослідкувати за кількома документами. Візьмемо матеріали за 1826 р., які свідчать, що в "приході проживало 410 чоловічої статі і 405 жіночої" у 102 дворах села [99]. Це були піддані графині Теклі Потоцької. Напевне, вони ж обробляли "платну ругу в три переміни по 15 днів" та ще сінокошу "на 20 косарів". На це землеволодіння церква і "документів і плану" не мала [100]. У 1838 році церква вже мала "план, який зберігався у церкві", де зафіксовано: за причтом числилося "присадибної" 38 квадратних сажнів та орної і сінокісної 33 десятини землі [101]. На присадибній землі сім'я священника мала "дерев'яний власний" будинок. Причетник також на цій же землі мав дерев'яний будинок, побудований на "церковні кошти". На утримання священо- і церковнослужителів постійного окладу ніякого не отримували, але "користувалися власною працею і добровільним від прихожан милостинею" [102].

Співслужили службу Божу в кальницькому храмі з о. Іоанном кілька дяків та паламарів. Наприклад, у 1818 р. священнику допомагав дячок-вдівець Петро Симборський (нього було троє синів: Симеон – 10 років, Симеон – 5 і трирічний Григорій) та "малописьменний" двадцятишестирічний паламар [103].

У 1825 р. серед причетників кальницької церкви відбулися зміни. Дячком став тридцятисемилітній Арсеній Новоборський, а тридцятишестилітнього паламаря Антона Новоборського за хворобою відправили "поза штат". Обидва вони були дітьми колишнього дашівського священника. Перший з них навчався у Київській духовній академії, а другий не закінчував ніякого навчального закладу [104].

Окремої зауваги потребує розповідь про життя й Божу службу в кальницькій церкві Арсенія Йосифовича Новоборського. Він народився у містечку Дашеві в сім'ї священника Свято-Михайлівської церкви. З 1799 р. після засвоєння російської граматики був відправлений батьками до польської семінарії у м. Немирові, де навчався у нижньому і середньому класах. З 16 вересня 1802 р. батьки перевели його до Київської духовної академії, в якій на кошти батька вивчав він чотири роки латину, один рік поезію і два роки риторику. Був бурсаком тихим, наполегливим і здібним, за що не раз його за успіхи відзначало академічне начальство. Закінчити навчання юнак не зміг "з причини хвороби, яка часто його турбувала" [105].

З дозволу академічного начальства у 1814 р. він повертається до батьків. Лікується. Хвороба відступила. В цей час помер батько, який років за п'ять до цього втратив Цибулівську парафію і знаходився уже поза штатом. Сім'я збідніла, оскільки батько "не

залишив після себе ніякого маєтку" [106]. Арсеній повернутися в академію для продовження навчання не зміг через брак коштів.

У двадцятивосьмирічному віці колишній "студент філософії" Київської академії починає шукати роботу. 27 листопада 1817 р. юнак пише "прохання" на ім'я Київського і Галицького митрополита Серапіона, в якому просить призначити його на вакантне "паламарське місце Липовецького повіту в село Нападівку". Консигторське начальство вимагає, щоб він особистого приїхав у Київ для належних пояснень. Оформляється у Липовецькому духовному правлінню відповідний документ – подорожня, яка дала змогу йому без перешкод доїхати до консигторського осідку. Документ відправляється на місце проживання, але прохача там немає. Це неподобство викликало інтенсивне листування між Липовецьким духовним правлінням і консигторією.

В результаті листування з'ясувалося, що бідний дашівський причетник, "чекаючи рішення на своє прохання, знаходився у нападівського священика Антонія Баськевича, навчаючи його, Баськевича, дітей" грамоти, але про його перебування тут не знали ні в Дашеві, ні в Липовецькому духовному правлінні [107].

Наприкінці зими, скоріше у лютому місяці, 1818 р. Арсеній Новоборський прибув до Києва. У березні цього ж року колишній студент філософії зробив спробу витримати перевірку знань у семінарії, але виявився "не здібним до продовження навчання", за що був відрахований із навчального закладу. Інспектор семінарії Михайло Леонтович разом із секретарем підписали свідоцтво, надіслане до Київської консигторії про виключення його з цього навчального закладу [108]. Можливо, перебуваючи в Києві, він продовжив добиватися якогось вакантного місця праці.

Після повернення з Києва у квітні 1818 р. Арсеній Новоборський продовжує надсилати до консигторії прохання, у тому числі й про призначення його на вільне місце диякона, але до церкви Різдва Богородичної села Андрушівки. Солідно підготовлений 30 квітня документ, підписаний губернським секретарем, в якому наводяться цінні факти з життя прохача, причту церкви с. Андрушівки та кількості населення парафії, свідчать, що ця парафія була досить заможною, а серед священнослужителів, крім "тупого" у читанні паламаря Іллі Змієвського [109], всі були на місці. Але консигторське начальство все-таки видало ухвалу про призначення Арсенія Новоборського на паламарське місце у церкві с. Нападівки, куди він просився раніше, оштрафувавши його за бездозвільний виїзд із Дашева "по десять рублів на вдовиць і сиріт" [110].

Як видно із документів, нападівський паламар не заспокоївся і продовжував нагадувати консигторії про себе ще не раз, закидаючи її проханнями перевести в диякони і надати нове місце служби. Так, є прохання від 26 квітня 1820 р., де він претендує на дияконське місце в церкві села Животівки [111].

На його прохання 10 червня 1820 р. митрополит Серапіон власноручно написав: "Прохачеві стільки часу (бути – авт.) у паламарях, скільки він часу був у самовільній відсутності" [112]. Крім надання цього місця, Арсенію Новоборському вище начальство поєднувало із виплатою ним штрафів. Оскільки він залишався дуже бідним, то не міг відразу виконати цю вимогу, але обіцяв це зробити відразу ж "по одруженні".

Через п'ять днів після митрополитівської резолюції нападівський паламар шле Київському митрополитові Серапіону нове прохання, в якому намагається переконати владику в тому, що він не був у самовільній відлучці, а повторно захворів після смерті батька та матері "лютой язвой", яка його так мучила, що він не хотів жити. Звернення до Господа Бога "вдихнули в мене здоровий глузд" і я зрозумів, що "був у відлучці не за власним бажанням, але з випадкового нещастя" [113]. Та просить перевести його дияконом до церкви села Животівки, "враховуючи (його – авт.) найбідніший стан" [114].

Як з'ясувалося, Арсеній перебував одинадцять тижнів у Києві (кінець травня – червень 1820 р.) і, мабуть, саме тут писав попередні прохання, про які йшлося вище. В одному з них він скаржився: "Я і так уже одинадцять тижнів страждаю, геть прожив усе" [115] і пропонує новий варіант його переміщення. Оскільки він не може отримати від

животівської парафії "заручини", бо за нею потрібно пройти близько 400 верст пішки, а на проїзд у нього немає коштів. Але це нереально. В канцелярії консисторії він, мабуть, довідався, що в містечку Кальнику є вільне після Петра Самборського місце дячка, на яке ще не затвердили нового претендента паламаря Григорія Зеленського, але довідки його про те і "ухвала парафії" була вже в консисторії. Сподіваючись, що кальничани його знають, а тому дадуть згоду на те, щоб він зайняв цю посаду, Арсеній прохає затвердити на кальницькій парафії його [116], пообіцявши митрополитові привезти ухвалу кальничан, коли "вступлю у законний шлюб, з'явлюся до висвячення і надам заручну". 27 серпня 1820 р. відбулося засідання консисторії, де розглянули його прохання, яка ухвалила направити Арсенія Новоборського "у містечко Кальник на дячка, на яку посаду відкритим розпорядженням цього вересня 18 дня видано" [117].

Арсеній Новоборський службу Божу відправляв у кальницькій Різдва Пресвятої Богородиці церкві понад двадцять п'яти років, співслужив із священниками Іоанном Левицьким до 14 жовтня 1839 р. [118] та кілька років з панотцем Іоанном Стефановичем Черняком [119]. Як бачимо, не завжди місце причетників церкви села Кальника було своєчасно зайняте, як це сталося, наприклад, з паламарською посадою.

Кілька десятків років паламарське місце в храмі було вільним. Після звільнення у 1824 р. за штат хворого брата дячка паламаря Антонія Новоборського ця посада була ще й у 1845 р. вільною, а він же проживав у селі Кальнику [120] і тільки у 1827 р. "висвячений у містечко Кальник в церкву Різдва Богородиці дияконом і грамотою затверджений" син священника Микола Попівський. Він навчався "читанню і нотному співу" у хорі високопреосвященного митрополита Євгенія, служив до того паламарем у церкві села Копіївки та з 1823 р. стихарним паламарем у Ново-Дашівській Онуфрієвській церкві [121]. З 1830 по 1834 рік дияконську службу в церкві містечка Кальника буде відправляти Федір Адамович Попівський. Після висвячення його у священники він залишить Кальник і перейде до села Тодорівки, і до 1838 р. дияконське місце "буде вільним" [122].

14 жовтня 1839 р. закінчився земний шлях священника Іоанна Левицького. У кальницькій церкві тимчасово залишився діючим дячок Арсеній Йосифович Новоборський, якому виповнилося 52 роки. На церковних садибах проживала тридцятивосьмирічна донька покійного священника Стефана Бошковського Марія та удовиця-попадя Варвара Севаст'янівна Левицька з дванадцятирічною дочкою. Проживав тут і відправлений у 1824 р. поза штат 50-річний паламар Антоній Йосифович Новоборський [123].

12 листопада 1839 р. на вільне священницьке місце у церкви с. Кальника переводять Іоанна Стефановича Черняка. Народився він приблизно у 1794 році в священницькій родині. Навчався у "реорганізованій семінарії словесності", звідки в 1820 р. його відрахують, після чого він співатиме в хорі митрополитів Серапіона і Євгенія. 3 грудня 1823 р. висвячений митрополитом Київським і Галицьким Євгенієм у диякони до церкви Різдва Богородичної в село Журжинці Звенигородського повіту Київської губернії. 28 вересня 1827 р. висвячений у священники до Преображенської церкви містечка Білої Церкви Васильківського повіту Київської губернії. 24 травня 1834 р. митрополит Євгеній переводить його в містечко Липовець до Різдва Богородичної церкви. Наступним місцем його служби стане церква села Кальника [124].

Родина священника була досить великою. Разом з 37-річною дружиною Теклею Андріївною вони виховували семеро дітей: 16-річного Петра, який навчався у Київській духовній семінарії, 6-річного Василя, що "навчався вдома залюбки", 5-річного Фому, який "букви і склади розуміє", 3-річного Антонія, 13-річною Палажку, 8-річну Єлизавету та 6-річну Анастасію [125].

Відповідно до штатного розпису, наведеного у "Кліровій книзі" за 1841 рік, в церкві Божу службу провадять: священник, диякон, дячок і паламар. Крім посади священника і посади дячка, яку займав 54-річний Арсеній Йосипович Новоборський, інші посади були вільними. У відомості панотець писав, що "паламаря вже давно немає" [126].

У сім'ї дядька, крім нього та його дружини Теклі Петрівни, було троє дітей: син Петро, якому виповнилося 11 років і який навчався в Київському училищі, та дві дочки – 19-річна Марія і 14-річна Ганна. У 1843 чи у 1844 р., коли о. Іоанну виповниться 50 років, в них народиться ще одна дівчинка Олімпіада, якій у 1844 р. буде один рік [127].

У 1845 р. в середовищі церковнослужителів села Кальник відбудуться зміни. Помре 58-річний дячок Арсеній Новоборський. Паламарське місце займе 17-річний Антоній Новоборський – "син паламарський, в школах не був, за указом Преосвященного Єремія, єпископа Чигиринського, призначений на цю посаду з грудня 1842 р." [128].

У ці ж роки до причту належали позаштатний 56-річний Антоній Йосипович Новоборський – батько молодого паламаря і брат померлого дядька, вдова померлого священика Іоанна Левицького Варвара Севастьянівна, якій виповнилося 55 років, та донька померлого священика Стефана Бошковського 43-річна Марія [129]. Саме тоді тут з'являється Павло Крижановський, про що свідчить резолюція на листі про смерть дядька Арсенія Новоборського [130].

Крім землі, якою володів причт у 1844 р., "на утримання священно-церковнослужителів отримують оплату із казни, згідно Височайше затвердженого штатом окладу V-го класу церкви" [131]. За штатом 1874 р. священник отримував 300 руб., дячок – 50 руб., паламар – 38 руб., а просфирня – 16 руб. [132]. Правда, це не всі джерела прибутків священнослужителів церкви. Якщо той, хто викладав у церковноприходській школі села Кальника "Закон Божий", а пізніше і в однокласному сільському народному міністерському училищі, отримували 90 руб. [133], то "священнику положено за законодавчання в двокласному міністерському училищі 150 руб." [134], а на початку XX сторіччя у двокласному училищі священник, викладаючи цей предмет, отримував і понад 200 руб. Священник і дячок щорічно ділили між собою "кружечний" збір.

У 1861 році напередодні скасування кріпосного права в Росії в кальницькій церкві з'явився новий 26-річний приходський священник Василь Захарович Войнарський, який народився у сім'ї священика села Стецівки Звенигородського повіту в 1833 році, з молодого 17-річною дружиною Олімпіадою Йосипівною [135].

Перш ніж стати панотцем Василієм він навчався у Київській духовній семінарії, яку закінчив 4 квітня 1859 р. "з атестатом другого розряду". Митрополит Київський і Галицький Ісидор висвятив його в сан священика, а за ухвалою єпископа Чигиринського Антонія призначений у село Кальник "до Свято-Різдва Богородиці церкви" [136].

Тридцятип'ятилітнє перебування о. Василя на приході відзначається турботою про перебудову кальницького храму, перенесення садиби священика і причту в інше місце, старанням читання Закону Божого у церковно-приходській, а пізніше в однокласному сільському народному училищі Міністерства народної освіти. Доброту й людяність підкреслювало його пастирське устремління до проповіді Божої благодаті. В усіх документах отець Василь характеризується як священник, який після служби у проповідях "повчав прихожан", а пастирські обов'язки виконував ретельно, "турбувався про церкву", був "вельми хорошої" поведінки [137].

Єпархіальне начальство не раз справедливо нагороджувало панотця Василя церковними нагородами й відзнаками. Митрополит Арсеній 12 квітня 1871 р. нагородив його "набедренником" за реставрацію кальницького храму, про що друкувалося у пресі [138]. У "1875 року наймилостивіше відзначений оксамитовою фіолетового кольору скуфією" [139]. 15 травня 1892 р. Святіший Синод нагородив священика оксамитово-фіолетовою камілавкою [140].

Отець Василь, мабуть, був родом із села Стецівки Звенигородського повіту, де він був приписаний по ревізії при місцевому Свято-Дмитріївському храмі. Він єдиний із кальницьких священиків, який, крім церковної землі, що нею користувався, мав у нерухомій власності 7 десятин землі [141].

На кальницькій землі у священика та його дружини Олімпіади Йосипівни народилися діти. Первісток Антоній, якому у 1862 р. виповнилося 3 роки [142], а далі: Іоанн, Петро та

Софія [143]. Доля їхня різна, первісток, мабуть, помер, оскільки у 1893 р. про нього вже не згадується, Іоанн спочатку навчався в одній із Київських гімназій [144], а пізніше у двадцятирічному віці у Св. Володимира університеті [145] (такого студента у списках університету не знайдено), Петро навчався в Уманському духовному училищі [146], а згодом у Київській духовній семінарії [147], донька Софія вийшла заміж за вчителя кальницького однокласного міністерського училища Григорія Павловича Добржанського [148]. Пізніше Софія переїхала до м. Немирова, де її чоловік обіймав посаду наглядача у місцевій гімназії.

Кальничани були свідками наполегливої праці панотця, його бажання покращити побутові умови причту. У 1866 р. на садибі священика, яка знаходилася біля Кальницького цукрового заводу, загорілися сарай і тік "невідомо від чого". Це наштотувало отця на думку про необхідність перенесення садиби в інше місце. Провівши перемовини з керівництвом заводу, він 31 січня 1868 р. звертається з проханням до єпископа Чернігівського і вікарія Київської митрополії з проханням надати дозвіл про перенесення садиби ближче до церкви, де вже були садиби дячка та паламаря.

Консисторія затребувала від причту, дирекції заводу та парафіян згоди на перенесення садиби. Отець Василь розпочав діяти відповідно до вимог церковного етикету. Переговорив із благочинним 4-го округу священиком Стефаном Левицьким, який 24 січня 1868 р. відправляє до консисторії рапорт, де переповідає необхідність переносу садиби. Зокрема, він пише, що священик і "володар Кальницького цукрового заводу підполковник барон фон Таубе (він був директором. – авт.), разом із священиком Василем Войнарським погодилися добровільно ...об'єднати церковну землю біля церкви" [149]. Для цієї мети поміщик надає землю взамін старої садиби, а для будівництва будинку священика, завод відпускає новий будівельний матеріал, 600 руб. сріблом і 100 фур хмизу для огорожі, щоб "причт був убезпечений від всіляких нещасних випадків" [150]. Будівельний матеріал мали вивезти селяни. Та трапилося непередбачуване. Селяни, вивізши надану бароном кількість деревини на нову садибу [151], "ухвали від себе на вимогу консисторії не хочуть дати, немовби бояться, що пізніше їх примусять самих, за їхній рахунок все перераховане в умовах барона фон Таубе, будувати на нововідведеній землі" [152].

Ця відмова була страшенною образою для причту, який поспішив відправити від свого імені прохання-згоду до консисторії. В ньому конкретизувалася угода між священиком церкви і директором заводу: 1. об'єднання церковної садиби покращить умови життя причту. В будинку, подарованому ще графом Володимиром Потоцьким, залишиться жити тільки дяк. 2. Огляд мирового з'їзду (посередника. – авт.) дозволив констатувати, що будинок священика дуже ветхий і від селян вимагалось б великих витрат на його ремонт. Посередник підтримав прохання священика про доцільність перенесення садиби з дуже загрозливого місця.

18 січня 1868 р. за підписом директора "Товариства Кальницького цукрового заводу" барона фон Таубе відправили до консисторії свої "умови", де не тільки погодилися допомогти перенести садибу священика, але й згадали, що на старій садибі є ще досить пристойні господарські будівлі, які можна перенести на нову садибу, тим зменшивши витрати селян на нові. Нова церковна садиба мала частково розміститися на обійстях трьох селянських садиб, власникам яких завод обіцяв надати нові [153].

10 серпня 1868 р. мировий посередник скликав сход селян у "кількості 130 осіб" у присутності "сторонніх свідків селян с. Кантелини Терентія Крохмалю, Стефана Шмигори і Кіндрата Пічкура". Кальничани на сході заявили, що обмін земель їм не вигідний. Скажемо відверто, селян не стільки лякав обмін земельних наділів, скільки вони були переконані, що пани домовляться, а фінансувати перенесення й працювати над спорудженням садиби священика доведеться їм.

Сільський сход вирував. Селяни вважали, що земля для садиб має низку вад, а саме "порита ямами, неможливими для обробітку" [154]. Ліквідувати цей недолік мали самі селяни. Їх також лякала перспектива підтримувати у належному стані довгий плетений тин. "Заяви свої письмові селяни, не довіряючи і боячись рукоприкладства, викласти не забажали" [155]. Мировий посередник 2-ої дільниці Липовецького повіту не прислухався до

голосу сільського сходу і в своєму поданні до консисторії радив їй схвалити рішення про перенесення священицької садиби на нове місце [156].

30 вересня 1868 р. консисторія схвалила угоду між директором Кальницького цукрового заводу бароном фон Таубе і священиком церкви Різдва Пресвятої Богородиці Василем Захаровичем Войнарським, мотивуючи це тим, "що обмін садибними землями вигідний для церковного причту тому, що земля якісніша і більш зручна для нього, а також і тому, що причт отримує нові міцні будівлі біля церкви в одній окружності, а для селян – що вони не витрачатимуть гроші на ремонт будівель причту, в чому передбачаються великі потреби" [157].

Так тихо сільський панівний прошарок "розв'язав" соціальний конфлікт за рахунок 1226 тимчасовозобов'язаних селян, зневаживши всі їхні права і задовольнивши забаганку 13 осіб священнослужителів*. Епоха реставрації храму, покращення побутових умов життя кальницького причту, вдосконалення освіти – тобто роки священництва панотця Василя завершилася смертю "5 травня [1894 р. – авт.] священика с. Кальника Липовецького повіту Василя Войнарського" [158]. В цьому ж часописі у рубриці "праздные" місця було записано: "У с. Кальнику, Липовецького повіту з 5 травня; прихід 5 класу, церковної землі 47 десятин, приміщення є, прихожан чоловічої статі 1114 душ". Принагідно відзначимо, що вказана кількість чоловіків жителів села не відповідає кількості записаних у кліровій книзі за 1894 р.: "всього тимчасово зобов'язаних і державних селян" було 885. Крім них в селі проживало 62 римо-католиків, 5 жидів чоловічої статі. Разом їх було 1159 осіб [159]. Цю книгу підписав новий священик с. Кальника Михайло Оппоков. Інше ж джерело за рік священства Михайла Оппокова наводить зовсім іншу цифру "числа прихожан чоловічої статі" – 1108 [160].

Співслужили з панотцем Василем Войнарським у церкві Різдва Пресвятої Богородиці стихарний дячок Павло Сильвестрович Крижановський, а з 23 жовтня 1861 р. стихарний паламар Олександр Симонович Пршилецький, який в "училищах не навчався" [161]. Паламарю у 1872 р. був 31 рік [162]. Він разом з дружиною Марією Сильвестрівною виховували трьох дітей: десятилітню Анастасію, чотирирічного Авраама та дворічного Михайла [163]. Дяком у храмі Павло Сильвестрович Крижановський розпочав працювати з 16 травня 1842 р. У 1872 р. він вже стихарний дячок. Його сім'я складалася з дружини Ганни Арсенівни, синів: 17-річного Петра, 12-річного Володимира, 10-річного Євгена та 7-річної доньки Марії [164].

На один рік після В. З. Войнарського з 24 червня 1894 року парафію церкви Різдва Пресвятої Богородиці зайняв Михайло Іоаникійович Оппоков "за указом" митрополита Київського і Галицького Інокентія. Він народився у сім'ї священицькій. Це один з семи братів-священиків. Крім нього, було ще кілька братів – отець Микола та старший отець Захарій – дідусь по материнській лінії видатного українського діяча, голови Центральної Ради Михайла Сергійовича Грушевського [165].

Народився Михайло Оппоков у с. Плоске Сквирського повіту близько 1835 року у священицькій сім'ї. Духовну освіту здобував у Київському повітовому училищі (1849) та у Київській духовній семінарії, яку закінчив у 1855 р. з атестатом 2-го розряду. 24 червня 1857 р. єпископ Чигиринський Аполлінарій висвятив його у сан священика і відправив до Дмитрівської церкви с. Підвисокого Липовецького повіту. Одночасно він обіймав виборні посади в різних благочинних: бібліотекаря, членом ради благочинь, "спостерігачем церковноприходських шкіл 3-го округу Липовецького повіту" до жовтня 1894 р. [166] та помічником Дашівського благочинного 3-го округу [167]. За сумлінне ставлення до своїх обов'язків його нагороджували різними відзнаками, які отримувало біле духовенство: "набедреником", "оксамитовою фіолетовою синодальною скуфією та камилавкою" [168], а 6 травня 1895 р. Святіший Синод нагородив "церкви села Кальника, Липовецького повіту, священика Михайла Оп[п]окова" наперсним хрестом [169].

У сімействі у нього дружина – Ганна Павлівна, священицька донька. Їхні діти: 36-річний син Олексій – священик в одному з храмів 5-го благочинного округу Липовецького повіту, очолював єпархіальну раду; 30-річна донька Олена була одружена з особистим

почесним громадянином Тимофієм, а 19-річна донька Текля закінчила курс Кам'янець – Подільської гімназії [170]. Через рік, 1 серпня 1895 року, батюшка Михайло помер [171].

29 вересня 1895 р., відповідно до резолюції № 3976, "переведений на священицьке місце в село Кальник, Липовецького повіту, до Різдва Богордичної церкви" Микола Іоаникійович Оппоков [172]. Він, як і його попередники, походив із священицької родини і у 1865 р. закінчив з атестатом 2-го розряду Київську духовну семінарію. Через два роки висвячений у священицький сан і відправлений до церкви Свято-Миколаївської села Терешок у Сквирському повіті.

Священики, зокрема й Микола Оппоков старалися зайняти багатшу єпархію, хоча Київська консисторія прийняла рішення про серйозне ставлення до бажань священиків "переміщатися" з однієї єпархії до іншої єпархії. Але, оскільки в Кальнику помер отець Михайло Оппоков то його брат Микола скористався слушною нагодою зайняти його місце. Раніше панотець Микола служив у церкві Миколаївській с. Терешки. Ця церква відносилася до 7 класу і місцевий причт володів 39 десятинами і 1487 сажнями землі, яку обробляли 787 прихожан чоловічої статі та їх сімей [173]. У той же час кальницька церква була значно заможніша. Вона відносилася до 5-го класу, володіла 47 д. церковної землі, яку обробляли 1120 прихожан чоловічої статі та "приміщенням" для священика [174]. Панотець Микола Оппоков добився свого "переміщення" і 29 вересня 1895 р. зайняв кальницький приход [175].

З появою у селі Кальнику 44-річного досвідченого і шановного начальством священика з великим сімейством – нова віха розвитку кальницького приходу. У кліровій книзі записано, що панотець виголошував повчання прихожанам, обов'язки пастирські виконував дуже добре, Закон Божий читає з успіхом, під судом і оштрафований не був [176]. Чим викликана зміна ним парафії пояснити неможливо, бо немає належних документів. Гадаємо, що кальницька парафія була багатшою за його попередню. Тим більше, що перед ним у цій церкві правив його брат отець Михайло. Він мав власний будинок у м. Сквирі. В кальницькій парафії на церковному дворі проживало багато колишніх членів священицьких сімей.

Це воістину була священицька родина. Микола Оппоков і його дружина Ганна Капітонівна мали десятеро дітей. Звичайно, дехто з них уже торував складні життєві шляхи: 17-річний Павло навчався у Київській духовній семінарії; 20-річна Василина – вихованка Київського першого духовного жіночого училища – допомагала вдома сестрам готуватися до навчання в училищах, 19-річна Єлизавета, яка також закінчила те саме училище, що й сестра, залишилася працювати в цьому ж училищі пепін'єркою*; 15-річна Неоніла навчалася у 4-му класі цього ж училища на "кошти батька", а 12-річна Катерина готувалася до вступу в училище. Троє менших – Ганна (5 років), Антоніна (3 років), Арсеній (мав 1 рік) – насолоджувалися радіщами дитинства на лоні чудової кальницької природи [176]. У 1897 р. в Кальнику народився Сергій, який у 1918 р. закінчив Київську духовну семінарію і розпочав навчання у Київській духовній академії Сергія Оппокова, як і його товаришів Бориса Саббатова, Володимира Левитського та Олександра Кириченка Правління Київської духовної семінарії рекомендувало до вступу в Київську духовну академію у 1918 р. [177]. Ректор академії єпископ Василь 4 липня цього року писав до Правління семінарії визначити "двох вихованців", які будуть навчатися за "державний кошт". Мабуть семінарське начальство визначило на цю пільгу Сергія Оппокова та Бориса Саббатова. Сергій розпочав активно збирати документи до вступу до академії. 8 липня 1918 р. він прохає Правління духовної семінарії "надіслати мої документи до Київської духовної академії" [178]. Розпочалося активне листування між двома правліннями цих навчальних закладів та Київською консисторією. Зокрема, будуть затребувані метрика Сергія Оппокова, яку консисторія обіцяла вислати, як тільки отримає "гербового збору на один рубль" [179]. Академія бажала отримати також його "свідцтво про звільнення від виконання військової повинності до 1 жовтня 1918 р." [180]. Сергій всі документи зібрав і подав до академії. Ректор академії повідомив Правління семінарії про те, що він "прийнятий" до складу студентів і має прибути на навчання, які розпочнуться 2 серпня 1918 р. [181]. Проте після

ліквідації радянською владою академії він 10 серпня 1919 р. прохає "товариша комісара Київського університету" зарахувати його студентом "історико-філологічного факультету" [182]. Навчався він тут кілька місяців. На початку жовтня 1919 р., розрахувавшись з Фундаментальною бібліотекою університету, що свідчило, що Сергій залишив університет [183].

У цей же період у храмі села Кальника працював псаломщиком Володимир Павлович Крижановський, який не вчившись в училищах, "читання й спів знає" [184]. Він був одружений з Оленою Гаврилівною. Мешкали в церковному дворі також сестра псаломщика 30-річна Марія, а також 52-річна вдова священника Василя Войнарського Олімпіада Іванівна Войнаровська з дітьми: 22-річним Іваном, про якого не знали, де він знаходиться, 20-річним Петром – учнем 2-го класу Київської духовної семінарії. Окремо жила донька Софія – дружина тепер уже наглядача Немирівської гімназії Григорія Добржанського [185].

За панотця Миколи Оппокова будинки для священника і причту, будучи власністю церкви, колись побудовані "Товариством цукрового заводу", прийшли у великий занепад і потребували ремонту, а будинки господарського призначення, як-от: 2 клуні, сарай, комора, обора для овець також вимагали повної перебудови [186].

5 травня 1898 р. у кальницький храм призначено останнього дореволюційного і першого за радянського режиму священника Віктора Петровича Лещенецького, зятя попереднього панотця Миколи Оппокова. Він із священницької сім'ї із села Тарнаве Липовецького повіту. Навчався, як і більшість служителів такого рангу, у Київській духовній семінарії, яку закінчив 1896 р. по 2-му розряду. Спочатку був вчителем церковноприходської школи у селі Ржалівка Уманського повіту [187]. 29 червня 1897 р. указом Київської консисторії за № 13828 призначений псаломщиком [188], а 27 квітня 1898 р. висвячений у священника і направлений у кальницький храм. 5 травня 1898 р. попечитель Київського учбового округу за згодою єпархіального начальства призначив його вчителем Закону Божого у місцевому однокласному народному училищі, за що він отримував ще 150 руб. за навчальний рік та кружковий збір у розмірі 585 руб. 9 коп. [189]. Панотець виконував й інші доручення вищого церковного керівництва, зокрема у 1906 р. був членом ревізійної комісії по нагляді за "операціями свічкового складу". Мав нагороди, у тому числі – набедреник [190], а у 1915 р. камілавкою [191]. 6 липня 1917 р. він "призначений на посаду благочинного 4-го округу Липовецького повіту" [192]. Був одружений з донькою священника Миколи Оппокова Єлизаветою Миколаївною, яка народилася 21 серпня 1876 р. Вона йому народила 5 червня 1900 р. сина Леоніда, який у 1918 р. закінчив 2-у київську чоловічу гімназію [193], 28 листопада 1901 р. Євгенію – була ученицею духовного училища, і 28 квітня 1903 р. – Ольгу, яка також навчалася у 1914 р. в духовному училищі [193].

Леонід Лещенецький був хрещений 2 липня 1900 р. в місцевій церкві. Обряд хрещення проводив священник с. Кожанки Липовецького повіту Михайло Балицький і паламар кальницької церкви Володимир Крижанівський. Хрещеним батьками були: рідний брат батька священник церкви с. Юшкова Рога Тимофій Петрович Лещенецький * і сестра його матері вчителька Звіринецької церковноприходської школи м. Києва Василина Миколаївна Оппокова [194]. Леонід вихованець 2-ї Київської чоловічої гімназії, яку закінчив у травні 1918 р. Тимчасовий атестат юнака свідчить, що навчався він посередньо, мав одну п'ятірку з "Закону Божого". Атестат підписали: в. о. директора гімназії Д. Остромлинський, голова батьківського комітету А. Масенко, в. о. інспектора Л. Христов, законоучитель протоіерей А. Коровницький та десять вчителів [195].

Наприкінці XIX ст. матеріальні умови церковнослужителів трохи покращилися. У "Кліровій відомості" за 1899 р. зафіксовано: "Будинок священника і церковних служок на церковній землі побудований старанням Товариства Кальницького цукрового заводу і є власністю церкви. Побудовані будинки: новий цегляний сарай з конюшнею, побудований громадою у 1896 році за 150 руб., і нова комора, також побудована громадою у 1897 р. за 100 руб." [196].

У ці ж роки співслужив з панотцем Віктором псаломщик, 46-річний Володимир Павлович Крижановський, син також псаломщика, який народився у селі Кальнику, в ніяких школах не навчався, працював у причетницькому званні кальницького храму з 26 липня 1880 р. Одружений другим шлюбом з 23-річною донькою диякона Вірою Ірадіонівною. 7 жовтня 1906 р. у них народилася дівчинка Валентина [197]. Наступного року його виведуть за штат [198]. У 1908 р. він помре, бо в кліровій книзі за цей рік записано, що тут проживала "вдова псаломщика Віра Ірадіонівна Крижановська, 25 років" [199].

Новим псаломщиком церкви Різдва Пресвятої Богородиці від 19 травня 1907 р. стає Андрій Мефодійович Тимошин, син селянина. Він народився 13 серпня 1880 р. у м. Липовці, закінчив Трощанську двокласну школу, має звання псаломщика і вчителя. Близько 11 років він учителював у Липовецькому і Бердичівському повітах. До кальницької парафії призначений єпархіальним начальством [200]. У 1908 р. йому виповнилося 28 років, він був ще не одруженим. Його батько мав 5 десятин і 1200 кв. сажнів орної та присадибної землі [201]. У 1914 р. псаломщику виповнилося 34 роки. Його оклад становив 50 руб., в цьому ж році він отримав "кружкового причтового доходу 195 руб. і 3 коп." [202]. У цей час він був уже кілька років жонатим. Його дружина – донька диякона Гафія Терентіївна народилася 30 січня 1893 р. В їхній сім'ї росли три сини: Микола, який народився 18 квітня 1910 р., Борис – 7 березня 1912 р. і Олександр – 17 серпня 1913 р. [203].

Отже, на в кінці XVIII - початку XX ст. поступово покращалися умови життя священиків і причетників. З допомогою держави на церковній землі у 1908 р. збудовано будинок для священика, а для псаломщика у 1914 р. і були вони "власністю церкви". Були побудовані й інші господарські споруди. В садибі священика – воловня й конюшня, комора, 2 сараї, 2 клуні, кам'яний льох і льодовня. У садибі псаломщика: комора, воловня, конюшня, сарай, під одною покрівлею клуня й погріб. [204].

На економічний статус священнослужителів та їхніх сімей найбільший вплив мало церковне землеволодіння. Причт кальницької церкви мав не тільки землю, на якій знаходилася церква й садиби причту, а й орну та сінокісну власність. Часто церква мала у своїй власності й лісові ділянки та інші угіддя.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Крижановський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки: У 3-х кн. – К., 1994. – Кн. 3. – 336 с.; Ластовський В. В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти. – К., 2006. – 278 с.
2. Перерва В. С. Православне Наддніпря в XIX столітті. – Біла Церква, 2004. – 254 с.; Крижанівська О. О. Держава і церква в уявленні селян Правобережної України доби скасування кріпосного права // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К., 2006. – С. 155 – 165.
3. Свод законов о состояниях // Полный свод законов Российской империи: В 2 – х кн. – Кн. 2. – Т. IX – XVI. – СПб., 1911. – С. 60.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 712. – Оп. 2. – Спр. 103. – 2 арк.
5. Свод законов о состояниях // Полный свод законов Российской империи: В 2 – х кн. – Кн. 2. – Т. IX – XVI. – С. 61.
6. Там само. – С. 60.
- * Його прізвище в архівних документах пишеться по-різному: Бошковський, Божковський, Бочковський
7. ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 47. – Спр. 18. – Арк. 244.
8. О заведении шнуровой книги для внесения записей на дома и дворы священно и церковнослужителей и о порядке перехода таковых мест от одного лица к другому // ПСЗРИ. Первое собрание. – Т. XVIII. – С. 443 – 445.
9. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1036. – Спр. 102. – Арк. 1 зв.
10. Там само. – Арк. 3.
11. Там само.
12. Там само. – Ф. 127. – Оп. 277. – Спр. 2. – Арк. 40 зв. – 41.
13. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1036. – Спр. 187. – Арк. 1.
14. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 1082. – Арк. 119 – 122; Вперше опубліковано: Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. I. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XX ст.). – К., 2006. – С. 85 – 93.
15. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1036. – Спр. 187 – Арк. 1 зв.
16. Там само. – Арк. 3.

17. Там само. – Арк. 8.
18. Там само.
19. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1036. – Спр. 261. – Арк. 3.
20. Там само. – Арк. 2.
21. Там само. – Арк. 3.
22. Там само. – Ф. 137. – Оп. 275. – Спр. 55. – Арк. 20.
23. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1036. – Спр. 235. – Арк. 5.
24. Там само. – Спр. 235. – Арк. 5.
25. Там само. – Арк. 2.
26. Там само. – Арк. 1.
27. Там само.
28. Там само. – Арк. 12.
29. Там само. – Арк. 15.
30. Там само. – Арк. 15 зв.
31. Там само. – Арк. 17.
32. Там само. – Оп. 276. – Спр. 25. – Арк. 1 зв.
33. Там само. – Ф. 127. – Оп. 277. – Спр. 2. – Арк. 1 зв.
34. Там само. – Оп. 276. – Спр. 25. – Арк. 1 зв.
35. Там само.
36. Там само. – Арк. 2 зв.
37. Там само. – Арк. 2.
38. Там само. – Арк. 4.
39. Там само. – Арк. 9.
40. Там само. – Арк. 9 зв.
41. Там само. – Ф. 127. – Оп. 276. – Спр. 25. – Арк. 10.
42. Там само.
43. Там само. – Арк. 10 зв.
44. Там само. – Арк. 19.
45. Там само. – Арк. 4.
46. Там само. – Арк. 19 зв.
47. Там само. – Арк. 20.
48. Там само. – Арк. 23.
49. Там само. – Арк. 24.
50. Там само.
51. Там само.
52. Там само. – Арк. 25.
53. Там само.
54. Там само.
55. Там само. – Оп. 277. – Спр. 2. – Арк. 2.
- * Ми вважаємо, що ці слідчі справи готувалися: одна у Липовецькому, а друга в Уманському духовних правліннях. Ось чому в них є різночитання.
56. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 277. – Спр. 2. – Арк. 19.
57. Там само. – Арк. 3а – 4.
58. Там само. – Арк. 5.
59. Там само. – Арк. 6 зв.
- * В різних документах його прізвище записувалося по-різному: Кочмар, Кучмарук та ін.
60. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 277. – Спр. 2. – Арк. 18.
61. Там само. – Арк. 26.
62. Там само. – Арк. 26.
63. Там само. – Арк. 25.
64. Антонович В. Б. Польське суспільство України // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – У 3-х т. – Т. І. – К.: Заповіт, 1997. – С. 171 – 172.
65. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 277. – Спр. 2. – Арк. 47 зв.
66. Там само. – Оп. 601. – Спр. 128. – Арк. 1.
67. Там само. – Арк. 1 зв.
68. Там само. – Ф. 127. – Оп. 278. – Спр. 36. – Арк. 1 зв.
69. Там само. – Арк. 1 – 1 зв.
70. Там само.
71. Там само.
72. Там само.
73. Там само. – Арк. 2.
74. Там само. – Арк. 1 зв.
75. Там само.

76. Там само. – Арк. 2.
77. Там само. – Арк. 2.
78. Там само. – Арк. 2 зв.
79. Там само. – Арк. 2 зв.
80. Там само. – Арк. 4.
81. Там само. – Оп. 277. – Спр. 2. – 55 арк.
82. Там само. – Арк. 47 зв.
83. Там само. – Арк. 48 зв.
84. Там само. – Оп. 603. – Спр. 72. – Арк. 1.
85. Там само. – Арк. 1. зв.
86. Там само.
87. Там само.
88. Там само. – Оп. 282. – Спр. 19. – Арк. 1.
89. Там само. – Арк. 1 зв.
- * Грамота на служіння в церкві, написана польською мовою, зберігається у справі ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 282. – Спр. 19. – Арк. 2.
90. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 282. – Спр. 19. – Арк. 1 зв.
91. Там само. – Оп. 1011. – Спр. 1774. – Арк. 92 зв.
92. Там само. – Спр. 1783. – Арк. 171 зв.
93. Там само. – Оп. 1009. – Спр. 236. – Арк. 30 зв.
94. Там само. – Оп. 1011. – Спр. 1775. – Арк. 183.
95. Там само. – Спр. 1774. – Арк. 92 зв.
96. Там само. – Оп. 1009. – Спр. 139. – Арк. 135 зв.
97. Там само. – Оп. 1011. – Спр. 1775. – Арк. 183 зв..
98. Там само. – Спр. 1786. – Арк. 176 зв.
99. Там само. – Спр. 1774. – Арк. 93.
100. Там само.
101. Там само. – Спр. 1783. – Арк. 171.
102. Там само.
103. Там само. – Оп. 1009. – Спр. 139. – Арк. 135 зв.; ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1773. – Арк. 95 зв.; Докладніше див.: *Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія*, Освіта в селі Кальнику з 60-х років XIX ст. – 20-х років XX ст. – С. 24 – 25.
- * *Стихар* – це нижнє облачення священика та верхній одяг дякона, а інколи й церковнослужителів під час відправлення служби. Стихарний покрій – паламар, висвячений у цей одяг // Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. – Т. IV. – СПб. – М., 1882. – С. 324.
104. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 285. – Спр. 67. – Арк. 1.
105. Там само. – Арк. 1 зв.
106. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 285. – Спр. 67. – Арк. 5 зв.
107. Там само. – Арк. 8.
108. Там само. – Арк. 10 зв.
109. Там само. – Арк. 10.
110. Там само. – Арк. 49 – 51.
111. Там само. – Арк. 58.
112. Там само. – Арк. 61 – 61 зв.
113. Там само. – Арк. 61 зв.
114. Там само. – Арк. 68 зв.
115. Там само. – Арк. 72.
116. Там само. – Арк. 74 зв.
117. Там само. – Оп. 1011. – Спр. 1784. – Арк. 178 зв.
118. Там само. – Спр. 1789. – Арк. 159 - 160 зв.
119. Там само.
120. Там само. – Оп. 1009. – Спр. 236. – Арк. 30 зв.
121. Там само. – Оп. 1011. – Спр. 1783. – Арк. 171 зв.
122. Там само. – Спр. 1784. – Арк. 178 зв.
123. Там само. – Спр. 1786. – Арк. 176 зв.
124. Там само. – Арк. 177.
125. Там само. – Арк. 176 зв.
126. Там само. – Спр. 1788. – Арк. 154 зв.
127. Там само. – Спр. 1789. – Арк. 159 зв.
128. Там само. – Спр. 1788. – Арк. 154 зв.; Спр. 1789. – Арк. 159 зв.
129. Там само. – Спр. 1789. – Арк. 159 зв.
130. Там само. – Спр. 1788. – Арк. 154.
131. Там само. – Спр. 1905. – Арк. 45.

132. Сельские одноклассные народные училища // Памятная книжка Киевского учебного округа. – Ч.1. Киевская губерния. – К., 1890. – С. 117.
133. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 2009. – Арк. 37.
134. Там само. – Спр. 1801. – Арк. 158 зв.
135. Там само. – Спр. 1802. – Арк. 156 зв.
136. Там само. – Спр. 1889. – Арк. 29
- * *Набедренник*. – чотирикутна довга хустка. Це частина облачення протоієрея, ігумена, архімандрита та за заслуги священника. Набедренник знаходиться на стегні // Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. – Т. 2. – С. 378.
137. Распоряжение епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – № 22. – С.137.
- ** *Скуфія, скуфейка* – ярмулка, тюбітейка, фес, кімнатна шапочка. Це відзнака білого духовенства // Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. – Т. 4. – С. 214.
138. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1890. – Арк. 30 зв.
139. Там само. – Спр. 1965. – Арк. 32 зв.
140. Там само. – Арк. 32 зв.
141. Там само. – Спр. 1804. – Арк. 154 зв. 155.
142. Там само. – Спр. 1965. – Арк. 32 – 33 зв.
143. Там само. – Спр. 1889. – Арк. 29.
144. Там само. – Спр. 1965. – Арк. 32 - 33 зв.
145. Там само. – Спр. 1889. – Арк. 29.
146. Там само. – Спр. 1965. – Арк. 33.
147. Там само. – Спр. 1916. – Арк. 28 зв. – 29.
148. Там само. – Оп. 840. – Спр. 33. – Арк. 2 зв. – 3.
149. Там само. – Спр. 33. – Арк. 3.
150. Там само. – Арк. 6 зв.
151. Там само.
152. Там само. – Арк. 9 – 9 зв.
153. Там само. – Арк. 11.
154. Там само.
155. Там само. – Арк. 16 зв.
- * Підрахунки наші за джерелами: *Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія*. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. 1. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XX ст.). – С.65; Сім'я священника Войнарьського у 1867 р. складалася із 7 осіб. Див.: ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1807. – Арк. 161. зв. – 162.
156. Умерли // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 12. – 16 июня. – С. 190 – 191.
157. Праздные священнические места // Там само.
158. *Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія*. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. 1. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XX ст.). – С.74; ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1821. – Арк. 227.
159. Список церквей Киевской епархии и состоящих при них протоиереев и священников за 1894 год // Адрес – календарь личного состава Киевской епархии, с алфавитным списком протоиереев и священников за 1894 год. – М., 1894. – С. 86.
160. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1904. – Арк. 47 зв.
161. Там само.
162. Там само.
163. *Кучеренко М.О., Панькова С. М., Шевчук Г.В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – С. 351 – 379.
164. Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 2. – 16 января. – С. 13.
165. Благочинные церквей вне г. Києва // Адрес – календарь личного состава Киевской епархии, с алфавитным списком протоиереев и священников за 1894 год. – С. 5.
166. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1821. – Арк. 225 зв. – 226.
167. Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 10. – 16 мая. – С. 135.
168. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1821. – Арк. 225 зв. – 226.
169. *Кучеренко М.О., Панькова С. М., Шевчук Г.В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – С. 560.
170. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1966. – Арк. 32 зв.
- *Пепін'єрка (франц.) – вихователька навчального закладу, яка готується зайняти посаду наставниці.
171. Адрес-календарь личного состава Киевской епархии с алфавитным списком протоиереев и священников за 1894 год. – С. 117.
172. Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 17. – 1 октября. – С. 224
173. Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 20. – 16 октября. – С. 247 – 248.
174. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1966. – Арк. 33.
- *Пепін'єрка (франц.) – вихователька навчального закладу, яка готується зайняти посаду наставниці.
175. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1966. – Арк. 33.

176. Там само. – Оп. 5. – Спр. 353. – Арк. 2.
177. Там само. – Арк. 3.
178. Там само. – Арк. 5 зв.
179. Там само. – Арк. 4..
180. Там само. – Арк. 8.
181. ДАК. – Ф. 16 – Оп. 464. – Спр. 7448. – Арк. 1.
182. Там само. – Арк. 3.
183. ЦДІАУ. – Ф. 127. - Оп. 1011. - Спр. 1895. – Арк. 34.
184. Там само. – Арк. 33 зв. – 34.
185. Там само. – Спр. 1966. – Арк. 31.
186. Там само. – Спр. 1826. – Арк. 223.
187. Там само. – Арк. 223.
188. Там само. – Арк. 364 зв. – 365.
189. Там само. – Спр. 1826. – Арк. 223 зв.
- 190.Список лицам духовного звания, кои Святейшим Синодом удостоены награждению ко дню рождения Его императорского величества // Киевские епархиальные ведомости. – 1915. – № 20. – 17 мая. – С.187 – 188.
- 191.Киевские епархиальные ведомости. – 1917. – № 24. – 11 июня. – С.201.
192. ДАК. – Ф.81. – Оп. 51. – Спр. 477.
193. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1836. – Арк. 365.
- *Доля зіграла з панотцем злий жарт. Його, як і його брата Віктора Петровича Лещенецького радянська влада притягнула до слідства за статтю 54 - 10 Кримінального кодексу УСРР. Слідство у справі Тимофія Петровича вело "Уманське РОГПУ" з 21 листопада 1932 по 16 березня 1933 рік. Священника звинувачували, як "одного найреакційно налаштованого священика тихонівського напрямку, навколо якого згуртовується блудомисляща інтелігенція з "колишніх людей" і залишки недобитого кулачества", що проводив в селах Уманщини котрпропанду (Див.: Державний архів Черкаської області. – Ф. № Р 5652. – Арк. 34.). Уманські слідчі пропонували засудити його на "вислання на Північ терміном на п'ять років"(Там само. – Арк. 35.). Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР 29 квітня 1933 р. ухвалила "Лещенецького Тимофія Петровича ув'язнити в концтаборі терміном на три роки. Вирок вважати умовним. Із під варти звільнити" (Там само. – Арк. 37).
194. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 464. – Спр. 6086. – Арк.8 зв., 10.
195. Там само. – Арк. 6 зв.
196. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1996. – Арк. 31.
197. Там само. – Спр. 1826. – Арк. 223 зв.
198. Там само. – Спр. 1830. – Арк.223.
199. Там само. – Спр. 1831. – Арк.227 зв.
200. Там само. – Спр. 1830. – Арк. 223 зв.
201. Там само. – Арк. 227.
202. Там само. – Спр. 1836. – Арк. 364 зв.
- 203 Там само. – Арк. 365.
204. Там само. – Спр. 2010. – Арк. 42.

УДК 94 (477.4) “1861/1914”

Набока С. В., канд. іст. наук.

ІНСТИТУТ МИРОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ ЯК ПРОВІДНИК СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ САМОДЕРЖАВСТВА ПІД ЧАС ЗАПРОВАДЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1861 – 1863 РР.

У статті висвітлено роль інституту мирових посередників в проведенні соціальної політики царського уряду у 1861 – 1863 рр. на Правобережній Україні. Встановлено, що діяльність мирового інституту у цей період на користь польських поміщиків в економічній, адміністративній і правовій сферах, значною мірою була результатом пропольської соціальної політики царського уряду, спрямованої на забезпечення лояльності шляхетської еліти до самодержавства.

In this article the conciliators institution role in realization of tsarist government social policy during 1861-1863 on Right-bank Ukraine is elucidated. It is established that conciliators institution activity in this period in favour of polish landowners in economic, administrative and legal spheres to a great extent was caused by tsarist government policy directed at ensuring of polish elite loyalty for autocracy.

Спроба російської монархії у другій половині XIX ст. модернізувати Російську імперію, не зачіпаючи основних підвалин самодержавства, мала наслідком проведення царським урядом низки буржуазно-демократичних реформ у соціально-економічній, судово-правовій, фінансово-адміністративній, воєнній та освітній сферах. Одним з основних суспільно-адміністративних органів Уряду, що відповідав за проведення головної селянської реформи, був інститут мирових посередників. Мирові посередники вводили новий поземельний та адміністративний устрій серед селянства, створювали і контролювали органи селянського самоуправління та суду, унормовували фінансові та земельні відносини між селянами, поміщиками і державою.

Однак, функціонування мирових установ не обмежувалась лише діяльністю в адміністративно-економічній площині. Мировий інститут був важливим інструментом соціальної політики в руках царського уряду, на якого покладалось, у 1861 р., завдання не допустити як масштабних заворушень серед селянства, так і масового невдоволення дворянського стану, обурених, кожен по своєму, "грабіжницькою" реформою. На Правобережній Україні соціальна картина ускладнювалась наявністю тут ворожого самодержавству польського панства, тому, тут урядова політика була набагато більш складніша і різноманітна. Ця обставина значною мірою обумовила збереження у Південно-Західному краї мирового інституту, як провідника охоронної урядової політики, фактично аж до революції 1917 року.

Отже, без дослідження явища інституту мирових посередників, що був не лише основним органом соціально-економічних та адміністративних реформ, але й провідником та регулятором соціальної політики самодержавства у південно-західних губерніях у другій половині XIX, неможливо зрозуміти розвиток економічних та суспільних процесів, що відбувались у цей час на Правобережжі і, зрештою, сприяли формуванню специфічної соціально-економічної картини, що склалася на Правобережній Україні на початку XX століття.

Потрібно відзначити, що вивченням діяльності інституту мирових посередників займалися такі видатні дореволюційні вчені як А. А. Корнілов [1], М. М. Катаев [2], І. М. Страховський [3], однак, в їх роботах в основному висвітлено лише окремі аспекти функціонування мирових структур (зокрема правові).

В дослідженнях видатних російських вчених радянського періоду: П. А. Зайончковського [4], Н. Ф. Устьянцевой [5], Л. Г. Захаровой [6], М. М. Дружиніна [7], М. Е. Найдьонова [8], А. П. Кореліна [9], В. Г. Чернухи [10], Г. І. Марахова [11] всебічно проаналізовано становлення і функціонування моделі мирових установ, що діяла в російських губерніях лише до 1874 р., а діяльність мирових посередників Правобережжя розглядається, в основному, досить побіжно, або в контексті польського визвольного повстання 1863 р.

Українські дослідники: М. М. Лещенко [12], В. П. Теплицький [13], Д. П. Пойда [14], А. В. Бондаревський [15], А. І. Лохматова [16] розглядають, в основному, лише деякі сфери діяльності мирових посередників (зокрема, наприклад, їх роль у створенні селянських органів самоуправління та суду, або в площині класової боротьби селян і поміщиків). Взагалі, працям багатьох дореволюційних і радянських дослідників притаманне гіпертрофоване акцентування на домінуванні у діяльності мирових посередників класових факторів чи ідеалістичних мотивів.

Великий внесок у висвітленні функціонування мирового інституту на Правобережній Україні зробили такі іноземні учені як Даніель Бовуа [17] і Кімітака Мацузато [18], однак, в цілому, потрібно сказати, що специфіка функціонування мирового інституту у Київській, Подільській та Волинській губерніях висвітлена недостатньо і потребує більш комплексного дослідження.

Метою даної статті є спроба порівняльного аналізу діяльності інституту мирових посередників на Правобережній Україні у 1861-1863 рр. і у великоруських губерніях в контексті цілей соціальної політики царського уряду в цей період.

Питання створення інституту мирових посередників виникло у зв'язку з необхідністю реконструкції місцевого адміністративного і судово-поліцейського апарату, що в свою чергу диктувалася вимогами реалізації урядової програми з проведення селянської реформи. Проводячи реформені перетворення в країні, царський уряд намагався вирішити найближчі тактичні питання, а зміни стратегічного характеру навіть не планувалися, оскільки, надто зачіпали основні підвалини самодержавства і його монополію на владу в країні.

Правові основи функціонування інституту мирових посередників були закладені у "Положенні про губернські і повітові у селянських справах установи" (далі "Положення"), а також пізнішими постановами Головного комітету з устрою сільського стану (далі – Головний комітет) [19; 20]. Принципи комплектації і повноваження мирових структур у 1861-1863 рр. на Правобережній Україні абсолютно не відрізнялися від тих, що діяли у великоруських губерніях. За "Положеннями", для безпосереднього проведення селянської реформи в життя, затверджувалися мирові посередники, повітові мирові з'їзди та губернські у селянських справах присутствія. Саме мирові посередники, що керували мировими дільницями і входили до мирових з'їздів, власне, і становили інститут мирових посередників. На мирових посередників покладалася функція складання уставних грамот, викупних актів, визначення і фіксування розмірів селянських наділів, повинностей, викупних платежів, створення та нагляд за селянськими органами самоуправління і суду; вони також повинні були слідкувати за справними надходженням селянських виплат до казни і суспільним спокоєм у волостях.

Потрібно відзначити, що формування інституту мирових посередників і його законодавчої бази відбувалося поступово, у процесі поглиблення завдань самої реформи, а специфічні риси функціонування його структур визначалися, з одного боку, реформеними завданнями, а з іншого, були плодом компромісу консервативних і ліберальних кіл в Уряді та суспільстві [21]. Таким чином, особливості новоствореного адміністративного органу визначались не лише його головним завданням – ефективним проведенням селянської реформи, але, й збереженням спокою та стабільності в державі.

Виходячи з цього, щоб зменшити незадоволення поміщиків "несправедливою реформою" і не підривати основну соціальну базу монархії штат мирових установ комплектувався, в основному, з спадкових дворян (що мали не менше 500 дес. землі), і лише при їх нестачі допускалися персональні дворяни, з умовою подвійного земельного цензу. Крім того, головою мирового з'їзду був повітовий предводитель дворянства, а губернський предводитель був членом губернського у селянських справах присутствія, до якого, до того ж, зборами всіх предводителів дворянства вибиралися також ще два місцевих поміщика.

Однак віддати проведення реформи у руки кріпосників значило б повністю обезземелити і пограбувати селянство та й, зрештою, вихолостити весь зміст реформ. Такий сценарій викликав би не лише соціально-економічну кризу, але й неминуче призвів би до селянського повстання чи перманентних бунтів і збував би ліберальну частину суспільства. Тому, Уряд намагався впливати на комплектацію мирового інституту, зосереджуючи в своїх руках керівництво процесом його формування. Право призначати посередників і кандидатів на їх посади (їх потім затверджував Сенат), визначати число мирових ділень, а також пропонувати у МВС кандидатури членів від Уряду до мирових з'їздів і представників до губернських присутствій надавалось губернатору. Усвідомлюючи залежність проведення селянської справи при недосконалої і половинчастості реформених положень від "прогресивності" складу мирових структур, вище керівництво МВС в особі лібералів С. С. Ланского і М. А. Мілютіна, чітко визначаючи свою позицію і надсилаючи губернаторам відповідні циркуляри намагалось укомплектувати склад мирового інституту людьми від яких можна чекати "самого живого співчуття справі покращення побуту селян" [22].

Крім того, відстоюючи вплив держави на формування інституту мирових посередників, лібералам в Уряді вдалося домогтися включення в "Положення" важливого пункту, який розширював коло претендентів на посаду мирових посередників і в подальшому відчутно вплинув на склад і характер діяльності мирових установ. Згідно з цією

поправкою, право займати посади мирових діячів надавалося "чоловікам і повнолітнім синам, якщо дружини перших і батьки других володіють необхідною кількістю землі." [23]. До того ж, для осіб з вищою освітою, які закінчили курс у навчальних закладах, що давали право на чин XII класу, майновий ценз знижувався з 500 до 150 десятин землі, а зазначена нерухомість кандидата могла знаходитися і в іншій губернії. Це відкривало широкі можливості для заняття посад мирових посередників молодим людям, багато з яких були настроєні ідеалістично і "заражені" передовими поглядами.

Призначення на посади мирових посередників людей передових поглядів і переконань величезною мірою залежало також як від ступеня суспільної підтримки (яка в цей час була на боці "емансипаторів"), так і від співвідношення прогресивних і консервативних дворянських сил у кожній губернії. Подібний "розклад сил" сильно впливав і на "рішучість" місцевого губернатора. Сукупна дія всіх цих чинників дозволила провести в перший період певну кількість прогресивних діячів до складу мирового інституту у великоруських губерніях, чия діяльність дещо пом'якшила грабіжницький характер реформи.

Згідно з отриманими повноваженнями, мирові посередники у своїй діяльності були незалежними як від МВС, так і від губернської адміністрації. Міністерство Внутрішніх Справ лише досить опосередковано впливало на їх роботу, шляхом видачі розпоряджень і циркулярів, що "пояснювали" "Положення", і таким чином, у певному розумінні коригувало діяльність посередників, однак, прямо втручатися в їх діяльність не могло. У той же час інститут мирових посередників не підпорядковувався й органам місцевої адміністрації. Посередники за класом прирівнювалися до повітових предводителів дворянства й у своїй діяльності повинні були виходити виключно із законодавчих актів (перш за все, з "Положення 19 лютого"). Вони самі дуже цінували незалежність свого становища і, як писав смоленський губернатор, говорили, що "підлягають контролю лише Бога і Сенату" [24].

Посередники безпосередньо не підпорядковувалися навіть другій і третій ланці мирових установ. "Положення" чітко розмежовувало коло справ кожної мирової установи, тому по відношенню до мирових посередників мировий з'їзд і губернське присутствіє часто служили лише апеляційними інстанціями. Крім того, в багатьох питаннях законодавство надавало посередникам право прийняття остаточного рішення, яке не підлягало оскарженню. Губернські у селянських справах присутствія могли тільки опосередковано впливати на тимчасове відсторонення мирових посередників із посади, і зробити це було неймовірно важко. Для цього присутствіє повинно було доручити своєму співробітнику провести попереднє дізнання (але не розслідування) окремих дій посередника, причому лише таких, що явно суперечили закону.

Принцип незалежності мирових посередників доповнювався неможливістю їх зняття з посади чи то за бажанням власних вищих мирових установ, сваволі місцевого начальства, губернатора, чи навіть міністра внутрішніх справ. У цьому відношенні вони підкорялися лише Сенату. Він їх затверджував на посаду, і лише він міг зняти, причому, останнє було можливим лише з відданням до суду Сенату [25]. Губернатор або МВС могли відсторонити посередників із посади не інакше, як порушуючи справу перед Сенатом.

Власне, ліберали-державники на це й розраховували, формуючи в період суспільної підтримки і свого впливу у вищих державних органах "прийнятний" склад мирових структур і затверджуючи нормативні положення діяльності посередницьких установ, що у подальшому робили функціонування мирового інституту незалежним як від поміщицького впливу, так і від урядового. Такий структурно-правовий підхід страхував роботу інституту від змінних урядових настроїв, а також унеможлиблював зняття мирових діячів поміщиками за допомогою келійних засобів. Саме тому під час комплектації мирового інституту виникла така боротьба за вплив на підбір кандидатур у мирові структури, оскільки в подальшому впливати на його функціонування було складно.

Таким чином, царський уряд, створюючи мировий інститут зі значними прерогативами непідконтрольності і непідпорядкованості його дворянству, а також адміністративним установам і відомствам, робив нібито певну поступку ліберально-

прогресивним діячам. До того ж, вирішення нових нестандартних завдань в перехідних умовах, було можливим лише при наданні новому інституту певних свобод і можливостей маневру у розв'язанні проблем при проведенні "нових реформ". Однак, з іншого боку, беручи до уваги те, що штат інституту мирових посередників комплектувався майже виключно з місцевих дворян, то зменшення контролю урядових структур за їх діяльністю, надавало посередникам-дворянам можливість, "полюбовно примиряючи селян і поміщиків", забезпечувати поміщицькі інтереси, послабивши їх незадоволення реформою. Одночасно, Уряд намагався зберегти контроль над мировим інститутом впливаючи на його комплектування. Таке становище цілком влаштовувало царський уряд, оскільки надавало можливість реально провести необхідні, з державної точки зору, реформи за допомогою своєрідного аналогу адміністративних структур, знижувало можливість селянських заворушень і сприяло, у якійсь мірі, компромісним результатам селянської реформи у великоруських губерніях, принаймні, трохи зменшивши негативні для селян наслідки реформи. І потрібно відзначити, що Уряд в основному залишився задоволеним діяльністю мирових посередників в центральних регіонах [26].

Проте, використання аналогічної моделі мирового інституту на Правобережній Україні внаслідок впливу неврахованих лібералами чинників і дещо інших цілей соціальної політики самодержавства, мали наслідком таку соціально-економічну картину, яка кардинально відрізнялася від "російської дійсності". Ліберальні настрої та співчутливе ставлення російської громадськості до страждань репресованих поляків-повстанців, а також урядовий поворот від жорсткої бібіковської антипольської політики 40-х початку 50-х рр. в краї на більш помірковану сприяв дозволу на заняття поляками адміністративних посад в судових, поліцейських та адміністративних структурах губернської адміністрації, ну і звичайно, мирових установах [27]. Низова губернська адміністрація була під повним впливом польських поміщиків. Оскільки, польські шляхтичі становили абсолютну більшість поміщицької верстви Правобережжя, то в цих умовах принцип комплектації мирових установ з дворян автоматично призводив до того, що штат мирового інституту в цих губерніях в своїй більшості був представлений чужими українським селянам в національно-етнічному та релігійному відношенні польськими землевласниками. Звичайно, ніякої спорідненості з українськими "хлопами" ні в релігійному, ні у національному відношенні, на відміну від російських поміщиків, вони не відчували.

Щільність дворянства тут була найвища в Імперії. Причому, приймаючи до уваги, що поляки складали до сорока відсотків всього російського дворянства, то в правобережних губерніях їх кількість сягала до 90% всього дворянського стану краю (в Київській - 87%, Подільській - 89%, Волинській - 93%) і їм належало 9/10 земель [28]. Місцеве панство було одним із найбагатших у державі, відзначаючись великими розмірами маєтків і кількістю кріпаків (у середньому, на одного поміщика припадало більше 200 кріпосних). Відтак, штат мирових посередників у цьому регіоні характеризувався за своїми показниками, порівняно з іншими губерніями, найвищим рівнем концентрації кількості найбагатших мирових діячів. Середній посередник "західних православних губерній" був значно багатшим, ніж його російський колега. Отже, права, які йому надавалися законом, підкріплювались і його економічною самостійністю, що робила його у великій мірі незалежним від губернського начальства.

Щоправда, в південно-західних губерніях майже 32, 5% мирових посередників не мали чинів, а кандидатів без чинів взагалі було 41, 3%. Це досить різко контрастувало з показниками російських губерній, де майже 98% мирових діячів мали чин [29]. Проте, таке становище пояснювалося тим, що польські шляхтичі не бажали йти на службу ненависній російській державі, віддаючи перевагу приватному життю. Тому, у більше ніж половини поміщиків цих губерній не було чинів, хоча перевага при призначенні на посаду в основному все ж віддавалася тим, які мали чини.

Молодий вік (у середньому 36 років) і висока освіченість мирових діячів правобережного регіону, які навіть перевищували загальноросійські показники, у цьому

випадку зовсім не були гарантією їх ліберальних настроїв і передових емансипаторських переконань. Запальність і освіченість молодих польських посередників конвертувалась у каталізацію прагнень до відновлення своєї польської держави - Речі Посполитої. Тому польські шляхтичі, котрі були вибрані мировими посередниками, з одного боку, відстоювали соціально-економічні інтереси своєї національної поміщицької меншини, не відчуючи ніяких сентиментів до православних українських селян, а з іншого, користуючись незалежністю і не підконтрольністю своєї посади, створювали повстанські структури, здійснювали вплив на селянську адміністрацію та провадили агітацію серед селян. Таким чином, ліберального лобі і суспільної підтримки, яка б сприяла формуванню прогресивного складу мирових посередників, у цих губерніях не існувало.

Реакційності складу мирових установ регіону сприяло й те, що через можливі селянські заворушення Уряд змушений був спрощувати процедури затвердження посередників на посаду. МВС і особисто його голова П. О. Валуєв постійно квапили губернаторів із призначенням посередників і навіть ще у квітні 1861 р. ставили перед Головним комітетом питання про допущення до посад ще не затверджених Сенатом мирових діячів [30]. Скоро і самі губернатори побачили необхідність цього і писали рапорти з проханнями прискорити їх призначення. Таким чином, фактор можливих урядових зусиль щодо формування більш ліберального складу мирових установ на правобережному регіоні, внаслідок відставки ліберального керівництва МВС і потреби прискорення комплектації мирового інституту, у цей період був виключений.

Не міг сприяти позитивним змінам у цій площині й вплив "генерал-губернаторського центру сили". Начальник краю І. І. Васильчиков, був ліберально настроєний до поляків і крім того наприкінці правління хворів. 1 листопада 1862 р. він помер. Його наступник (із січня 1863 р.) генерал-ад'ютант М. М. Аненков відзначався інертністю і в значній мірі знаходився під впливом польсько-поміщицької еліти краю. Його нікчемність і обмеженість відзначав і міністр внутрішніх справ П. О. Валуєв [31]. В цей час губерньська адміністрація також повністю перебувала під впливом поляків. Такий стан справ, особливо після прийняття урядового закону, за яким у разі потреби начальник губернії міг скорочувати кількість членів від Уряду при мирових з'їздах (якщо їх там було більше двох), відкривав полякам ще більші можливості безконтрольного панування в мирових установах 1862 р.

Страшною бідою для селян Правобережжя обернулися і затверджені прогресивними ліберальними діячами Росії передові принципи незалежності інституту мирових посередників, який розглядався ними як перша ланка інших буржуазних реформ. Незалежність, "ліберальність" та безконтрольність мирового інституту в південно-західних губерніях, за обставин повного захоплення мирових структур польськими панамі, усувала також останні можливості Уряду (якби в нього навіть існували такі наміри), хоча б трохи "скоректувати" його відверто кріпосницьку й антидержавну діяльність, і приносила величезні страждання українським селянам.

Таким чином, фактори, які в центральних російських губерніях сприяли певному контролю Уряду і суспільства за формуванням штату мирових посередників і у великій мірі визначили прогресивний характер діяльності мирових структур у 1861 - 1863 рр. в центральній Росії, на Правобережній Україні через вплив різних обставин виявилися неефективними [32]. Ситуація для українського селянства ускладнювалась і тим, що для соціальної політики царського уряду у цьому регіоні пріоритетним завданням було забезпечення лояльності до самодержавства місцевої шляхетсько-польської верстви, яка тут становила еліту суспільства. Виходячи з цих міркувань, Уряд надавав різноманітні соціально-економічні і адміністративні преференції та пільги місцевому панству, а інтереси селянства застерігались лише до тієї мінімальної межі, за якою безперечно загрожував масштабний соціальний вибух.

Таким чином, польські поміщики, внаслідок урядових поступок, домоглися для себе прийняття надзвичайно вигідного "Місцевого положення про поземельне влаштування селян оселених на поміщицьких землях, в губерніях: Київській, Подільській і Волинській" (далі –

"місцеве поземельне Положення") [33].

Польова земля краю ділилася на дев'ять смуг, у залежності від якості ґрунту. За десятину першої категорії селянин мусив у рік відробити двадцять піших днів, або, сплатити три карбованці тридцять копійок; за десятину найгіршої категорії - карбованець тридцять п'ять копійок, чи відробити вісім з половиною робочих днів. За десятину присадибної землі селянин мусив сплачувати оброк у п'ять карбованців десять копійок на рік. Окрім того, виходячи з місцевих обставин, можна було робити так звані "відрізки" селянських польових земель, якщо наділи селян перевищували встановлену норму. Поміщики одержували широкі можливості для заміни кращих селянських наділів на гірші землі. А також за "місцевим поземельним Положенням" допускалося "зменшення кількості мирської землі... за добровільної згоди поміщика з селянами..." [34]. У результаті відрізки в чорноземній смузі часто сягали половини селянського наділу. Таким чином на Україні у селян було відібрано понад мільйон десятин землі. Крім того, хоча, згідно "місцевого поземельного Положення" інвентарні землі застерігалися за селянами, а якщо вони були втрачені, то їх треба було повернути селянам, однак, поміщики звільнялись від повернення селянських земель, відібраних у період між 1841 - 1847 рр.

Проте, найголовнішим фактором, який дозволяв не лише контролювати виконавчу сферу реформи, але й ініціювати прийняття ще більш вигідних для польського панства законодавчих актів, була фактично повна монополія поляків в інституті мирових посередників у західному регіоні Російської імперії. Впровадження реформених "Положень" у 1861 - 1862 рр. у Південно-західному краї проходило за офіційними друкованими оглядами в атмосфері цілковитого взаєморозуміння, християнського всепрощення та взаємного пригощення між селянством і панами. Селяни, в подяку за звільнення, замовляли молебні на честь Царя. Добросовісність мирових посередників, їх кваліфікацію, довіру до них селян і малу кількість скарг на посередників відзначали начальники подільської та київської губерній [35].

Насправді, польські кріпосники проводили нечуваний грабунок селян. Інвентарні землі фактично не поверталися селянам, урізалися їх наділи, захоплювалися пасіки і садки, свавільно збільшувалися повинності, силою переносилися їх житла, практично панщину тут і не думали скасовувати. Широкі повноваження мирового інституту, а також його незалежність, не підконтрольність, не підпорядкованість вищим адміністративним структурам, мирові посередники-поляки солідарно з місцевими поміщиками використовували, перш за все, для свавільного трактування реформених "Положень" в інтересах польських землевласників [36]. Російські посередники згодом писали: "Потрібно було багато кмітливості, щоб розподілити селянські поля таким чином, за яким селяни не могли вести своє господарство незалежно від поміщика, були тісно зв'язані і залежали від нього не лише за існуючим правом, але й за тим способом, за яким земля була надана в користування селянину" [37].

Посередники-поляки заставляли селян у примусовому порядку підписувати невідгідні їм уставні грамоти, урізали їхні ділянки (знижуючи в уставних грамотах розмір наділів на 10%), зараховували до селянських земель пустощі і збільшували повинності, санкціонували перенесення помешкань, навіть виконували роль панських управителів, виганяючи селян на панщину [38]. Скарги селян блокувалися, зате скарги поміщиків розглядалися оперативно. Мирові посередники, користуючись своєю владою, вибирали старост по селам з панських прислужників, а волосних писарів із своїх підручних євреїв [39]. Нерідко пан сам, без участі посередника, складав уставну грамоту і потім разом із мировим діячем за допомогою погроз добивався підписів селян. За будь-яких виявів непокори і саботажу викликалися каральні поліцейські чи воєнні команди, які суворо наказували бунтівників і виснажували селян своїм постоем [40].

Однак, поляки не обмежувалися використанням мирового інституту лише у практично-виконавчій площині реформених впроваджень. Із чималим успіхом вони використовували можливості, які він надавав, для розробки та внесення до урядових

інстанцій різноманітних пропозицій, спрямованих, звичайно, на лобіювання поміщицьких інтересів. Наприклад, побоюючись можливих майбутніх високих державних податків на маєтки з великою кількістю якісної землі, вони ініціювали видання Урядом законодавчих актів, за якими такі володіння відносилися до місцевостей нижчого рангу [41]. Перед цим, вони змогли скорегувати урядовий указ від 15 березня 1862 р., який, уточнюючи місцеве поземельне Положення, розділяючи вісім повітів Волинської губернії на певну кількість місцевостей відповідно до якості землі зменшував і повинності з селян. Проте, поляки домоглися внесення до указу пункту, за яким при визнанні мировими діячами в таких маєтках наявності інших вигідних умов для селян (а яких не зазначалось), губернське у селянських справах присутствіє могло підвищувати селянські повинності на 15%. Більше того, в указі відзначалось, що якщо і в цьому випадку губернське присутствіє визнає, що власник маєтку таким розміром підвищення винагороджується не повністю, то ця мирова установа могла звертатися з відповідним клопотанням про підвищення повинностей до начальника краю [42]. Зайвим буде казати, що поміщики дуже активно використовували вигоди указу і ситуацію, коли фактично всі мирові структури були в їх руках, адже користуючись своїми повноваженнями і безконтрольністю з боку адміністрації, польські посередники могли на власний розсуд санкціонувати збільшення повинностей.

Часто "поміщицькі посередники", користуючись можливостями мирових інститутів висувати різні пропозиції, нібито для більш ефективного проведення селянської реформи на місцях, насправді ініціюючи впровадження заходів, направлених відверто на захист інтересів землевласників. Так, Київське губернське у селянських справах присутствіє, мабуть вважаючи, що в українських селян мало відрізано землі за грабіжницьким місцевим поземельним Положенням, ініціювало вихід урядового розпорядження, за яким із мирських земель виключались вільні селянські ділянки [43]. Буквально через місяць Подільське губернське у селянських справах присутствіє домоглося виходу ще більш вигідної для поміщиків урядової постанови, за якою надто великі селянські наділи і присадибні ділянки землі, могли бути теж урізані [44]. Звичайно, визначення критеріїв впровадження цих заходів, як і забезпечення їх виконання, покладалося на мирових посередників.

Свавілля посередників, звичайно, викликало спротив селян. Вони відмовлялися підписувати уставні грамоти та відбувати повинності. У селах часто відбувались заворушення, траплялися вбивства поміщиків, нерідкими були випадки непокори мировим посередникам [45]. Селяни, не вірили в губернські адміністративні установи і шукаючи правди посилали "ходоків" навіть до Санкт-Петербургу, писали скарги на поміщиків і мирових посередників. У відповідь, мирові посередники часто звертаються до суду, губернського правління і, звичайно, до губернського у селянських справах присутствія про притягнення до відповідальності призвідців селянського опору, причому, в судах такі випадки трактувались, як непокора представникам влади, і бунтівників арештовували чи виселяли. І хоча основним методом боротьби українського селянства в цей час був саботаж, однак, все ж, загалом, на Правобережній Україні 1861 - 63 рр. було зареєстровано 1962 випадки селянських виступів [46].

Навіть вища крайова адміністрація відзначала грубість і брутальність мирових посередників, рекомендуючи посилити за ними нагляд. А в звітах світських генералів і флігель-ад'ютантів відзначалось, що заворушення великою мірою спричинені невиконанням поміщиками інвентарних правил [47]. Заворушення селян були настільки серйозними в цей час, що київський губернатор пропонував для їх заспокоєння просити митрополита, зобов'язати священників у церквах заспокоювати селян, а сам губернатор вважав за потрібне проінструктувати в цьому відношенні волосних старшин. За такої обстановки генерал-губернатор І. І. Васильчиков запропонував київському губернатору власною особою поїхати по повітам і особисто звернутися до селян, причому, українською мовою. Це показує сильне незадоволення селянами результатами реформи у 1861 - 1862 рр.

Загалом, поляки в цей період великою мірою контролювали соціально-економічне та адміністративне життя в краї. Як відзначав сучасник: "Адміністратори-поляки захищали

польські інтереси; судді-поляки вирішували справи на користь своїх співвітчизників, особливо при зіткненнях з селянами і православним духовенством; поляки-поліцейські сприяли і приховували задуми своїх єдиновірців; посередники-поляки захопили в свої руки масу колишніх поміщицьких селян і експлуатували їх на користь своєї справи і своїх єдиномісцевців-поміщиків; а ті що займали місця по відомству державного майна тримали в своїх руках інтереси державних селян" [48]

І, хоча, до Уряду періодично надходили донесення про неблагонадійність польського дворянства краю, про шкідливу антиурядову діяльність мирових посередників-поляків, однак, влада мирилася з подібним становищем. Більше того, міністр внутрішніх справ, у своїй доповіді Царю в 1862 р., відзначаючи, що більшість мирових виявились цілком прийнятними і несуть службу дуже старанно, зачитував і звіт подільського губернатора, який вказував на те, що діяльність мирових посередників справляє корисний вплив на селян [49]. Загалом, влада була задоволена як мировими посередниками, так і діями місцевих губернаторів, котрі за старання у селянській справі були навіть нагороджені.

І лише після польського повстання 1863 р., яке засвідчило повний крах урядової пропольської соціальної політики і стало відомим про використання поляками мирових структур для підготовки та проведення антидержавного повстання царат, докорінно змінює свою політику на Правобережжі, а факти зловживань і свавілля польських мирових посередників з політичних міркувань були визнані і виставлені на огляд громадськості. Газети тоді писали, що "Селяни повсюдно скаржаться на свавілля, яке було допущене колишніми посередниками і виявлялось у несправедливому оцінюванні землі, у примусовому укладанні уставних грамот та інших договорів" [50]. У результаті, ім'я і статус мирового посередника діями поляків були надовго дискредитовані.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Корнилов А. А. Деятельность мировых посредников // Великая реформа. – М., 1911. – Т. 5. – С. 237 - 252.
2. Катаев М. М. Местные крестьянские учреждения 1861, 1874, 1889 гг. – Ч. 1 - 3. – СПб., 1911 - 1912.
3. Страховский И. М. Крестьянский вопрос в законодательстве и законосовещательных комиссиях после 1861 г. // В кн.: Крестьянский строй. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 371 - 455.
4. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. – М., 1968. – 368 с.
5. Устьянцева Н. Ф. Институт мировых посредников в системе государственного строя России. – М., Рук. канд. диссертации, 1984. – 278 с.
6. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права. 1857 - 1861 гг. – М., 1984. – 254 с.
7. Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе. 1861-1880 гг. – М., 1978. – 287 с.
8. Найденов М. Е. Классовая борьба в пореформенной деревне (1861 - 1863). – М., 1955. – 328 с.
9. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861 - 1904 гг. – М., 1979. – 304 с.
10. Чернуха В. Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России. - Л., 1972. – 226 с.
11. Марахов Г. И. Восстание поляков в Юго-Западной России в 1863 г. – К., 1963. – 275 с.
12. Леценко Н. Н. Классовая борьба на Украине в связи с образованием и деятельностью института мировых посредников // Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX вв.). – К., 1959. – С. 217 - 234.
13. Теплицкий В. П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. – К., 1959. – 321 с.
14. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.). – Днепропетровск, 1960. – 488 с.
15. Бондаревский А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961. – 128 с.
16. Лохматова А. І. Інститут мирових посередників у контексті історії становлення органів місцевого самоврядування селянства півдня України в другій половині XIX століття // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ, 2001. – Серія історія та археологія. – Вип. 9. – С. 126 - 138.
17. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914 рр. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – 334 с.
18. Кімітака Мацузато. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861-1917 гг.) // Український гуманітарний огляд. – Київ, 2005. – С.63 - 120.
19. Полное собрание законов Российской империи. (За 1861). – СПб., 1863. – Собр. 2. – Т. XXXVI. – Отд. 1. – № 36660. – С. 202 - 218.
20. Полное собрание законов Российской империи. (За 1861). – СПб., 1863. – Собр. 2. – Т. XXXVI. – Отд. 1. – № 36650. – С. 128 - 134.
21. Устьянцева Н. Ф. Институт мировых посредников в системе государственного строя России. – М., Рук. канд. диссертации, 1984. - С. 84

22. Полное собрание законов Российской империи. (За 1861). – СПб., 1863. – Собр. 2. – Т. XXXVI. – Отд. 1. – № 36770. – С. 490 - 491.
23. Устьянцева Н. Ф. Институт мировых посредников в системе государственного строя России (формирование и компетенция) // Государственный строй и политико-правовые идеи России второй половины XIX века. – Воронеж, 1987. – С. 25 - 34.
24. Устьянцева Н. Ф. Институт мировых посредников в системе государственного строя России. – М., Рук. канд. дис., 1984. – С. 134.
25. Полное собрание законов Российской империи. (За 1861 г.). – СПб., 1863. – Собр. 2. – Т. XXXVI. – Отд. 2. – № 37311. – С. 114 - 115.
26. Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы 1861-1862 годов. – М.-Л., 1950. – С. 25.
27. Отчет по Главному комитету об устройстве сельского состояния за девятилетие – с 19 февраля 1861 по 19 февраля 1870 г. – СПб., 1870. – С. 41.
28. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861-1904 гг. – М., 1979. – С. 31.
29. Чернуха В. Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России. – Л., 1972. – С. 123.
30. Валуев П. А. Дневники П. А. Валуева министра внутренних дел. – М., 1961. – Т. 1. – 1861-1864 гг. – С. 317.
31. Там само. – С. 258, С. 196.
32. Набока С. В. – Діяльність інституту мирових посередників у проведенні селянської реформи 1861 року на Правобережній Україні (1861-1914 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – Арк. 54.
33. Полное собрание законов Российской империи. (За 1861). – СПб., 1863. – Собр. 2. – Т. XXXVI. – Отд. 1. – № 36664. – С. 307-340
34. Там само. – С. 123.
35. Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К., 1961. – С. 102.
36. Осмотр губерний начальником Юго-Западного края (с 15 июня по 9 июля 1866 г.). – Киев, 1866. – С. 34.
37. Воропонов Ф. Ф. Крестьянская реформа в Юго-Западном крае. По личным воспоминаниям // Вестник Европы. – СПб., 1901. – Кн. 7. – С. 102.
38. Воропонов Ф. Ф. Крестьянская реформа в Юго-Западном крае. По личным воспоминаниям // Вестник Европы. – СПб., 1902. – Кн. 1. – С. 302.
39. Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1863. – Кн. 2. – С. 163.
40. Русский вестник. – М., 1869. – Т. 82. – С. 82.
41. Полное собрание законов Российской империи. (За 1863). – СПб., 1866. – Собр. 2. – Т. XXXVIII. – Отд. 1. – № 39207. – С. 88 - 89.
42. Полное собрание законов Российской империи. (За 1862). – СПб., 1865. – Собр. 2. – Т. XXXVII. – Отд. 1. – № 38057. – С. 376.
43. Полное собрание законов Российской империи. (За 1862). – СПб., 1865. – Собр. 2. – Т. XXXVII. – Отд. 1. – № 38258. – С. 426.
44. Полное собрание законов Российской империи. (За 1862). – СПб., 1865. – Собр. 2. – Т. XXXVII. – Отд. 1. – № 38578. – С. 789 - 790.
45. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 6.
46. Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права. Часть I и II. Донесения светских генералов и флигель-адъютантов, губернских прокуроров и уездных стряпчих. – М.-Л., 1949. – С. 96 - 98.
47. Там само. – С. 170.
48. Шульгин В. Я. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838 - 1863). – К., 1864. – С. 173 - 174.
49. Леценко Н. Н. Классовая борьба на Украине в связи с образованием и деятельностью института мировых посредников // Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX вв.). – К., 1959. – С. 221.
50. Известия и статьи местного значения // Киевлянин. – 1866. – № 2.

УДК 37 (477. 6)

Боева Т. І., викл.

ПЕДАГОГІЧНІ ЗАКЛАДИ ДОНБАСУ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто розвиток системи педагогічних закладів Донбасу наприкінці XIX – на початку XX ст.

The article deals with the pedagogical system development in Donbass at the end of the XIX - th – in the beginning of the XX-th centuries.

Сьогодні перед незалежною Україною стоять завдання оновлення і демократизації всіх сфер соціального, суспільного життя, розбудови суспільства на засадах злагоди та соціальної солідарності. Тому, підвищується роль освіти в якісному оновленні всіх ланок господарського механізму і соціальної інфраструктури нашої держави. Формувати нову систему освіти в Україні, у т.ч. в Донбасі, неможливо без урахування багатовікової історії, традицій, звичаїв національної школи, аналізу її основних надбань. Тему розвитку історії освіти в Донбасі в кінці XIX – на початку XX ст. досліджували Є. Д. Дніпров [1], О. Александрова [2], В. С. Курило [3], В. І. Подов [4], В. Й. Борисенко [5], А. М. Михненко [6] та інші. Названі автори розглядали історію освіти України, зокрема, Донбасу, в широкому спектрі й питання розвитку мережі педагогічних закладів регіону ще не досліджене, не проаналізовані соціальні аспекти роботи педагогічних закладів. Автор статті спирався на вказані праці та використовував архівні дані, що публікуються вперше. Мета публікації – висвітлити розвиток мережі педагогічних закладів в Донбасі у зазначений час, в якому звернута увага на вивчення актуальних соціальних проблем, породжених цією системою освіти.

Становлення мережі педагогічних закладів у Лівобережній Україні розпочалось, як і в цілому в Російській імперії, у кінці 60-х рр. XIX ст. Вона складалася з навчальних закладів різного типу, а саме:

- учительських інститутів;
- учительських семінарій;
- спеціальних педагогічних шкіл.

У травні 1872 р., після дванадцятирічної підготовчої роботи, Міністерство народної освіти прийняло рішення про створення вчительських інститутів. За цим рішенням передбачалось відкрити учительські інститути також і в Лівобережній Україні, зокрема в Харківському й Одеському навчальних округах. Створені освітні заклади були закритого типу, студенти мешкали в гуртожитках при інституті. Після навчання, що тривало три роки, випускники отримували звання вчителя і право викладати в міських початкових народних училищах. Протягом 70 – 90-х рр. XIX ст. у Російській імперії, керуючись постановою уряду про учительські інститути, їх було відкрито десять. Два з них – в Україні. Лист від 19 січня 1874 р., за підписом міністра народної освіти Д. О. Толстого, повідомляв попечителя Київського навчального округу про те, що „на утримання двох учительських інститутів у містах Глухові Чернігівської та Феодосії Таврійської губерній з липня місяця виділяється 48 тисяч 900 рублів” [7]. Тобто, на території Донбасу учительські інститути в досліджуваний час ще не були відкриті, вони почали з’являтися лише в 20-ті роки XX ст.

Підготовку вчителів для сільських початкових навчальних закладів здійснювали так звані учительські семінарії. Це був більш поширений в Україні, зокрема, у Донбасі, тип педагогічних навчальних закладів, що діяли за Положенням 1865 р. Перша учительська семінарія в Україні була відкрита в Києві 22 жовтня 1869 р. Згодом уряд почав відкривати учительські семінарії в усіх регіонах України. Наприкінці XIX ст. в усіх дев’ятох українських губерніях, що входили до складу Російської імперії, існували учительські семінарії [8].

До семінарій приймали молодь усіх станів православного віросповідання, віком від 16 до 22 років. Навчання тривало три роки. Кількість учнів мала не перевищувати 100 чол. Більшість вихованців семінарій були стипендіатами Міністерства народної освіти. На вакантні місця приймали стипендіатів сільських громад, приватних осіб, а також так званих „своєкоштных” учнів. Випускники, які навчалися за державний кошт, одержували свідоцтво на звання учителя початкового сільського училища й зобов’язані були відпрацювати в сільських початкових школах за розподілом Міністерства народної освіти не менше чотирьох років.

Зазначимо, що вихованці учительських інститутів і семінарій відзначались високим рівнем успішності. Про це свідчать такі дані Міністерства народної освіти: у Харківському

навчальному окрузі успішність серед вихованців педагогічних навчальних закладів досягала 85, 5%, в Одеському – 92, 9% [9].

Науковий інтерес представляє питання про склад навчальних дисциплін у педагогічних закладах. В учительських інститутах і семінаріях зверталась увага не лише на загальноосвітню підготовку вихованців. Ураховувалось те, що в майбутньому випускникам доведеться працювати в школі, у складі дуже маленького педагогічного колективу, а в сільській школі взагалі одному, тому, треба було подбати, щоб викладач був із якомога ширшою освітою. В Одеському навчальному окрузі майбутнім учителям подавали знання з креслення, малювання, співів, музики. Крім цього, у деяких семінаріях викладалися ремесла, садівництво та городництво.

У Харківському навчальному окрузі, крім загальноосвітніх дисциплін, учні займались співом, музикою, гімнастикою і ремеслами. Взагалі, характерною рисою всіх педагогічних навчальних закладів Лівобережної України було завдання: дати майбутньому вчителю якомога більше необхідних теоретичних знань і максимум практичних навичок, які будуть їм необхідні в подальшому житті та праці.

Зростаюча потреба в учителях привела до того, що при деяких середніх загальноосвітніх навчальних закладах за рішенням земств почали відкривати педагогічні курси для підготовки учителів для міських, повітових і сільських народних училищ. Педагогічні курси були відкриті в Одесі, Харкові та інших містах України. З метою економії коштів усі вони були однорічними, що, безумовно, негативно відбивалось на рівні підготовки вчителів [10].

У зв'язку з переведенням шкіл на баланс земств починається збільшення кількості шкіл, а разом з цим і кількість учителів. Так, у Маріупольському повіті в 1887 р. було 110 народних учителів, у 1890 р. – 126, а в 1903 р. – 196 [11]. У Бахмутському повіті в 1903 р. – 382 вчителі, а в 1912 р. – 3313. У Слов'яносербському та Старобільському повітах спостерігався такий же процес.

У 1913 р. Державна Дума прийняла рішення про заснування в Російській імперії 93 учительських семінарій. На 1 січня 1917 р. в одному Одеському навчальному окрузі налічувалося 11 учительських семінарій, з них 9 чоловічих і 2 жіночих. У цілому, на території Лівобережної України в 1917 р. функціонувало вже 37 учительських семінарій, але вони не могли задовольнити потреби суспільства в педагогічних кадрах.

На початку XX т. у Донбасі на території Старобільського повіту Харківської губернії працювала двокласна вчительська школа у с. Білолуцьку [12]. У Катеринославській губернії були створені такі вчительські семінарії: Олександрівська (1913 р.), Бахмутська (1913 р.), Маріупольська (1915 р.) [13; 14]. У с. Ігнатівка (Маріупольський повіт) працювала учительська школа, второкласна школа готувала вчителів і в м. Слов'яносербськ [15].

Бахмутське, Маріупольське, Слов'яносербське та Старобільське повітові земства піклувалися не тільки про підготовку вчительського персоналу для народних шкіл, а також про підняття загальної та професійної освіти осіб, які вже посідали вчительські місця. З цією метою вони відряджали вчителів на відкриті Катеринославським губернським земством педагогічні курси. Вони діяли при двох училищах: Катеринославському 4-х класному гірничому училищі (засновано у 1903 р.) і Хортицькому центральному училищі (засновано у 1889 р.).

Катеринославська губернська земська управа в 1902 р. ухвалила рішення проводити замість педагогічних загальноосвітніх курси для народних учителів. Ці курси були відкриті в 1903 р. Звичайно вони проводилися в літню пору й тривали близько місяця. Програми лекцій з більшості предметів були складені таким чином, що охоплювали весь предмет у його істотних частинах. Заняття вміщали також широке коло різноманітних екскурсій та інші заходи. Зазначимо, що з часом характер курсів змінювався. Змістом їх у перші роки служив не догматичний виклад основ науки, а розроблені окремі питання з найважливіших винаходів останнього часу. Пізніше стала все більш виявлятися узагальнююча функція

курсів. У 1904 р. тут вчилися 119 осіб: від Маріупольського повіту – 14 чоловік, Бахмутського – 18, Слов'яносербського – 10 [16].

У 1911 р. у роботі курсів узяло участь 167 слухачів. Від Маріупольського повіту – 22 чоловіки, Бахмутського – 30, Слов'яносербського – 19. Від Бахмутського повіту прибула найбільша кількість учителів із усієї губернії. Кожному курсисту видавалася грошова допомога з коштів повітових земських управ.

Згодом і Харківська Губернська земська управа прийняла рішення про проведення вчительських курсів (у 1909 р.). Загальна кількість слухачів цих курсів за допомогою від губернського земства складала 245 від усієї губернії, з розподілом за повітами пропорційно до кількості вчителів. На всі витрати з організації курсів вносилося у 1914 р. 23000 руб. [17].

Зазначимо, що до програми курсів включалися природничо-історичні та гуманітарні дисципліни, причому, у 1914 р. ухвалено рішення на прохання слухачів курсів розширити гуманітарний цикл дисциплін.

Програма й викладацький склад курсів 1914 р. наведені у табл. 3.1 [18]:

Програма й викладацький склад учительських курсів Харківської губернії (1914 р.)

№ п/п	Назва дисципліни	Викладач	Кількість годин
1.	Педагогічна психологія	О. О. Лазурський	20
2.	Основні принципи нової педагогіки	Г. К. Вебер	12
3.	Дитяча література та керівництво дитячим читанням	Е. О. Єлачіч	12
4.	Основи ведення бібліотечної справи	О. О. Дидрихсон	8
5.	Методика російської мови	М. К. Кульман	12
6.	Методика арифметики	Ф. О. Ерн	14
7.	Методика природознавства	М. К. Кничер	8
8.	Російська історія	В. І. Савва	22
9.	Історія російської літератури	Ф. Г. Пактовський	16
10.	Батьківщинознавство	О. М. Покровський	20
11.	Методика малювання і ліпки	М. М. Івакін	12

Дані таблиці показують русифікаторську політику царату в галузі освіти: на „Російську історію” відводилося найбільше годин – 22, на „Батьківщинознавство” – 20, на „Історію російської літератури” – 16. Усього 3 дисципліни (58 годин), що становило більш третини від загальної кількості годин курсів. Як бачимо, на викладання „Педагогічної психології” відводилося, поряд із „Батьківщинознавством”, 20 годин. Тобто, земство приділяло належну увагу для забезпечення вчителів педагогічними знаннями. Також програма курсів включала 4 дисципліни з методики викладання окремих дисциплін, що теж є позитивним, на наш погляд, у діяльності земств щодо підвищення педагогічного рівня вчителів. Стосовно задоволення курсами вчителів, то з 86 відповідей, „так” відповіли - 77% і „ні” – 23% слухачі. Отже, взагалі курси відповідали вимогам освітньої діяльності вчителів.

Ще одним із засобів підняття професійного рівня викладачів у Донбасі стала організація педагогічних бібліотек для вчителів. Так, у 1887 році Маріупольська повітова земська управа організувала таку бібліотеку, „щоб постійно інформувати вчителів з методами викладання, що поліпшують навчання учнів, і з усіма тими новими поглядами на науку педагогіки” [19].

Отже, турбота про вчительські кадри в досліджуваний період становила один з найважливіших напрямків освітньої політики уряду та повітових земств. Становлення мережі педагогічних закладів у Донбасі розпочалось на початку ХХ ст. Учительські семінарії відкрилися у повітових центрах, у деяких селах за допомогою місцевих органів самоврядування відкрилися вчительські школи. За знайденими нами документами в досліджуваний період на території Донбасу діяли шість педагогічних навчальних закладів: 3 семінарії (м. Олександрівськ, м. Маріуполь, м. Бахмут) та 3 вчительські школи (с. Білолуцьк, с. Ігнатівка, м. Слов'яносербськ).

Переведення шкіл на баланс земств відіграло позитивну роль у підвищенні кількості навчальних закладів у регіоні й у збільшенні числа педагогів. Зіткнувшись з браком кваліфікованих викладачів, повітові земські управи посиляли своїх стипендіатів у вчительські семінарії, відкриттю яких вони всіляко сприяли. Для утримання стипендіатів управи використовували не тільки асигнування губернського земства, але й знаходили додаткові джерела зі своїх скромних бюджетів.

Однак, учительські семінарії цілком не могли задовольнити потреби регіону в народних учителях. Вони також готувалися на педагогічних курсах. Крім турботи про підготовку вчительського персоналу для народних шкіл Донбасу, земства приділяли увагу підняттю загального та професійного рівня осіб, що вже посідали вчительські місця. З цією метою повітові управи активно відряджали своїх представників спочатку на педагогічні, а потім на загальноосвітні курси, що відіграли величезну роль у поширенні та зміцненні знань серед учителів. Земства відкривали також і педагогічні бібліотеки.

Проте, незважаючи на всі зусилля, через відсутність реальної допомоги з боку держави й обмеженість свого бюджету, земства не могли цілком забезпечити народні школи кваліфікованими вчительськими кадрами. Відчувалася їхня нестача, недостатньою була й кількість шкіл. Це призвело до того, що не всі діти шкільного віку мали можливість відвідувати школу, а також значно затрудняло поширення загальноосвітніх і професійних знань серед населення.

Висвітлити усі аспекти діяльності педагогічних закладів Донбасу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в рамках однієї статті складно. Тому, перспективним у цьому напрямку залишається дослідження їх участі у спробах здійснити соціальні перетворення у регіоні, і країні в цілому, в ході революцій 1905 – 1907 рр. і 1917 р.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Днепров Э. Д. Школа в России во второй половине XIX в. // Советская педагогика. – 1975. - №9. – С. 113 - 124.
2. Александрова О. Луганські гімназистки // Наша газета. – 1993. – 2 січ.
3. Курило В. С., Подов В. И. Образование в Донбассе. (XIX начало XX вв.). – Луганськ, 1999.
4. Подов В. И., Курило В. С. История Донбасса. Век XIX-й. Луганск, 2001.
5. Борисенко В. Й., Непорожня Г. А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – К., 2002.
6. Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. – Київ, Донецьк, 2003.
7. Луценко Є. М. Підготовка вчителів в Україні у другій половині ХІХ століття // Питання культурології. Міжвідомчий збірник - №13. – Ч. II. – К., 1994. - С. 10.
8. Нестерцова С. М. Образование и просвещение в Донбассе во II половине XIX – начале XX веков // Педагогічна скарбниця Донеччини. – 1996. – №4. – С. 59.
9. Там само.
10. Отчет по летним учительским общеобразовательным и педагогическим курсам. 1914 г. – Харьков, 1915. – С. 2.
11. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). – Ф. 110. – Оп. 1 – Спр. 24. – Арк. 221.
12. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1913/1914 уч. год. Статистический обзор. – Харьков, 1917. – С. 13.
13. ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35 – Спр. 1463. – Арк. 1.
14. ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35 – Спр. 1549. – Арк. 1.
15. Списки учебных заведений Екатеринославской губернии 1912 - 1913 уч. г. - Екатеринослав, 1914 – 1915. – С. 88, 124.

16. Мармазова О. И. Учительские кадры Донбасса в конце XIX – начале XX вв. // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн.4 / Сост. З. Г. Лихолобова. – Донецк, 1995. – С. 53.
17. Отчет по летним учительским общеобразовательным и педагогическим курсам. 1914 г. – Харьков, 1915. – С. 2.
18. Там само. – С. 3.
16. Протоколы Мариупольских уездных соборов за 1887 г. – Мариуполь, 1889. – С. 102.

УДК 327 (477) „1920/1922”

Купчик О. Р., канд. іст. наук

РЕПАТРИАЦІЙНІ УГОДИ В СТРУКТУРІ МІЖДЕРЖАВНИХ ДОМОВЛЕНОСТЕЙ УСРР (1920 – 1922 РР.)

Розглянуто, як РНК УСРР використала бажання іноземних країн повернути додому своїх громадян і майно, які знаходилися в Україні, щоб ті офіційно визнали УСРР і встановили з нею дипломатичні відносини.

How USSR's Government used of foreign states desire to return home itself citizens and property, which were found in Ukraine, that it officially will recognize USSR and will establish diplomatic relations with here are examined in this article.

У контексті радянсько-польських мирних переговорів, започаткованих 18 жовтня 1920 р. (Прелімінарний мирний договір між УСРР і РСФРР – з одного боку і Польщею – з іншого), між радянськими Україною, Росією і Польщею 24 лютого 1921 р. було підписано репатріаційну угоду. 18 березня 1921 р. сторони уклали Ризький мирний договір, який також містив статті, які визначали порядок оптації громадянства (ст. 6), повернення Польщі деякого майна (ст. 11), взаємну відмову від відшкодування воєнних витрат (ст. 7), звільнення Польщі від відповідальності по боргових зобов'язаннях Російської імперії (ст. 19). Цього ж дня було підписано Додаткову угоду щодо виплати еквівалента Польщі за залізничне майно, яке підлягає поверненню [1].

Українсько-чехословацькі переговори розпочалися на початку 1921 р. [2]. У Празі їх проводив М. Левицький, який прибув до чехословацької столиці 10 травня 1921 р. як представник українського Червоного Хреста, щоб повернути українських військовополонених [3]. Передбачалося, що, згодом, він буде акредитований як уповноважений УСРР зі справ репатріації в Чехословаччині [4]. Український проект договору містив такі статті: 1) повпредство УСРР у Чехословаччині є єдиним у цій країні представництвом, 2) між країнами встановлюються дипломатичні відносини [5]. Однак, уряд ЧСР, як повідомляв М. Левицький Х. Раковському 6 червня 1921 р., заявив, що на даний момент переговори між сторонами можуть проходити лише в справі обміну військовополоненими [6]. Водночас, чехи зауважили, що договір за своїм характером тимчасовий і має вирішити технічні питання репатріації. Вони запевняли, що тимчасовий договір буде основою для укладення основної угоди. Проте, дипломати УСРР, враховуючи економічні інтереси Чехословаччини в Україні [7], її бажання повернути військовополонених і біженців [8], намагалися досягти з урядом ЧСР й політичних домовленостей. М. Левицький, у телеграмі до голови РНК УСРР від 26 червня 1921 р., радив, щоб „натиснути” на чехів, припинити обмін, проведення якого розпочалося ще до підписання репатріаційної угоди [9]. Згодом, 20 вересня М. Левицький рекомендував, що найбільш ефективний метод тиску на уряд ЧСР, - „не випустити з України жодного чеха” [10]. Непоступливість Праги змусила уряд УСРР піти на поступки і вимагати лише ліквідувати посольство УНР і визнати повпредство УСРР у Чехословаччині єдиним українським представництвом [11].

Проте чехи й далі відмовлялися, як доповідав М. Левицький Х. Раковському 29 серпня 1921 р., прийняти політичні пункти договору, проти інших вони не заперечували [12]. Уряд УСРР ж наполягав на своєму і пояснював, що визнання повпредства УСРР у Празі

єдиним українським представництвом є невід'ємною складовою домовленостей і буде гарантією виконання Чехословаччиною статті про недоторканість українського майна за кордоном, зокрема на території ЧСР [13]. Однак, 3 вересня спеціальна комісія чехословацького парламенту з розгляду проекту договору з УСРР зробила висновок про неприйнятність статей, які визначали характер політичних відносин між обома країнами [14].

Переговори з урядом ЧСР у листопаді – грудні 1921 р. жодних змін не дали. 10 грудня М. Левицький повідомляв з Праги, що Чехословаччина не бажає визнавати повпредство УСРР, як єдине українське представництво, а лише як єдине представництво УСРР в Чехословаччині, а тому припускалася можливість існування й дипломатичної місії УНР [15]. Але, чехи й далі хотіли укласти торгівельну й репатріаційну угоди.

Наприкінці першої декади лютого 1922 р. з візитом до Праги прибув Х. Раковський [16]. На жаль, детальної інформації про ці переговори не має. Відомо тільки, що він проводив переговори з прем'єр-міністром Т. Масариком і главою МЗС ЧСР - Е. Бенешем. Прагу Х. Раковський залишив на початку березня 1922 р. [17].

Результати переговорів Х. Раковський – Бенеш, укладання 17 квітня 1922 р. Рапалльського договору між Німеччиною і РСФРР, обумовили чехів на поступки [18]. В результаті, 6 червня 1922 р. представники УСРР і Чехословацької республіки (відповідно М. Левицький і В. Гірса, Я. Дворжачек) уклали „Тимчасовий договір між УСРР і ЧСР, який складався з преамбули і 21 статті [19]. Угода затверджувала положення, що повпредство УСРР в Чехословаччині - єдине українське представництво української держави (вступ), передбачала обмін дипломатичними місіями (ст. 1), взаємне зобов'язання обох країн утримуватися від пропаганди, спрямованої проти уряду, державного ладу протилежної договірної сторони (ст. 8), передбачала охорону майна УСРР в Чехословаччині відповідно до норм міжнародного права (ст. 16, 18). Питання про офіційне визнання УСРР, відповідно до вступної частини угоди, цим договором не вирішувалося [20]. Уряд Чехословаччини затвердив угоду 14 липня 1922 р., 19 липня того ж року ВУЦВК ратифікував його. Повноважним представником УСРР у Празі було призначено М. Левицького, послом ЧСР у Харкові став Бенеш [21].

Укладання 16 березня 1921 р. між РСФРР і Туреччиною договору „Про дружбу і братерство” сприяло налагодженню українсько-турецьких стосунків [22]. 14 квітня 1921р. повпред УСРР в Москві – Ю. Коцюбинський повідомив РНК УСРР, що уряд Туреччини запропонував укласти договір про взаємне визнання і встановлення дипломатичних відносин [23]. Водночас, турки пропонували попередньо підписати угоду про обмін військовополоненими і цивільними біженцями. Але, радянське керівництво відхилило це [24]. Згодом, бажаючи зацікавити Туреччину якнайшвидше розпочати переговори, УСРР все ж таки погодилася, як пише Х. Раковський - Ю. Коцюбинському 1 серпня 1921 р., попередньо підписати конвенцію про обмін військовополоненими і цивільними біженцями. Проводити у Москві переговори щодо укладання цієї конвенції УСРР уповноважила повпреда УСРР в Москві [25]. Конвенцію „Про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих” 17 вересня 1921 р. у Москві підписали український і турецький (А. Фуад-паша) послы в РСФРР. Уповноваженим Туреччини у справах репатріації в УСРР було призначено Різу-бея – аташе турецької дипмісії в РСФРР [26]. Таким чином, репатріаційна угода стала основою для досягнення політичних домовленостей між двома країнами. Ще до укладання основного договору, в УСРР уже був присутнім офіційний представник Туреччини.

Українсько – турецькі переговори завершилися укладенням між УСРР і Турецькою республікою 2 січня 1922 р. договору „Про дружбу і братерство”. Він затверджував взаємне офіційне визнання (ст.2), між двома державами встановлюються дипломатичні відносини (ст.15) [27]. 15 березня 1922 р. українсько–турецький договір був затверджений Великими національними зборами Турецької республіки. ВУЦВК ратифікувала його 23 березня. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 23 червня 1922 р. у Харкові [28].

Восени 1920 р. неофіційні консультації про можливість налагодження офіційних відносин УСРР проводила з урядом Німеччини. На початку 1921 р. РНК УСРР уповноважила проводити переговори з німцями представника НКЗС РСФРР у Берліні – В. Коппа. Переговорний процес проходив складно. Німці наполягали, щоб переговори проходили в рамках укладення угоди про обмін військовополоненими і біженцями. Її підписання, на думку німецької сторони, мало бути основою для досягнення сторонами політичних домовленостей. 7 лютого 1921 р. Г. Чичерін повідомив Х. Раковського, що Берлін відмовляється визнати УСРР і встановити з нею дипломатичні відносини [29]. 16 лютого В. Копп передав німецькому уряду такі пропозиції РНК УСРР: 1) створити при бюро РСФРР з репатріації військовополонених у Німеччині український підвідділ, з наданням останньому права безпосередніх відносин з німецьким урядом (це означало б визнанням УСРР де-факто), 2) ліквідувати посольство УНР у Берліні, 3) включити до договору таємну статтю про зобов'язання Німеччини визнати УСРР відразу після затвердження останньою Ризької мирної угоди, 4) договір має ратифікувати німецький рейхстаг [30]. 19 лютого 1921 р. В. Копп повідомив Х. Раковського, що уряд Німеччини відхилив ці пункти [31]. Тоді, РНК УСРР запропонувала ліквідувати хоча б посольство УНР. Однак, переговори в другій половині лютого 1921 р. позитивного результату не дали. Німеччина не погодилася із статтями про 1) політичний договір, 2) взаємне визнання, 3) обмін повноважними представництвами чи уповноваженими із справ репатріації. Німці погодилися надати українському відділенню при російському бюро із репатріації особливий статус, тобто право екстериторіальності. Водночас, вони висловилися проти ліквідації у Берліні посольства УНР. В. Копп, у листі до Х. Раковського від 2 березня 1921 р., припустив можливість включення до угоди таємної статті [32]. Подальші переговори принесли деякі зміни: німці використали бажання РНК УСРР ліквідувати посольство УНР, щоб відмовити її від пункту про взаємне визнання. 7 березня В. Копп інформував уряд УСРР, що німці зупинилися на такому проекті договору: 1) угода укладається від імені уповноважених урядів, а не самих урядів, 2) установами для виконання репатріаційної угоди, аналогічної договору між РСФРР і Німеччиною “Про повернення на батьківщину військовополонених і цивільних інтернованих” від 19 квітня 1920 р., є представництва РСФРР у Берліні й Німеччини у Москві. Німецькому уряду дозволялося мати свої відділення в Україні. Німці, зважаючи, що військовополонені – громадяни УСРР, відповідно до російсько-німецького договору, уже повернулися додому за допомогою бюро РСФРР, не погодилися на організацію в Берліні управління уповноваженого УСРР із справ репатріації. Водночас, Німеччина погодилася припинити стосунки з урядом УНР, а також припустила ймовірність включення до договору таємної статті. Того ж 7 березня 1921 р. Х. Раковський відповів В. Коппу, що, оскільки українські військовополонені уже повернулися, а німецькі ще перебувають в УСРР, остання укладе з Німеччиною невигідний договір: німецький уряд матиме свого представника у Харкові, а УСРР у Берліні – ні. В. Коппу наказали й далі домагатися акредитації в Берліні представника УСРР. Х. Раковський писав російському дипломату: “Він може називатися як завгодно – представником Червоного хреста України (репатріацією займалися організації міжнародного Червоного хреста – О. К.), важливо одне, щоб він там був” [33].

Поступливість німців обумовило укладення урядами УСРР і Польщі 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору. В. Копп телеграфував 30 березня Х. Раковському, що визнання УСРР Польщею сприятиме підписанню українсько – німецького договору на вигідних для УСРР умовах: тобто вдасться поєднати берлінський і московський проекти угоди (у Москві переговори від УСРР проводив паралельно – М. Левицький). Радянські дипломати наполегливо домагалися визнати уряд УСРР, якщо не де-юре, то хоча б де-факто [34].

23 квітня 1921 р. між УСРР і Німеччиною було укладено угоду “Про обмін військовополоненими і цивільними інтернованими” [35]. Угода обмежувалася питанням обміну населенням: уповноважений Німеччини із справ репатріації в РСФРР міг заснувати свої підвідділи в Україні, зокрема - Харкові, Одесі й Києві. При бюро РСФРР із справ

репатріації в Німеччині створювалося українське відділення [36]. 8 червня 1921 р. начальником німецького відділення із справ репатріації в УСРР (Харкові) став – Е. Зассе [37]. 28 серпня 1921 р. главою українського відділення при бюро РСФРР із справ репатріації у Німеччині був призначений В. Ауссем [38]. Це відділення (згодом український підвідділ консульського відділу представництва РСФРР) проводило експертизу українських справ: приймало від українських емігрантів у Німеччині заяви на повернення в Україну, перевіряло матеріали і надавало центральному апарату НКЗС УСРР усю необхідну інформацію для прийняття рішення по кожній особі [39].

Прибуття В. Ауссема до Німеччини оцінювалося керівництвом УСРР, згідно із листом члена колегії НКЗС УСРР П. Шубіна повпреду УСРР в РСФРР – Ю. Коцюбинському від 12 вересня 1921 р., як черговий крок на шляху до підписання політичного договору [40]. Водночас, УСРР не доводилося сподіватися на допомогу РСФРР. В. Ауссем інформував 25 листопада 1921 р. Х. Раковського, що представник РСФРР у Німеччині – М. Крестинський не буде домагатися поширення на УСРР дії російсько-німецьких домовленостей [41].

Німецький уряд й далі заперечував можливість укладення політичного з УСРР договору. 9 грудня 1921 р. В. Ауссем інформував голову РНК УСРР, що якщо не вжити термінових заходів, то підписання українсько-німецького договору може затягуватися безкінечно. Дипломат радив наркому не приймати німецькі дипломатичні паспорти, позбавити німецькі репатріаційні установи в Україні права екстериторіальності, і вдатися аж до погрози відкликати з Берліна українського представника і вислати з УСРР – німецького [42]. Проте, УСРР ультиматуму Німеччині не висунула. Остання й надалі відмовлялася визнати УСРР.

Українсько-німецьке зближення намітилося на початку лютого 1922 р., коли до Берліна з візитом прибув Х. Раковський. Під час зустрічі з німецьким міністром закордонних справ В. Ратенау, голова РНК УСРР не ставив питання політичного договору, а наголосив, що необхідно розвивати між країнами економічну співпрацю [43]. 2 лютого Х. Раковський повідомив Москву про можливість укладення радянсько-німецької економічної угоди [44]. В результаті, 8 квітня 1922 р. В. Ауссем і З. Гай підписали у Берліні протокол про обмін торгівельними місіями [44]. Підписати ж саму торгівельну угоду сторони планували згодом [45].

Під час переговорів РСФРР і Німеччини у м. Рапалло член радянської делегації Х. Раковський запропонував, щоб в угоді взяла участь й УСРР [46]. Уряд РСФРР це заперечив. В результаті, у Рапалльському договорі з Німеччиною 16 квітня 1922 р. УСРР участі не брала [47]. Лише після цього, в травні, заступник глави НКЗС РСФРР – М. Литвинов запропонував офіційному Берліну поширити дію Рапальського договору на УСРР і закавказькі країни [48].

Але, каменем спотикання стала заява В. Ауссема, щоб Німеччина повернула УСРР заборговані Гетьманату П. Скоропадського за постачання продовольчих товарів 410 млн. марок золотом. Кошти переводилися німцями на рахунок у німецькому державному банку. Постачання було виконане, але, коли було потрібно отримати гроші уряд П. Скоропадського, а потім і Директорії УНР пали і, влада перейшла до більшовиків. Уряд УНР в екзилі вимагав у німецького уряду повернути ці кошти, останній надіслав 10 жовтня 1920 р. послу УНР у Берліні – М. Поршу ноту, в якій визнав законність претензій і висловив готовність сплатити борг. У 1918 - 1919 рр. Х. Раковський опротестував наміри Берліна сплатити гроші уряду УНР в екзилі [49]. У червні 1922 р. РНК УСРР знову порушила питання 410 млн. марок [50]. Німецький уряд заявив, що це не відповідає Рапальському договору, який скасував взаємні фінансові претензії РСФРР і Німеччини [51], і перервали переговори. М. Литвинов повідомив Москву про вимогу українського представника, яку той поставив за вказівкою Х. Раковського. До Берліну виїхав Г. Чичерін і припинив ініціативу В. Ауссема [52].

Українсько – німецькі переговори відновилися у липні і тривали до початку листопада. Угоду про поширення дії Рапалльського договору на радянські Україну, Білорусію, Грузію, Азербайджан, Вірменію і Далекий Схід було укладено у Берліні 5 листопада 1922 р. Від УСРР її підписав – В. Ауссем, від інших радянських республік –

повпред РСФРР у Берліні – М. Крестинський, від Німеччини – А. Мальцан [53]. Відповідно до договору, УСРР визнавалася незалежною державою (ст. 1), взаємні фінансові претензії мали вирішуватися після їх додаткового вивчення (ст. 2), сторони обмінювалися дипломатичними представництвами (ст. 4). 14 грудня ВУЦВК ратифікував угоду [54].

У ході стосунків з Францією, 19 квітня 1920 р. УСРР у Копенгагені уклала з нею репатріаційну угоду. Але, далі українсько-французькі відносини не розвинулись. Франція офіційно так і не визнала УСРР. Велика Британія офіційно УСРР також не визнала [55].

Територіальні суперечки через Південну Бессарабію і Північну Буковину, які були включені до складу Румунії відповідно до Сен-Жерменського мирного договору 1919 р., завадили УСРР укласти з цією країною договір про встановлення дипломатичних відносин, а також укласти міжурядову угоду про репатріацію військовополонених і цивільних біженців [56]. Стосунки з іншим сусідом – Угорщиною обмежилися підписанням 28 липня 1921 р. репатріаційної угоди. Таку ж угоду УСРР уклала 25 серпня 1922 р. з Болгарією [57].

Таким чином, РНК УСРР використала бажання іноземних країн повернути своїх військовослужбовців, які знаходилися у полоні в Україні, цивільних біженців, майно фізичних і юридичних осіб, вивезених радянськими військами з їх території в роки Першої світової війни, щоб ті офіційно визнали УСРР. Соціальна економічна зацікавленість урядів іноземних держав в Україні змусила їх встановити дипломатичні відносини з радянською Україною. Щоправда, провідні країни Заходу – Франція і Велика Британія, незважаючи, що уклали репатріаційні угоди, у питанні досягнення політичних домовленостей з УСРР на поступки не пішли, і її не визнали.

Додаток А

Уповноважені УСРР у справах репатріації в іноземних країнах:

№ п/п	Країна акредитації	Місце знаходження	Уповноважений
1.	Австрія	Відень	Ю. Коцюбинський
2.	Болгарія	Софія	?
3.	Велика Британія	Лондон	Л. Красін, за сумісництвом, (представник РСФРР)
4.	Грузія	Тифліс	М. Скрипник
5.	Естонія	Ревель	Уповноважений у прибалтійських країнах – Є. Терлецький (заступник по Естонії – М. Гордон)
6.	Італія	Рим	В. Воровський, за сумісництвом (представник РСФРР)
7.	Латвія	Рига	Уповноважений у прибалтійських країнах – Є. Терлецький (заступник по Латвії – М. Руденко)
8.	Литва	Ковно	Уповноважений у прибалтійських країнах – Є. Терлецький (заступник по Литві – Я. Чужин)
9.	Німеччина	Берлін	В. Ауссем
10.	Польща	Варшава	О. Шумський

11.	Туреччина	Стамбул	С. Аралов, за сумісництвом (представник РСФРР)
12.	Угорщина	Будапешт	?
13.	Чехословаччина	Прага	М. Левицький

Складено за: ЦДАВО України. – Ф.Р. – 4сч. – Оп.1с. – Спр.75. – Арк.4.

Додаток Б

Уповноважені іноземних країн у справах репатріації в УСРР:

№ п/п	Країна- представник	Місце знаходження	Уповноважений у справах репатріації
1.	Австрія	Харків/Київ/Одеса	Ф. Вагер /Ф. Сокол / К. Ган
2.	Болгарія	Софія	?
3.	Велика Британія	Харків	?
4.	Вірменія	Харків	І. Караханян
5.	Грузія	Харків/Київ	Цагареллі / Ушверидзе
6.	Естонія	Харків	посол Естонії в РСФРР, за сумісництвом
7.	Італія	Харків/Київ/Одеса	Дж.Амадорі / М. Урбан / Коцціо
8.	Латвія	Харків	Є. Ульман
9.	Литва	Харків	В. Мошинський
10.	Німеччина	Харків /	З. Гай / Е. Зассе
11.	Персія (Іран)	Харків	Абдул-алі
12.	Польща	Харків / Київ	Стержемецький / Рошковські
13.	Туреччина	Харків	Різа-бей
14.	Угорщина	Харків	?
15.	Чехословаччина	Харків	В. Бенеш

Складено за: ЦДАВО України. – Ф.Р. – 4сч. – Оп.1с. – Спр.22. – Арк.473 – 473зв.; Спр.75. – Арк.5 – 5зв.; Спр.640. – Арк.58 – 59.

Додаток В

**Репатріаційні угоди УСРР, інші договори УСРР,
які містили репатріаційні положення:**

№ п/п	Країна-підписант	Дата і місце укладення договору	Назва договору
1.	Австрія	м. Копенгаген 5 липня 1920 р.	Угода між УСРР і РСФРР – з одного боку й Австрійською республікою – з іншого, про обмін військовополоненими і цивільними інтернованими. Дійсна з моменту підписання.

		м. Відень, 7 грудня 1921 р.	Українсько-російсько-австрійська попередня торгова угода. Ратифікована РНК УСРР 14 січня 1922 р., урядом Австрії – 14 лютого 1922 р.
		м. Відень, 7 грудня 1921 р.	Додаткова угода про репатріацію до Угоди, укладеної у Копенгагені 5 липня 1920 р. між урядами УСРР і РСФСР й урядом Австрійської республіки про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих обох сторін. Набрала чинності після обміну ратифікаційними нотами. Австрія ратифікувала 14 лютого 1922 р. УСРР відклала затвердження, бо текст їхнього примірника угоди містив помилки.
2.	Велика Британія	м. Лондон, 16 березня 1921 р.	Радянсько-британська торгівельна угода.
3.	Вірменія	?	?
	Грузія	м. Москва, 31 січня 1921 р.	Договір між УСРР і Грузією. ВУЦВК не ратифікував.
		м. Москва, 31 січня 1921 р.	Тимчасові правила перевезення майна залізницею і засобами УСРР. РНК УСРР не затвердив.
		м. Москва, 31 січня 1921 р.	Угода „Про оптацію громадянства. РНК УСРР не затвердив”.
4.	Естонія	м. Москва, 25 листопада 1921 р.	Договір між УСРР й Естонією. Парламент Естонії ратифікував 16 грудня 1921 р., ВУЦВК – 7 квітня 1923 р.
		м. Москва, 25 листопада 1921 р.	Додатковий протокол до Договору між УСРР і ЕДР від 25 листопада 1921 р. Парламент Естонії ратифікував 18 грудня 1922 р., ВУЦВК не затвердив.
		м. Москва, 20 листопада 1921 р.	Додатковий протокол. ВУЦВК ратифікував 7 квітня 1923 р.
		м. Москва, 25 червня 1923 р.	Санітарна конвенція.
		м. Москва, 25 листопада 1921 р.	Угода між УСРР й ЕДР про порядок оптації громадянства. Набрала чинності з моменту ратифікації основного договору.
		м. Москва, 25 листопада 1921 р.	Правила вивезення майна особами, які оптували українське (естонське) громадянство. Набрали чинності одночасно з угодою про порядок оптації громадянства.
		м. Москва,	Додатковий протокол до ст. XVI

		27 травня 1922 р.	основного договору. Набрав чинності з моменту підписання.
		м. Москва, 25 листопада 1921 р.	Додатковий протокол до Договору від 25 листопада 1921 р. Парламент Естонії ратифікував 18 грудня 1922 р., ВУЦВК - 7 квітня 1923 р.
5.	Італія	м. Рим, 26 грудня 1921 р.	Попередня українсько-італійська угода. РНК УСРР ратифікувала 14 січня 1922 р., уряд Італії – 29 січня 1922 р.
6.	Латвія	м. Москва, 3 серпня 1921 р.	Договір між УСРР і Латвією. Парламент Латвії ратифікував 6 грудня 1921 р., ВУЦВК – 16 березня 1923 р.
		м. Москва, 3 серпня 1921 р.	Конвенція про порядок відправлення на батьківщину латвійських біженців, які проживають на території УСРР. Набрала чинності з моменту підписання.
		м. Москва, 10 листопада 1922 р.	Додатковий протокол до Договору між УСРР і ЛДР від 3 серпня 1921 р.
		м. Москва, 24 червня 1922 р.	Санітарна конвенція.
7.	Литва	м. Москва, 14 лютого 1921 р.	Договір між УСРР і Литвою. ВУЦВК ратифікував – 3 березня 1921 р., парламент Литви - 5 травня 1922 р., Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 26 жовтня 1922 р.
		м. Москва, 28 січня 1921 р.	Угода між УСРР і ЛДР про порядок оптації литовського громадянства. Ратифікації не підлягав.
		м. Москва, 28 січня 1921 р.	Тимчасові правила перевезення майна залізницею і засобами УСРР литовських біженців під час їх реевакуації з УСРР. Дійсні з моменту підписання.
		м. Москва, 14 лютого 1921 р.	Угода між УСРР і ЛДР про реевакуацію біженців. Дійсна з моменту підписання.
		м. Харків, 5 квітня 1922 р.	Додатковий українсько-литовський договір. Парламент Литви ратифікував 5 травня 1922 р., ВУЦВК – 13 жовтня 1922 р. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 26 жовтня 1922 р. у Харкові.
		м. Харків, 5 квітня 1922 р.	Тимчасові правила провозення залізницею УСРР, під час повернення на батьківщину, майна опантів Литви.
		м. Харків, 5 квітня 1922 р.	Додатковий протокол до Додаткового договору. Затвердженню не підлягав.

8.	Німеччина	м. Берлін, 19 квітня 1920 р.	Угода між РСФРР і Німеччиною про повернення на батьківщину військовополонених і цивільних інтернованих цієї та іншої сторін. Щодо України введено у дію угодою від 23 квітня 1921 р.
		м. Берлін, 7 липня 1920 р.	Додаткова угода між РСФРР і Німеччиною про повернення на батьківщину військовополонених і цивільних інтернованих. Щодо України введено у дію угодою від 23 квітня 1923 р.
		м. Берлін, 23 квітня 1921 р.	Угода між УСРР і Німеччиною про репатріацію. Дійсна з моменту підписання.
		м. Берлін, 8 квітня 1922 р.	Протокол щодо відрядження Уповноваженого УСРР у Німеччині й Уповноваженого Німеччини в УСРР.
		м. Рапалло (Італія) 16 квітня 1922 р.	Поширений на УСРР договором від 5 листопада 1922 р. ВУЦВК ратифікував 14 листопада 1922 р.
9.	Персія	?	?
10.	Польща	м. Рига, 12 жовтня 1920 р.	Перемир'я й прелімінарні умови миру між УСРР та РСФРР – з одного боку і Польською республікою – з іншого.
		м. Рига, 24 лютого 1921 г.	Українсько-російсько-польська угода про репатріацію. Ратифікації не підлягала.
		м. Рига, 18 березня 1921 г.	Мирний договір між УСРР і РСФРР – з одного боку й Польською республікою – з іншого. ВУЦВК ратифікував 17 квітня 1921 р. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 30 квітня 1921 р.
		м. Варшава, 17 грудня 1921 р.	Тимчасова угода про прикордонний рух Шепетівка-Здолбунів. РНК УСРР затвердив – 27 січня 1922 р., уряд Польщі – 25 січня 1922 р.
		м. Варшава, 19 червня 1922 р.	Тимчасова угода про прикордонний рух Волочиськ-Підволочиськ. РНК УСРР затвердив - 18 липня 1922 р., уряд Польщі – 25 серпня 1922 р.
		м. Варшава, 22 червня 1922 р.	Додаткові протоколи №1 і №2 до тимчасових залізничних угод. РНК УСРР затвердив 18 липня 1922 р., уряд Польщі – 4 серпня 1922 р.
		м. Варшава 7 лютого 1923 р.	Санітарна конвенція. ВУЦВК ратифікував 10 квітня 1923 р.
11.	Туреччина	м. Москва, 17 вересня 1921 р.	Конвенція про репатріацію. Дійсна з моменту підписання.

		м. Анкара, 21 січня 1922 р.	Договір про дружбу та братерство між УСРР і Туреччиною. Великі національні збори Туреччини ратифікували – 15 березня 1922 р., ВУЦВК – 23 березня 1922 р. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 23 червня 1922 р. у Харкові.
12.	Угорщина	м. Прага, 6 червня 1922 р.	Тимчасовий договір між УСРР і Чехословаччиною. Ратифікований Президією ВУЦВК 19 липня 1922 р., парламентом Чехословаччини – 14 липня 1922 р.
		м. Рига, 28 липня 1921 р.	Угода УСРР і РСФРР з Угорщиною про обмін військовополоненими ф цивільними інтернованими. Ратифікації не підлягав.
13.	Франція	м. Копенгаген, 19 квітня 1920 р.	Угода про репатріацію між урядами Франції УСРР і УСРР. Дійсна з моменту підписання.
		м. Копенгаген, 20 квітня 1920 р.	Угода про репатріацію між УСРР і РСФРР – з одного боку й Францією – з іншого. Дійсна з моменту підписання.
		м. Копенгаген, 20 квітня 1920 р.	Додаткові статті до Угоди між урядами Франції, УСРР і РСФРР. Дійсні з моменту підписання.
14.	Чехословаччина	м. Прага, 6 червня 1922 р.	Тимчасовий договір між УСРР і Чехословаччиною. Ратифікований Президією ВУЦВК 19 липня 1922 р., парламентом Чехословаччини – 14 липня 1922 р.
15.	інші угоди	м. Москва, 10 січня 1922 р.	Угода між Американською адміністрацією допомоги і урядом УСРР. РНК УСРР затвердив 14 січня 1922 р.
		м. Москва, 31 грудня 1922 р.	Угода між урядом УСРР і док. Ф. Нансеном.
		м. Берлін, 12 червня 1922 р.	Угода між організацією Німецького Червоного Хреста і ЦК Допомоги голодуючим (Помгол). РНК УСРР затвердив 28 червня 1922 р.
		м. Берлін, 2 червня 1922 р.	Угода між урядом УСРР і Чорноморською організацією допомоги колоністам.
		м. Харків, 20 жовтня 1921 р.	Угода між урядом УСРР і Адміністрацією допомоги американських менонітів голодуючим.

Складено за: ЦДАВО України. – Ф.Р. – 4сч. – Оп.1с. – Спр.700. – Арк.3-4зв.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Українська РСР на міжнародній арені (1917 – 1923 рр.). Збірник документів. – К., 1966. – С. 252 – 266, 272, 277 – 284, 286, 301, 303.
2. *Петерс И. А.* Чехословацко - советские отношения 1918-1938 гг.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. - К., 1968. - С. 23.
3. *Петерс И. А.* Чехословацко - советские отношения (1918-1934). - К., 1965. - С. 109 - 110.
4. *Шишкин В. А.* Чехословацко - советские отношения. - М., 1962. - С. 56.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). - Ф.Р. - 4сч. - Оп.1с. - Спр. 560. - Арк. 4-5, 40 - 42, 83 - 84.
6. Советско - чехословацкие отношения 1918-1939 гг. – М., 1968. - С. 48.
7. ЦДАВО України. - Ф.Р - 4сч. - Оп. 1с - Спр. 560. - Арк. 7; Спр. 591. - Арк. 205-206.
8. *Петерс И. А.* Чехословацко-советские отношения (1918-1934). -К., 1965. -С. 108.
9. ЦДАВО України. - Ф.Р – 4сч. - Оп. 1с. - Спр. 560. - Арк. 13-14, 46-47.
10. Там само. - Арк. 7, 30, 43.
11. Там само. - Арк. 40-42.
12. Там само. - Арк. 23в, 4-5, 45, 64-67.
13. Спр. 559. – Арк. 9, 13, 39, 58.
14. Там само. - Арк. 8, 14, 17-19, 53.
15. Спр. 23. - Арк. 5.
16. Спр. 559. - Арк. 16, 35-36, 38-39.
17. Спр. 640. - Арк. 73.
18. Спр. 23. – Арк. 1.
19. Внешняя политика Чехословакии 1918-1939. - М., 1959. - С. 154, 157.
20. *Віднянський С.В.* Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918-1989) // УІЖ. - 1997. - № 1. - С. 49.
21. ЦДАВО України. - Ф.Р – 4сч. - Оп. 1с. - Спр. 563. - Арк. 17; Спр. 700. - Арк. 4.
22. Конвенція про репатріацію військових і цивільних полонених між УСРР і Туреччиною від 17 вересня 1921 р. // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 8 жовт.
23. ЦДАВО України. - Ф.Р.–4сч. - Оп.1с. - Спр. 681. – Арк.28.
24. Там само. - Спр.680. – Арк. 12.
25. Спр.86. – Арк.4.
26. *Миллер А. Ф.* Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. – М., 1983. – С.17.
27. Надзвичайна сесія ВУЦВК // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 24 берез.
28. Обмін ратифікаційними грамотами УСРР і Туреччини // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 24 черв.
29. ЦДАВО України. - Ф.Р.–4сч. - Оп.1с. - Спр.543. - Арк.1 – 65.
30. *Волковинський В. М., Кульчицький С. В.* Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990. – С. 83.
31. *Головко В. А., Станчев М. Г., Чернявський Г. И.* Между Москвой и Западом. – Харьков, 1994. – С.118.
32. ЦДАВО України. - Ф.Р.–4сч. - Оп.1с. - Спр.627. - Арк.1 – 59.
33. Там само. - Спр.655 - Арк.1 – 155.
34. Спр.549. - Арк.1 – 29.
35. Документы внешней политики СССР: В 3 т. – М., 1959. – Т. 3. - С. 14.
36. ЦДАВО України. - Ф.Р.–4сч. - Оп.1с. - Спр.550. - Арк.1 – 25.
37. Там само. - Спр.697. - Арк.1 – 21.
38. *Кулінич І. М.* Українсько – німецькі історичні зв'язки. – К., 1969. – С. 137.
39. *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.). – К., 1996. – С. 158.
40. *Кульчицький С. В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.). – К., 1995. – С. 134.
41. ЦДАВО України. - Ф.Р.–4сч. - Оп.1с. - Спр.667. - Арк.1 – 141.
42. Там само. - Спр.700. - Арк.1 – 9.
43. ЦДАГО України - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1035. - Арк.1 – 216.
44. ЦДАВО України. - Ф.Р.–4сч. - Оп.1с. - Спр.640. - Арк.1 – 64.
45. Там само. - Спр.674. - Арк.1 – 112.
46. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1029. - Арк.1 – 170.
47. Перспективи українсько–німецького економічного співробітництва // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 11 черв.
48. ЦДАВО України. - Ф.Р.–4сч. - Оп.1с. - Спр.626. - Арк.1 – 64.
49. Там само. - Спр.20 - Арк.1 – 230.
50. Радянсько – німецька угода // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 21 квіт.
51. *Росенко И. А.* Советско-германские отношения 1921 – 1922 гг. – Ленинград, 1965. – С.52.
52. ЦДАВО України. - Ф.Р. – 4сч. - Оп.1с. - Спр.628. - Арк.1 – 250.
53. Угода між Україною та Німеччиною // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 5 трав.
54. Україна і Німеччина // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 18 лют.
55. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 4сч. – Оп.1с. - Спр.627. – Арк.19зв; Спр.700. – Арк.4.

56. Гакман С. М. Проблема Бессарабії та Буковини у контексті радянсько – румунських міждержавних відносин. 1917 – 1940 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т. – Чернівці, 2001. – 20 с.

57. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 4сч. – Оп.1с. - Спр.627. – Арк.19зв; Спр.700. – Арк.4.

УДК 94 (477): 323.25

Хорошун Б. І., докт. іст. наук

ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА КРИЗА 1927 - 1928 РР. В УКРАЇНІ: МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ

Висвітлено реалізацію у другій половині 1920-х рр. урядом СРСР і ЦК ВКП(б) хлібозаготівельної програми, з'ясовано вплив її виконання на соціально-економічний стан населення.

Realization with USSR's government and Communist Party of bread-laying in second half of 1920's, influence its performance in Social-Economic life of people is examined in this article.

З другої половини 1920 –х років у країні розгортається індустріалізація. З початком будівництва нових промислових підприємств, зростання у кількісному відношенні робітничого класу, міського населення, відповідно зростає і попит на хліб та інші сільськогосподарські продукти. Однак, у забезпеченні населення хлібом виникли серйозні труднощі. Ситуація ускладнювалась тим, що в самому сільському господарстві відставала його основна галузь – зернова. Незважаючи на досягнення, у 1928 р. на 98% довоєнних посівних площ, товарність зернового виробництва становила лише 50 % довоєнної норми.

До відставання зернового господарства додався неврожай в 1928р. на півдні України та на Північному Кавказі. Внаслідок загибелі озимини в посушливих районах валовий збір продовольчих зернових культур (жита, пшениці) у 1928 - 1929 рр. виявився на 200 млн. пудів меншим від збору попереднього року.

Недостатнє виробництво зерна в країні відчутно проявилось у зв'язку із зростанням кількості населення, особливо міського. При щорічному прирості всього населення в країні в 2, 3% приріст міського населення досягав 4 %. Населення колишнього СРСР у 1927 - 1928 рр. збільшилось проти 1914 р. приблизно на 11 млн. чол. і становило 109% від довоєнного. Це населення споживало в рік додатково 140 - 150 млн. пудів хліба [1].

Таким чином, відставання зернового господарства загострило протиріччя між зростанням потреб населення в хлібі і можливістю задовольнити їх. У країні виникла глибока зернова криза, яка спричинила скорочення внутрішнього хлібного ринку. В 1926 - 1927 рр. обсяги централізованих заготівель хліба в країні становили 662 млн. пудів, у 1927 - 1928 рр. – 627 млн. пудів. В Україні план заготівель був виконаний тільки на 79, 4 % [2].

Незадовільний стан зернового господарства негативно позначився на іншій важливій галузі сільського господарства – тваринництві: уповільнились темпи зростання. Якщо все селянське стадо умовно перевести на велику рогату худобу, то динаміка розвитку тваринництва в процентах до попереднього року буде такою: в 1926 - 1927 рр. – 106, 5%, в 1927 - 1928 рр. – 104, 9%, в 1928 - 1929 рр. – 102, 3 %.

Хлібний дефіцит покривався дуже повільно. Весною 1928 р. у ряді міст країни було введено нормоване постачання хліба, а з осені все міське населення переводилося на карткову систему.

Хлібозаготівельна криза була породжена рядом причин. За радянських часів в історичній літературі основною причиною її називалась нездатність одноосібного селянського господарства забезпечити необхідне збільшення товарної продукції. (Це твердження поряд з іншими положеннями було обґрунтуванням об'єктивної необхідності колективізації індивідуальних селянських господарств). Однак реальність спростовує цей міф. Така проблема на той час дійсно існувала. Але, вона не була основною причиною кризи

хлібозаготівель у 1927 - 1928 рр. Справа в тому, що хліб у селян був. Існував ряд інших причин, обставин, які головним чином і призвели до загострення зернової проблеми. Серед них перш за все слід назвати несприятливе співвідношення заготівельних цін на хліб порівняно з цінами на інші продукти сільського господарства. Так, якщо індекс заготівельних цін на продукти тваринництва складав у 1926 - 1927 рр. 178% (за 100% взятий 1913 р.), а на технічні культури – 146 %, то на зерно – лише 89 %. Ціни на хліб в Україні в попередні роки постійно знижувалися, про що свідчать дані наведені в таблиці.

**Пересічні хлібні ціни по УСРР
(в черв. копійках за пуд) [3]**

	Міські		Сільські	
	1924-1925 рр.	1925-1926 рр.	1924-1925 рр.	1925-1926 рр.
Жито	150	104	145	101
Пшениця	213	172	202	164
Овес	167	118	152	107
Ячмінь	149	95	140	91
Пересічно по 4-х хлібах	170	122	160	116

За таких умов ринкова кон'юнктура давала змогу селянам притримувати хліб і вирішувати свої товарно-грошові проблеми за рахунок реалізації технічних культур і продуктів тваринництва. Ця обставина, на нашу думку, є головною причиною штучно створеної хлібозаготівельної кризи. Це, по-перше. По-друге, помилки і прорахунки організаційного характеру, допущені з боку партійно-радянських органів: наприклад, несвоєчасний завіз промислових товарів для селян. З міст надходили повідомлення про те, що недостача промтоварів дуже гальмує хлібозаготівлі. Так, у Первомайську в серпні 1928 р. замість запланованих 17 вагонів з промтоварами прибуло всього 4. До того ж ціни на промислові товари в Україні систематично зростали. Це ілюструють такі дані: на 1 жовтня 1925 р. індекс цін на промтовари становив 2, 091, на 1 січня 1926 р. – 2, 174, на 1 квітня 1926 – 2, 217, на 1 липня 1926 р. – 2, 252, на 1 жовтня 1926 р. – 2, 298 [4]. По третє, відсутність узгоджених дій між державними та кооперативними заготівельними організаціями. Замість проведення єдиної, чіткої й узгодженої роботи вони стали на шлях конкурентної боротьби. Всеукраїнська нарада хлібозаготівельників, яка була проведена Народним комісаріатом торгівлі в липні 1928 р., відзначила, що встановлення нормальних ділових взаємовідносин між хлібозаготівельними організаціями буде одним з головних питань майбутньої хлібозаготівельної компанії.

Ці та інші обставини і спричинили послаблення позицій на хлібному ринку державних органів, призвели до зниження хлібозаготівель. А селянство, переважно заможне – середняцьке, дійсно мало хліб. Господарства цієї категорії селян були справними і прибутковими, урожай у них, внаслідок кращого обробітку землі, був значно вищий, ніж у бідноти. Із-за низьких закупівельних цін на зерно все селянство відмовлялося добровільно продавати його державі. Сільські господарі вимушені були переховувати свій хліб, згодовувати його худобі, переганяти на самогон, аби не віддавати державним хлібозаготівельним органам за безцінь вирощене важкою працею зерно.

Партійно-радянські органи розгорнули активну кампанію по виявленню прихованого селянами хліба. Офіційна пропаганда, гнівно засуджуючи такі вчинки селянства, називала подібні дії „куркульським саботажем” державних хлібозаготівель. У пресі публікувалися повідомлення про те, хто і скільки переховував зерна. Так формувалася негативна

громадська думка щодо селянства. Таким чином, комуністична партія і радянська держава, які своїми ж діями, своєю хибною ціновою політикою щодо зерна, яке заготовлялося, і спричинили хлібозаготівельну кризу, підштовхували селян до таких дій, намагалися перекласти свою вину на самих селян.

З виникненням хлібозаготівельної кризи у вищому партійно-державному керівництві чітко визначилися дві тенденції. Прихильники однієї з них відповідно до рішень XV з'їзду ВКП (б) висловлювалися за дотримання непу, за збереження нормальних відносин між містом і селом, за всебічне сприяння розвитку селянських господарств і поступове їх добровільне кооперування. Найбільш послідовно цю лінію відстоювали М. І. Бухарін, О. І. Риков і М. П. Томський, яких згодом Сталін відніс до так званого „правого ухилу”. Прибічники другої тенденції, яка поступово утверджувалася, - Й. В. Сталін, В. М. Молотов, Л. М. Каганович – проводили курс на підлив і згортання непу, застосування надзвичайних, примусово-репресивних заходів щодо селянства, на викачування з села для форсування темпів індустріалізації додаткової „данини”, тобто на узаконення на тривалий час нееквівалентного обміну між містом і селом, на негайну колективізацію з порушенням принципу добровільності, без урахування рівня реальної підготовки села до масового створення колгоспів. Ці дві лінії протистояли одна одній протягом 1928 р. і принаймні до осені 1929 р.

М. Бухарін та його однодумці пропонували вихід із ситуації, що склалася внаслідок хлібозаготівельної кризи, шляхом відмови від надзвичайних заходів щодо селянства; дотримання законності; збереження курсу на піднесення сільського господарства і розвиток торгово-кредитних форм кооперації; підвищення заготівельних цін на зерно; застосування більш еластичної системи податків; збільшення випуску для селян засобів сільськогосподарського виробництва. Але пропозиції групи М. Бухаріна були відкинуті як поступлення куркульству і прояв правого опортунізму.

У січні 1928 р. під час поїздки до Сибіру в своїх виступах перед місцевими працівниками Сталін категорично вимагав від них зажадати від куркулів негайного продажу всіх залишків хліба за державними цінами. Осіб, які приховували зерно, рекомендувалось притягувати до судової відповідальності за статтею 107 Кримінального кодексу РСФРР як спекулянтів. Згадана стаття і, відповідно, 127 стаття Кримінального кодексу УСРР, передбачала „за злісне підвищення цін на товари шляхом скуповування, приховування або не випуску таких на ринок позбавлення волі на строк до одного року з конфіскацією всього або частини майна”. Керуючись вказівками Й. Сталіна, ЦК КП (б)У, своїм рішенням від 21 лютого 1928 р., запропонував окружкомом партії, органам радянської влади на місцях, застосовувати цю статтю щодо селян, які „саботували хлібозаготівлі”.

З початку 1928 р. у ході запровадження надзвичайних заходів у більшості сіл спостерігалось фактичне відновлення продрозверстки, адміністративна сваволя, порушення законності, пряме насилля як над заможними, так і над бідняцько-середняцькими верствами селянства. Для збирання хліба насильницькими методами міські партійні організації направляли в села своїх членів. Всього з міст, великих промислових центрів України, в цей період, у сільські райони було командировано близько 6 тис. відповідальних працівників партійного та радянського активу. Загалом же, як відзначалось на березневому (1928 р.) пленумі ЦК КП (б)У, хлібозаготівлями в той час займалось 10 тис. членів партії.

Члени комісії по виявленню і конфіскації хлібних лишків у селян проводили самочинні обшуки і забирали весь хліб, залишаючи їх без продовольчого, насінневого та фуражного зерна. За статтею 127 Кримінального кодексу УСРР карали не лише куркулів і спекулянтів, а й середняків і навіть бідняків. Так, у Лубенському окрузі під час хлібозаготівель 1927 - 1928 рр., за згаданою статтею УК УСРР, було засуджено 116 чол. Серед них: так званих куркулів – 50 (43%), крамарів – 32 (27, 4%), середняків – 31 (27%) і бідняків – 3 (2, 6%) (5). Якщо врахувати, що до „куркулів” нерідко включали справних селян-господарів, середняків, то без перебільшення можна стверджувати, що серед засуджених з конфіскацією майна було не менше як половина середняків і бідняків. Така

картина спостерігалася і в інших округах республіки. До весни 1929 р. в Україні було розпродано майно 18 тис. селянських господарств, оголошених куркульськими.

У 1929 р. були внесені істотні зміни у хлібозаготівельну політику. Як відомо, з 1924-1925 рр. весь хліб для централізованих і місцевих заготівель надходив шляхом закупок. З літа 1929 р. було узаконено порядок встановлення планових завдань селам і розкладка плану по окремих дворах. Раніше такий порядок практикувався лише в окремих випадках як надзвичайний захід. Крім того, для заможних верств села вводилась обов'язкова здача державі товарного зерна.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову „Про розширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів.” Згідно з нею сільські ради мали право в тих випадках, коли загальні збори громадян (сільський сход) приймали постанову про виконання в порядку самозобов'язання всім селом хлібозаготівельного плану і в зв'язку з цим проводили розкладку завдання між окремими господарствами, накладали на окремих господарів, що ухиляються від здачі хліба, штрафи в адміністративному порядку в межах п'ятикратного розміру вартості запланованого до здачі обсягу хліба, з продажем з торгів у разі необхідності-майна відповідних осіб [6].

Отже, цими рішеннями узаконювався обов'язковий продаж державі за твердими цінами лишків хліба заможною частиною села (вводилися так звані „тверді завдання”), що звужувало дію принципів нової економічної політики, зменшувало зацікавленість селян у збільшенні виробництва зерна. Залученню селянських господарств до системи державного планування і зменшенню ринкових заготівель сприяла з кінця 1920-х років і контрактиція сільськогосподарської продукції.

Постанови партії й уряду, прийняті під час хлібозаготівельної кризи, створювали певну правову основу для надзвичайних заходів, які ставали дедалі більш жорсткими і набували все ширшого розмаху. Під прямим тиском зверху в багатьох селах почали проводити масові суди. Так, протягом весни-осені 1929 р. лише в 22 округах України, за неповними даними, було звинувачено в саботажі хлібозаготівель і віддано до суду 33 тис. селян [7]. Їхнє майно конфісковувалося, що фактично означало „розкуркулювання”. Наприклад, лише в одному Артемівському окрузі, за неофіційними даними, вже на 26 липня 1929 р. за невиконання „твердих завдань” (планів) було розпродано майно 314 селян, у тому числі 167 "куркулів", 100 середняків, 9 бідняків. За продане майно було одержано 191 тис. 369 крб.

Внаслідок вжитих сталінським керівництвом надзвичайних заходів щодо селянства, виконання хлібозаготівель у країні підвищилось. "Тепер ми можемо з повною підставою констатувати, - підкреслив квітневий (1928 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), - що зазначені заходи партії, які в певній своїй частині мали надзвичайний характер, забезпечили величезні успіхи в справі посилення хлібозаготівель". За три місяці поточного року, відзначалось на пленумі, вдалося заготовити на 100 млн. пудів більше, ніж за той же період минулого року, тобто майже надолужити втрачене [8].

Підвищилась хлібозаготівля і в Україні. Загальний рівень заготівель хліба в республіці на 1 березня 1928 р. перевищив рівень відповідного періоду 1927 р. на 29 %.

Поправивши таким чином справи з хлібозаготівлями, Сталін на деякий час послабив репресивні заходи щодо селянства. Більше того, всю вину за „надзвичайщину” відносно селян він перекинув на місцеві партійні та радянські органи. Квітневий (1928 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) зазначив з цього приводу, що перегини в хлібозаготівлях, які допустили деякі партійні та радянські працівники, „не мають нічого спільного ні з партійним курсом взагалі, ні з тими екстраординарними заходами, які ЦК запроваджував у життя в зв'язку з особливими труднощами, що виявились під час поточної хлібозаготівельної кампанії” [9].

Однак спроба, досвід застосування силових методів відносно селян стали для Сталіна переконливим доказом правильності курсу на відмову від принципів непу в сільському господарстві і якнайшвидшого проведення примусової суцільної колективізації одноосібних

селянських господарств. У цьому він вбачав головний засіб стабілізації хлібозаготівель, недопущення подібних хлібозаготівельних криз у майбутньому.

В дійсності, такий підхід до селянства був хибним. Саме насильницька колективізація, нереальні хлібозаготівельні плани були основними причинами штучно створеного голодомору 1932 - 1933 рр. в Україні.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Див.: Конюхов Г. КПСС в борьбе с хлебными затруднениями в стране (1928-1929). – М., 1960. – С. 43.
2. Див.: Два года пятилетки УССР: Материалы к отчету правительства за 1929 и 1930 гг. XII Всеукраинскому съезду Советов – Х., 1931. – С. 157.
3. Україна в цифрах. 1927. – Х., 1927. – С. 96.
4. Див.: Там само. – С. 98.
5. Див.: Рибалка І. К. Сталінщина й розселяння країни // УІЖ. – 1989. - №10. – С. 14.
6. Див.: СУ РСФСР. – 1929. – Отд. 1. - №60. – Ст. 589.
7. Див.: XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: Стенограф. звіт. – Х., 1930. – С. 262.
8. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 4. – К., 1979. – С. 74.
9. Там само. – С. 75.

УДК 94 (477): 35.078.5

Дорошко М. С., док. іст. наук

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УСРР В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.

Висвітлено побутові умови проживання державно-партійного керівництва УСРР у час, коли в Україні панував голод.

Provision conditions of USSR's Soviet-Communist Leaders in time humane famine 1932 – 1933's is examined in this article.

Для системного вивчення та правової оцінки злочину голодомору-геноциду 1932 - 1933 рр. в Україні дуже важливим є уважне прочитання архівних джерел цього періоду. Адже попри те, що сьогодні дослідниками опубліковано понад 10 тисяч праць, присвячених різним аспектам цієї трагедії, в українському суспільстві є чимало тих (переважно симпатиків радянського тоталітарного минулого), хто піддає сумніву штучний характер Голодомору і мотиви, якими керувалися лідери СРСР, вдаючись до покарання голодом мільйонів своїх співгромадян, лєвова частка яких була українцями. Тим нагальнішою є потреба об'єктивно і неупереджено висвітлити такий важливий аспект проблеми як матеріально-побутове забезпечення в умовах голодомору партійно-державної номенклатури УСРР – провідника політики сталінського Кремля в Україні.

Для більшовицького Кремля терор голодом, тричі, упродовж чвертьвікового відтинку часу (1921 - 1947 рр.) слугував дієвим інструментом у боротьбі з українцями, незгодними з політикою комуністичних перетворень. Найжахливіші наслідки для українського народу мав голодомор-геноцид 1932-1933 рр., що мав відверте антиселянське і антиукраїнське спрямування, оскільки майже 90 % селянства в Україні було українським за етносом.

Загальновідомо, що задля реалізації комуністичного експерименту більшовицька партія здатна була йти на будь-які жертви, тож не дивно, що під час голодомору 1932 - 1933 рр. комуністична владна верхівка відмовила в матеріальній підтримці не лише селянам, а й пролетаріату, від імені якого ВКП(б) здійснювала диктатуру. Вперше було зменшено норми видачі хліба робітникам усіх так званих трьох списків на 100 г, згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1932 р., а в 1933 р. розміри пайків робітників були ще більш урізані [1]. Не зменшилися розміри пайків лише для робітників “особливого” списку, до якого, наприклад, входили колишні червоні партизани, які, за повідомленням заступника

голови ДПУ УСРР К. Карлсона від 29 січня 1933 р., отримували по 300 г. хліба на сім'ю, незалежно від кількості її членів [2].

Голодували й частини Червоної армії, дислоковані в Україні. Червоноармійці, в переважній більшості селяни, були переконані, що все відібране владою “пожирають... - як писав генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору червоноармієць І. Шіпілов, - відповідальні працівники і ДПУ”, а тому, пропонував у своєму листі Шіпілов, “хай вони на випадок війни борються і з зовнішнім ворогом і з усіма голодними і обездоленими всередині країни” [3]. А. Банівський, комуніст із Жмеринки, писав Сталіну: “Районні керівники займаються систематично **“безобразним”** (виділено мною. – М.Д.) самопостачанням, п'янкою”, а київський комуніст П. Смирнов писав, що місцеві керівники “мають закриті їдальні..., а нещасні люди помирають з голоду, всі шкурники бояться бути опортуністами”, тобто бояться відкрито розповісти про справжній стан речей в українському селі [4]. Колгоспник Давиденко із Знам'янського району на Одещині писав Сталіну: “керівники колгоспу їдять хліб, молоко, сало, ще й продають борошно на базарі, а ти сиди голодний, пропадай... чому коли в нас нема, держава не допоможе, ще кажуть: у Радянському Союзі не дадуть пропасти” [5].

Справді, в ситуації, коли мільйони українців помирали голодною смертю, партійно-державне керівництво не обмежувало себе в харчуванні. Уся вища номенклатура, як і весь радянський народ, в період існування карткової системи, отримувала пайок. Але, на відміну від пайка, який одержували пересічні громадяни, пайок для номенклатури мав назву “спеціальний”, був дешевим і досить калорійним. Наприклад, місячний пайок для вищої союзної номенклатури “А” влітку 1932 р. коштував 147 крб. і складався з: 4 кг м'яса і 4 кг ковбаси; 1, 5 кг вершкового масла і 2 л олії; 6 кг свіжої риби і 2 кг оселедців; по 3 кг цукру і борошна; 800 г печеного хліба на день; 3 кг різних круп; 8 банок консервів, 20 яєць, 2 кг сиру, 1 кг кетової ікри, 50 г чаю, 1200 штук цигарок, 2 кусків мила, а також 1 літра молока на день, в асортименті були також кондитерські вироби, овочі та фрукти [6]. Пайок для відповідальних працівників (літера “Б”) був дещо скромнішим. Отримували вони свої пайки у спецрозподільниках. Номенклатурники перебували, по суті, на державному утриманні, а відтак ні в чому, особливо в їжі, собі не відмовляли. Наприклад, обід голови ВУЦВК Г. Петровського 19 січня 1934 р. складався з курятини, супу, помідорів, огірків та ікри [7]. Конкурувати (та й то відносно) з номенклатурою в питанні забезпечення продуктами харчування могли до червня 1932 р. лише шахтарі, які постійно працювали під землею [8].

Готуючись до “вирішального наступу на селянство” і роблячи при цьому ставку на районний актив, з 1 січня 1932 р. на централізоване постачання було переведено керівництво районів, яке відтепер отримувало продукти харчування та “промисловий крам” через мережу закритих розподільників ДПУ. Норми постачання було встановлено такі, як для робітників, що входили до так званого “списку № 1”: хліба печеного – 800 г на день, крупи 2, 5 кг на місяць, олії 400 г, консервів 3 банки, риби 2 кг, цукру 1, 5 кг, мила 2 куски, промкрану (бавовняні тканини, готовий одяг, калоші, трикотаж, цигарки, нитки, взуття) – на 10 крб. на місяць. Норми постачання для членів сім'ї районного номенклатурника були дещо меншими, але також достатніми [9]. Для порівняння, пайок учителя у травні 1933 р. складався з 400 г печеного хліба на день, 600 г цукру на місяць, 400 г кондитерських виробів і 1 кг риби (тільки або хамси) [10].

Так центр турбувався про владу на місцях, яка, на думку одного з анонімних авторів листа до ЦК КП(б)У від 18 травня 1932 р., члена партії з 1919 р., докерувалася “до того, що сама одержує з розпредів, а нещасні бідняки-колгоспники гинуть з голоду... Пошліть уповноважених на села, - радить анонім, - та хай вони... поїдять дохлої конини, а тоді тільки вони визнають, що твориться в нашому селі на 15 році революції” [11].

26 жовтня 1932 р. ЦК КП(б)У приймає постанову “Про заходи щодо покращення обслуговування керівних робітників обкомів і ЦК КП(б)У”, якою передбачалось підвищення в середньому на 35 % зарплатні працівникам обласних і центрального партапаратів, збільшення норми оплати добових при відрядженнях, поліпшення постачання та

обслуговування сімей номенклатури, умов їхнього відпочинку та житлових умов. Зокрема, норма сплати добових при відрядженнях для керівних обкомівських працівників збільшувалась до 12 крб., а для номенклатури ЦК – до 15 крб. на добу. З метою поліпшення постачання цих категорій працівників планувалося створити “сільськогосподарську базу” при їдальнях ЦК і обкомів, організувати кравецькі майстерні та постачання сімей функціонерів паливом, поліпшити постачання їдалень та розподільників продуктами харчування та промисловим крамом. Центральній лікувальній комісії при наркоматі охорони здоров’я (далі – ЦЛК) було запропоновано “всіх номенклатурних партійних робітників обкомів і ЦК з членами їх родин включити до складу”, що нею обслуговується [12]. Також було прийнято рішення про розширення поліклініки та будівництво в 1933 р. нового стаціонару для номенклатури ЦК та її сімей, ставилось питання про збільшення для них кількості путівок до “спеціальних” санаторіїв Севастополя, Сочі та Железноводська. Для організації короткотермінового (від 1 до 10 днів) відпочинку відповідальних працівників було вирішено організувати в Харкові будинок відпочинку [13]. Для закупівлі новітньої медичної апаратури, медикаментів і медичної літератури ЦК ВКП(б) виділяв ЦЛК іноземну валюту. Так, у 1934 р. ЦЛК просила ЦК ВКП(б) виділити для даних цілей 1500 доларів США [14].

30 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про упорядкування постачання відповідальних працівників центральних і обласних установ і, враховуючи продовольчі труднощі республіки, ухвалило замість існуючих шести розподільників залишити два. Ліквідація розподільників та їдалень наркоматів і різних установ, - зазначалося в рішенні політбюро, - “дала можливість встановити підвищені норми відпуску продуктів і промтоварів” для групи працівників, що обслуговувались у так званому першому розподільнику, було організовано доставку товарів додому. Крім того, розподільнику № 1 передався один із приміських радгоспів для забезпечення його молочними і м’ясними продуктами, продукцією птахівництва і овочами [15]. Для користувачів другого розподільника встановлювалися норми постачання, співмірні нормам робітників “особливого” списку.

У розподільнику № 1 обслуговували членів ЦК і ЦКК КП(б)У, наркомів та їх заступників, уповноважених союзних наркоматів та їх заступників, членів президії ВУЦВК, верхівку президії ВУСПС, “основних керівних працівників ЦК, РНК, ЦКК і штабу УВО”, тобто завідувачів відділами та їхніх заступників. Другий розподільник обслуговував членів колегій наркоматів, керівників союзних і республіканських господарських об’єднань та їх заступників, завідувачів видавництва і редакторів газет [16].

Попри те, що заробітна плата номенклатурного працівника до жовтня 1933 р. обмежувалась так званим партмаксимумом, тобто офіційно не могла перевищувати середньої зарплати робітника, саме в період голодомору вона неухильно зростала. Ще в IV кварталі 1932 р. посадові оклади обласної і районної партійної верхівки (від інструктора райкому до секретаря обкому) становили від 225 до 280 крб. [17]. Але вже весною 1933 р. ЦК ВКП(б) приймає рішення про встановлення зарплати секретарям райкомів і головам райвиконкомів у розмірі 300 - 340 крб. на місяць, відповідно збільшуються посадові оклади й обкомівським номенклатурникам [18]. У жовтні 1933 р. партмаксимум було скасовано і постановою ЦВК і РНК СРСР були встановлені тверді посадові оклади працівникам радянських організацій. Відтепер голови і секретарі ЦВК СРСР і союзних республік, голови РНК СРСР і союзних республік та їх заступники, голови крайових, обласних виконкомів і міськрад Москви, Ленінграда, Харкова, наркоми СРСР і РСФРР та їх заступники, голови Верховного суду СРСР, РСФРР, крайових і обласних судів, прокурори СРСР, союзних республік, країв, областей, ректори Інститутів червоної професури та низки університетів отримували платню в розмірі 500 крб. на місяць [19]. Зокрема, саме такий розмір свого окладу зазначив в “Анкеті для старих більшовиків і ветеранів революції” у грудні 1933 р. тодішній прокурор СРСР - І. Акулов [20].

У той час, як добробут номенклатури зростав, середня зарплата робітника складала

125 крб., учителя – 100 - 130, дипломованого лікаря – 150 - 275 (середній і молодший медперсонал отримував платню 40 - 50 крб. на місяць), стипендія студента технікуму – 15 - 20 крб. “чистими”, а пенсія селянина-інваліда – 20 крб. на місяць [21], яку він не одержував у роки голоду.

Зауважимо, що окрім пристойної зарплати, номенклатура мала й низку прихованих джерел доходів, наприклад, отримувала “допомогу” з різних “таємних грошових фондів”, які виникли в 20-ті рр., але поширення набули саме в 30-ті. З цих фондів оплачувалися харчування відповідальних працівників у закритих їдальнях та спецбуфетах, купівля квартир і книг, допомога на лікування, путівки до лікувально-профілактичних закладів, фінансувалося будівництво закритих будинків відпочинку тощо. В 1933 р. бюджет фонду для допомоги керівним працівникам при Наркоматі постачання СРСР сягав 600 тис. крб. на рік. З цієї суми виділялися дотації на харчування в їдальні в розмірі 80 крб. на місяць на одну особу, на придбання книжкових абонементів – 50 крб. на особу в квартал, на лікувальний фонд, що становив 400 крб. на особу на рік, а також 7 тис. крб. на місяць виділялося на утримання закритих буфетів [22].

Починаючи з осені 1932 р. номенклатурними пільгами офіційно користувалася й районна верхівка, яка досі перебувала на так званому централізованому постачанні. 1 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про покращення матеріально-побутових умов керівних районних працівників”, згідно з якою до “закритих розподільників обласних центрів” було прикріплено для постачання промтоварами групу керівних районних робітників у складі секретарів райкомів, голів райвиконкомів, профрад, районних контрольних комісій та членів їхніх сімей. В цілому, на “спеціальне централізоване постачання” було зараховано ще 23 900 осіб – 10 400 відповідальних працівників і 13 500 членів їх сімей. Постанова також передбачала підвищення зарплати, покращення житлових умов та організацію в кожному районі невеликих підсобних господарств для потреб місцевої верхівки [23].

На ще одне джерело самопостачання місцевого керівництва в період голодомору перетворилася система торгзину (“торгзін” - торгівля з іноземцями). Торгзін (“торгсин”) – спеціальна контора для торгівлі з іноземцями в СРСР, що мала розгалужену мережу магазинів закритого типу, в яких торгували антикваріатом, килимами, хустром, продовольчими та дефіцитними товарами, була створена влітку 1930 р. при наркоматі торгівлі СРСР і мала крайові, республіканські та обласні контори. З тим, щоб вилучати з голодуючого населення золото та коштовності, партійне керівництво віддало розпорядження про відкриття крамниць торгзину не лише в містах, райцентрах, але й у великих селах. Восени 1932 р., коли Кремль поставив завдання значно збільшити торгівельну мережу торгзину, політбюро ЦК КП(б)У, реагуючи на вказівку, 10 грудня 1932 р. прийняло постанову “Про роботу торгзину”. Про те, настільки велика ставка робилася на торгзін, засвідчують пункти постанови, згідно з якими керівні працівники і спеціалісти його контор прирівнювались до відповідальних працівників “центральної і обласної організацій”, а керуючі обласними конторами торгзину та їх заступники були зараховані до номенклатури ЦК. Також до списків обкомівської номенклатури потрапили директори великих універмагів і баз [24].

У голодні роки, коли населення обмінювало в магазинах торгзину коштовності на продукти харчування, номенклатура, у тому числі й торгзінська, користуючись своїм особливим становищем у суспільстві, перетворила їх на свою вотчину: вартість товарів і продуктів вони оплачували не інвалютою чи коштовними металами, а радянськими грошми. Нерідко зловживання службовим становищем з боку представників влади переходило усілякі межі. Так, восени 1933 р. за мовчазної згоди високих посадовців Чернігівської області завідувач розподільником для відповідальних працівників і завмаг торгзину продали за золото та інвалюту 3688 кг борошна і на виручені кошти “закупили у магазині торгзину коверкотові відрізи (для костюмів) та інші товари і забезпечили ними відповідальних працівників” [25].

Не гребувала номенклатура й різноманітними “транспортними” привілеями. Окрім

службових автомобілів з персональними водіями, що сприймалися вже як звичний владний атрибут, особливою популярністю в середовищі вищої еліти в 30-ті рр. користувалися особисті салон-вагони для подорожей залізницею. Виготовлялися вони за індивідуальним замовленням функціонера коштом відомства, яке він очолював. Виготовлення такого салон-вагону обходилося державній казні, як мінімум, в 300 - 400 тис. крб. Незважаючи на те, що в 1932 р. право на салон-вагони мали секретарі і члени політбюро ЦК ВКП(б), голови ЦВК СРСР, РНК СРСР і РСФРР, ОДПУ СРСР, наркоми СРСР та командувачі військових округів, салонами продовжували користуватися без дозволу уряду республіканські, крайові та обласні керівники. Згідно з офіційними даними, в 1933 р., тобто в розпал масового голоду “службові вагони ЦК” щомісяця “споживали”: 200 кг вершкового масла, 250 кг швейцарського сиру, 500 кг ковбаси, 500 кг дичини, 550 кг різного м'яса, 300 кг риби, 350 кг рибних консервів, 100 кг оселедців, 100 кг кетової ікри, 300 кг цукру, 160 кг шоколаду і цукерок, 100 ящиків фруктів і 60 тис. штук експортних цигарок [26].

Такі подорожі партійно-державна верхівка досить часто здійснювала у період своїх відпусток, тривалість яких становила від 1, 5 до 2-х місяців. У цей же період уся вища республіканська та обласна номенклатура також мала можливість користуватися державними дачами, які перебували у віданні ЦЛК. Так, одеське обласне керівництво – секретар обкому, голова облвиконкому і голова обласної контрольної комісії ще 1932 р. як постійне місце проживання використовували державні дачі на території парку “Міразлі”, на якій містився й номенклатурний санаторій ім. Чубаря [27].

Користувалася номенклатура й закритим медичним обслуговуванням, яке було не тільки безкоштовним, але й якісним. Путівки до санаторіїв видавалися за символічну плату. Незважаючи на серйозну валютну проблему в 30-ті роки, яка виникла внаслідок світової економічної кризи, досить поширеною була практика лікування номенклатурників та членів їхніх родин за кордоном. Вищі посадовці УСРР мали можливість відпочивати і лікуватися на таких всесвітньо відомих тоді курортах, як Віші (Франція), Карлсбад (Чехо-Словаччина) і Мерано (Італія), а для того, щоб отримати консультацію кращих європейських “світил”, їздили до Берліна та Відня. Дозвіл на цей привілей, зазвичай, надавався ЦК ВКП(б). Тільки в голодних 1932 - 1933 р. на лікуванні та відпочинку за кордоном побували члени та кандидати у члени політбюро ЦК КП(б)У: В. Затонський, Г. Петровський і О. Сербиченко – в Берліні, М. Скрипник – у Віші [28], а ЦЛК видала своїм пацієнтам тільки у вигляді матеріальної допомоги понад 160 тис. крб. у 1933 і понад 50 тис. крб. за перше півріччя 1934 р. [29]. Особливо партноменклатура опікувалась станом здоров'я заслужених ветеранів партії. Лікування за кордоном одного “старого” більшовика у 1934 р. обходилося державі в 600 крб. золотом і 75 дол. США [30].

ЦЛК, що функціонувала при наркоматі охорони здоров'я УСРР, в 1932 р. обслуговувала 567 відповідальних працівників, що мешкали в Харкові, і 1042 членів їхніх сімей, а станом на 25 грудня 1933 р. вже, відповідно, 1637 і 2929 осіб [31]. Усього ж в цю добу в підвідомчих ЦЛК санаторіях і пансіонатах оздоровлювалося близько 15 тис. дорослих і 2 тис. дітей [32]. До 1933 р. номенклатура УСРР відпочивала та лікувалася в санаторіях Харакса (Крим), Одеси та Кисловодська, де налічувалося 5925 ліжок-місць (собівартість одного місця в 1932 р. становила 348 крб., а в 1933 р. - 401 [33], в кисловодському санаторії “Параді-Семашко”, зокрема, ліжко-місце коштувало 360 крб.) [34]. У 1932 - 1935 рр. ЦЛК вела і будівництво нових санаторіїв для української номенклатури в Гаграх, Кисловодську, Сочі та Криму, дачних будинків у Помірках та Одесі, будинку відпочинку в Нальчику. Прикметно, що на це будівництво, яке особливо інтенсивно велося в самий розпал голоду, коштів завжди вистачало.

Незважаючи на фінансову скруту, Москва, яка вперто відмовляла в допомозі українському селянству, в лютому 1933 р. дає згоду урядові УСРР на затвердження бюджету ЦЛК на 1933 р. у сумі 11190 тис. крб., що на 5165 тис. перевищувало бюджет 1932 р. [35]. Понад його третину - 4180 тис. крб. ЦЛК планувала витратити на добудову санаторіїв для української номенклатури в Гаграх, Кисловодську і Криму, будинку відпочинку в Одесі,

поліклініки у Харкові. Кошти на потреби ЦЛК, згідно з постановою РНК УСРР від 22 лютого 1933 р., мали переказати українські наркомати фінансів, юстиції, здоров'я, праці, союзний наркомат важкої промисловості, які фінансувалися за рахунок державного бюджету, Центральний комерційний банк та низка промислових підприємств республіки [36]. Тоді ж, коли затверджувався бюджет ЦЛК, Наркомат постачання СРСР, у березні 1933 р., знімає з централізованого постачання усі п'ять будинків відпочинку, що були в розпорядженні українських освітян і переводить їх на місцеве постачання за жалюгідними нормами споживання: 100 г хліба на день, 400 г олії та 1 кг цукру на місяць [37].

Таким чином, у той час, коли український народ, як етноантропологічна цілість, став у 30-ті рр. ХХ ст. об'єктом найбільшого в новітній світовій історії геноциду, компартійно-державна верхівка приростала новими пільгами та привілеями. Очікувати іншого від номенклатури УСРР не доводилось, позаяк переважна більшість тодішніх керівників, у тому числі й вищого ешелону, мала низький освітній, культурний та кваліфікаційний рівень. Усі вони, як правило, були ревними виконавцями партійних директив і зовсім не замислювалися над наслідками своїх "діянь". Не дивно, що через кілька років (у 1937 - 1938 рр.) більшість з них були репресовані Сталіним як "вороги народу", і, як не парадоксально, цей ярлик відповідає дійсності, бо їхні дії в 1932 - 1933 рр. кваліфікувати інакше неможливо, вони й справді виявилися ворогами свого народу.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Робітники, що належали до списку № 1 до 13 лютого 1933 р. отримували 1000 г печеного хліба на день, а їх утриманці – 400 г; робітники списку № 2 відповідно 800 і 400 г., а списку № 3 – 600 і 300 г. - Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 235. - Арк. 71.
2. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. - С. 349.
3. ЦДАГО України. - Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 5406. - Арк. 26.
4. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - С.153 - 154, 157 - 158.
5. Там само. – С. 153.
6. Осокина Е. За фасадом "сталинского изобилия": распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941 гг. - М., 1999. - С. 128.
7. ЦДАГО України. - Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 6462. - Арк. 3.
8. До червня 1932 р. підземні робітники шахт отримували 3, 6 кг м'яса на місяць, а з червня – 2 кг м'яса і 800 г сала і копченостей; 2, 5 кг круп, 1 л олії і 1 кг цукру. - ЦДАГО України. - Ф. 1.-Оп. 6. - Спр. 236. - Арк. 158-160.
9. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 4582. - Арк. 29; Оп. 6.- Спр. 237. - Арк. 159.
10. Там само. - Оп. 20. - Спр. 5406. - Арк. 6.
11. Там само. - Оп. 6. - Спр. 282. - Арк. 214.
12. ЦЛК обслуговувала актив центральних партійних, радянських, господарських і профспілкових організацій, а обласні лікувальні комісії – обласний та районний актив. - ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 6462. - Арк. 1.
13. Там само. - Оп. 7. - Спр. 246. - Арк. 3.
14. Там само. - Оп. 20. - Спр. 6462. - Арк. 2.
15. Там само. - Оп. 16. - Спр. 9. - Арк. 99.
16. Там само.
17. Там само. - Оп. 7. - Спр. 271. - Арк. 168.
18. Там само. - Оп. 6. - Спр. 282. - Арк. 133.
19. Осокина Е. Вказ. праця. - С. 129.
20. ЦДАГО України. - Ф. 39. - Оп. 4. - Спр. 3. - Арк. 6.
21. Осокина Е. Вказ. праця. - С. 129; ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 5406. - Арк. 10, 28.
22. Осокина Е. Вказ. праця. - С. 129.
23. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 237. - Арк. 155 - 157.
24. Там само. - Спр. 238. - Арк. 153 - 154.
25. Там само. - Спр. 286. - Арк. 87.
26. Осокина Е. Вказ. праця. - С. 131.
27. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 6232. - Арк. 17.
28. Там само. - Оп. 6. - Спр. 235. - Арк. 170; Спр. 236. - Арк. 189, 211, 229.
29. Там само. - Оп. 20. - Спр. 6462. - Арк. 63.
30. Там само. - Арк. 25.
31. Там само. - Спр. 5311. - Арк. 33; Спр. 6232. - Арк. 88.
32. Там само. - Спр. 6232. - Арк. 88.
33. Там само. - Арк. 110.

34. Там само. - Арк. 11.
35. Там само. - Арк. 5; Спр. 5311. - Арк. 1.
36. Там само. - Спр. 6232. - Арк. 5; Спр. 5311. - Арк. 1.
37. Там само. - Спр. 6232. - Арк. 13.

УДК 338.43.02(430): (477) "1941/43"

Глушенюк Н. М., канд. іст. наук

**СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА РЕЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА"
ДО ПОЛІТИКИ НІМЕЦЬКОЇ ВЛАДИ В СФЕРІ
ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ (1941-1943 РР.)**

Розкрито ставлення українських селян до німецької окупації впродовж літа – осені 1941 р., проаналізовано сприйняття селянством наказу Міністерства окупованих східних територій про новий земельний устрій.

The article deals with the attitude of ukrainian peasants to the Germany occupation during the summer-autum 1941's. We also analyses the order of Ministry of occupation in the eastern territories about new Land structure and the attitude of peasants to it.

За повоєнні десятиліття з Другої світової війни в Україні та світі написані сотні тисяч наукових праць, вагома частка яких присвячена нацистському окупаційному режимові. Чималий внесок у вивчення даної проблематики зробили радянські вчені. Однак, довгий час вітчизняна історіографія проблеми хвибувала відвертою однобічністю та заідеологізованістю. Часто, за намаганням вирішити "глобальні" історіографічні проблеми, губилися дослідження важливих елементів, які впливали на повсякденне життя мільйонів громадян, що не за власним бажанням опинилися в окупації. Проте, аналітично-критичний розбір цієї неординарної історичної епохи і створення повноцінної наукової історіографії можливе лише за умови детального вивчення всіх елементів гітлерівського окупаційного режиму, зокрема, сприйняття селянством рейхскомісаріату "Україна" конкретних заходів нацистів в сфері землеволодіння та землекористування.

Розглядаючи історіографію проблеми слід зазначити, що ставлення українського селянства до німецької окупації тривалий час вивчалось в контексті боротьби селянства з нацистським режимом. Найвагоміший внесок у вивчення проблеми саме такого спрямування зробили М. В. Коваль [1] та В. Н. Нем'ятий [2]. Реакцію українського селянства на запровадження аграрних нововведень в рейхскомісаріаті "Україна" аналізують автори праць узагальнюючого характеру. Зокрема, концептуальні положення стосовно настроїв селян впродовж окупації обґрунтовує М. В. Коваль [3].

Суттєвий внесок у з'ясування сприйняття українськими селянами аграрних нововведень німецької влади здійснили Ю. Ніколаєць [4] та М. Слободянюк [5]. Так, М. Слободянюк, на прикладі південних областей, аналізує еволюцію ставлення селянства до "нового порядку", залежно від діяльності німецького окупаційного апарату. Окремі аспекти аграрної політики нацистського уряду на території рейхскомісаріату "Україна" та ставлення до неї селянства розглядає у своїх працях Б. Кравченко [6].

Мета наукової розвідки полягає у тому, щоб дослідити еволюцію ставлення селянства до "нового порядку", залежно від діяльності німецького окупаційного апарату. Відповідно до поставленої мети, дослідження передбачає вирішити такі основні завдання: розкрити ставлення українських селян до німецької окупації впродовж літа – осені 1941 р; проаналізувати сприйняття селянством наказу Міністерства окупованих східних територій про новий земельний устрій, а саме створення громадських господарств, землеробських товариств; з'ясувати ставлення населення до "нового порядку" на кінцевому етапі окупації.

Передусім необхідно зупинитися на умовах, в яких опинилося українське селянство на початку війни внаслідок політики радянського уряду. Так, з метою викликати в населення

ненависть до окупантів серед людей розповсюджувалися розповіді про жахливі злочини німців на завойованих землях. Але така політика мала і зворотний бік: разом з прагненням втікати на схід серед населення поширювався настрій, що його кинули на поталу ворогові. Частина кваліфікованих робітників та їхніх сімей було, все-таки, евакуювали. Але що стосується саме селян, то отримати жителю села паспорт в радянській державі було надзвичайно складно, в результаті виникали конфлікти з винищувальними загонами, які намагалися затримувати усіх порушників паспортного режиму.

Ще один фактор, що значно ускладнив життя окупованого населення, це евакуація машинно-тракторного парку, громадської худоби колгоспів і радгоспів, державних і колгоспних продовольчих резервів в центральні і східні райони СРСР. Так, 27 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову “ Про вивіз і розміщення людських контингентів і цінного майна”. Відповідно ЦК КП(б)У і РНК УРСР 3 липня 1941 р. дали вказівку обкомам партії та облвиконкомам приступити до евакуації на правому березі Дніпра всього цінного майна промислових підприємств, колгоспів, радгоспів і машинно-тракторних станцій. Враховуючи нагальну потребу ресурсів для ведення війни, згаданий документ можна вважати об’єктивним і виваженим. Але жорстокою по відношенню до залишеного населення була директива ДКО від 22 липня 1941 р., згідно з якою передбачалося знищити всі посіви цукрових буряків, льону, конопель та інших технічних культур. Задля об’єктивності аналізу даного аспекту слід сказати, що пізніше було видане розпорядження про передачу колгоспникам для збереження та використання того громадського майна сільськогосподарських артілей, яке не вдалося евакуювати. Але набагато складніше полягала справа з реалізацією цього документу.

Підводячи підсумок розглянутим вище процесам можна констатувати, що населення України було незадоволене багатьма заходами радянської влади, як напередодні Другої світової війни, так і на самому її початку. Тому цілком зрозуміло, що частина населення, передусім селянства, зайняла вичікувальну позицію по відношенню до окупантів, плекаючи певні надії.

Протягом всього періоду окупації аграрна політика гітлерівського уряду зазнавала певних змін, корегувалася відповідно ситуації на фронті. Чим складнішим ставало становище вермахту, тим інтенсивнішими були зусилля окупантів привернути на свій бік селянство. В політиці рейху щодо українських селян можна виділити три етапи:

I. Охоплює період від початку окупації до лютого 1942 р.

II. З лютого 1942 р. (закон А. Розенберга “Про новий порядок землекористування”) до червня 1943 р.

III. З червня 1943 р. (Декларація про наділення селян землею в приватну власність) до звільнення від окупації.

На початковому етапі окупації спостерігалися певні суперечки серед представників окупаційного апарату стосовно організаційних перетворень структури сільського господарства рейхскомісаріату «Україна». У наказі рейхсмаршала Германа Герінга від 27 липня 1941 р. зазначалася необхідність збереження на окупованих східних територіях колгоспної системи з метою запобігти перебоїв у сільськогосподарському виробництві [7]. Цей напрям підтримувала більшість нацистських діячів. Всупереч їм, рейхсміністр Альфред Розенберг стверджував, що досягти співпраці з українським селянством вдасться лише за умови отримання ними землі у приватну власність [8].

У жовтні 1941 р. фашистське керівництво прийняло компромісне рішення, а саме, колгоспи і радгоспи тимчасово зберігалися під контролем німецької окупаційної влади. До зими 1941-1942 рр. в них мала діяти система оплати праці та організація виробництва, а також норми поставок сільськогосподарської продукції, які були запроваджені ще за радянської влади.

Оскільки, селяни відразу ж із запровадженням “нового порядку” почали розбирати колгоспне майно, то, наказ про відновлення колгоспів сприйняли дуже негативно. Зокрема розпорядження районних та сільських управ, а також доповідні записки партизан

підтверджують розповсюдження наказів про обов'язок селян під страхом смертної кари повернути радгоспну худобу та сільськогосподарський реманент назад до колгоспів [9, 10].

Необхідно зазначити, що нацисти усвідомлювали необхідність проведення пропагандистської діяльності серед селян. Так, тим мешканцям села, хто старанно працюватиме, обіцяно було зберегти садиби та худобу на правах приватної власності [11]. Така активна пропагандистська діяльність певною мірою вплинула на ставлення селян до окупантів. Про доброзичливу позицію сільського населення свідчать джерела різного походження: німецького, оунівського, радянського.

Так, в донесенні начальника СС і поліції с. П'ятихатки Дніпропетровської області від 3 січня 1943 р. аналізується ставлення українського селянства до нового режиму, і робиться висновок, що на початку окупації 60 - 70% місцевого населення вичікували подальшого розвитку подій; 10% можна назвати доброзичливими по відношенню до окупантів і лише 20 - 30% були активними учасниками руху Опору [12]. Невідомий автор оунівського огляду суспільно-політичного життя доповідав керівництву у травні 1942 р., що на початку війни серед населення України спостерігалися певні симпатії до окупантів [13]. Що стосується документів радянського походження, то вони також дають змогу зробити однозначний висновок. Так, секретар Кіровоградського підпільного обкому КП(б)У М. Скирда в своєму звіті зазначав, що жителі деяких сіл зустрічали німців з хлібом-сіллю [14]. Аналогічні факти наводяться і в повідомленні від 19 листопада 1942 р. партизанів Федорова, Єременка та Воробйова [15]. В пояснювальній записці партизанів В. Й. Ничипора, В. Д. Тузлукова зазначалося, що, не зважаючи на деяку відмінність в ставленні населення різних областей України до окупантів, все ж в значній мірі воно піддавалося під вплив ворогів [16].

Тобто, на початку війни існувала досить велика потенційна база для "нового порядку". Але, стверджуючи це, необхідно мати на увазі, що далеко не все селянство рейхскомісаріату "Україна", незадоволене радянською владою, погоджувалося співпрацювати з окупантами. Адже, економічні та політичні чинники, суттєво впливаючи на ставлення селянства до окупантів, все ж не були єдиними. Важливу роль відігравало й те, що населення захищало землю своїх батьків та дідів, тобто злочини сталінського режиму в такий трагічний час відходили в свідомості людей на другий план.

Не зважаючи на всі пропагандистські заходи і методи терору, застосовувані окупантами протягом початкового періоду війни, за повідомленнями німецьких військових органів на Правобережній Україні вдалося зібрати до 70% врожаю [17].

Про складну ситуацію в аграрному секторі економіки окупованої території України свідчать і документи радянського походження. Так, в доповідній М. Г. Брикова, співробітника НКДБ по Житомирській області від 16 грудня 1941 р. стверджувалося, що господарювання окупантів призвело до повної деградації сільського господарства. Оскільки з приходом німців населення було налаштоване працювати на землі одноосібно і тому не поспішало повертати розібране майно до колгоспів. Більшість сільськогосподарського інвентарю, йшлося далі в документі, так і залишилося захованим селянами [18].

Тобто політику "нового порядку" щодо українського селянства влітку – восени 1941 р. можна назвати політикою соціального маневрування, коли заходи матеріального заохочення, виголошені на папері, поєднувалися з терором у житті. Пересвідчившись в тому, що німецька влада повністю ігнорує їх інтереси та організовує режим масового винищення, частина селянства, яка на початку окупації займала доброзичливу чи вичікувальну позицію, на початок 1942 р. починає саботувати заходи окупантів або й розпочинає відкриту боротьбу з ними.

Із зміною ситуації на театрі воєнних дій окупанти змушені були змінювати тактику аграрної політики. Та обставина, що війна набувала затяжного характеру, змушувала німецьку окупаційну владу більш далекоглядно задуматися над забезпеченням сталих поставок продовольства для армії та тилу.

Саме ця риса окупаційної політики була найбільш характерною протягом 1942 – і початку 1943 рр. В одній із таємних німецьких директив щодо ведення війни на Сході

стверджувалося, що зброя, військова економіка та психологія є рівнозначними під час війни. Щодо населення України зазначалося, що тут діє принцип: “Важливо не що ми вимагаємо, а як ми вимагаємо.” Далі підкреслювалося, що кожний українець готовий роками голодувати разом з німецьким народом, якщо буде переконаний, що отримає в майбутньому землю [19].

Як результат розглянутих вище факторів, з’являється закон міністра окупованих східних територій А. Розенберга про новий земельний устрій. З метою переконати українське селянство в турботі щодо них зі сторони нової влади, на сторінках окупаційних газет наводилося порівняння німецької аграрної політики з радянською. Зокрема, нагадувалися обіцянки більшовиків дати селянству землю і волю, а натомість українці отримали колективізацію, голод, злиденне, напівголодне життя [20].

Реформування у сфері сільського господарства розпочалося з появи 15 лютого 1942 р. наказу міністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга про ліквідацію “Статуту сільськогосподарської артілі”. Міністерство окупованих східних територій пропагувало проведення аграрної реформи трьома етапами: громадські господарства, товариства по спільному обробітку землі (“землеробські товариства”); наділення селян землею в індивідуальне користування.

Хоча нацистська адміністрація й проголошувала громадські господарства однією з перехідних форм до індивідуального землекористування, насправді ж вони поєднували в собі всі найненависніші селянами риси колгоспного господарювання. А саме, колективні форми праці та спільне користування реманентом з відповідальністю за обробіток землі й індивідуальною відповідальністю за утримання худоби. Розглянута організація праці полегшувала контроль за роботою селян, а що стосується оплати, то вона дозволяла тримати мешканців села в умовах напівголодного існування.

До початку липня 1942 року в рейхскомісаріаті “Україна” заходи, спрямовані на перетворення колгоспів у громадські господарства, були фактично завершені. Але громадські господарства на практиці залишалися тими ж колгоспами, а все гучне “реформування” звелося лише до заміни колишніх радянських назв на номери [21]. Якщо за радянської влади селянину було складно перейти з одного колгоспу до іншого, то за німецької окупації це стало зовсім неможливо зробити, тобто, фактично, в селі поряд із закріпленням сталінського колгоспного “раю” було реставровано кріпацтво. Єдиним джерелом існування селянства лишалися присадибні ділянки, оголошені приватною власністю та худоба, але й вони піддавалися масштабним поборам і конфіскаціям. Виникає питання, як же селяни сприйняли таку реорганізацію господарства?

Доцільно буде розглянути свідчення щодо цієї проблеми самих нацистів. У донесенні житомирського генерал-комісара про стан справ за липень-серпень 1942 р. зазначається про наявність у селян бажання працювати, яке було зумовлене радістю звільнення від більшовицького гніту [22]. Натомість, в одному з донесень німецького окупаційного апарату до міністерства східних територій наголошується, що громадські господарства для селянина на даному етапі означають лише зміну назви колгоспів [23].

Про ставлення селянства до створення громадських господарств йдеться й в документах радянського походження. В доповідній записці УШПР до ЦК КП(б)У від 12 січня 1943 р. наводиться цитата з німецької газети “Дейче Україне Цайтунг”: “українські колгоспники без ентузіазму відносяться до постачання німецької армії. Вони не бажають виробляти більше, ніж це необхідно для підтримання їх власного життя”. У зв’язку з цим, підсумовується далі, прагнення примусити селян обробляти як можна більшу площу землі було єдиною причиною того, що вже навесні 1942 р. в деяких районах розпочалося збільшення присадибних наділів [24].

Але найбільш точно та об’єктивно про ставлення селянства до початкового етапу земельної реформи можна зробити висновок, проаналізувавши хід весняних та осінніх сільськогосподарських робіт 1942 р. Саме 1942 р. був оголошений гітлерівським урядом як винятковий щодо поставок. У доповідній записці УШПР, складеній для ЦК КП(б)У від 12 січня 1943 р., наводяться кількісні дані сільськогосподарської продукції, яку німецька влада

планувала вивезти з рейхскомісаріату “Україна”. Зокрема, на Україні передбачалося посіяти 1 435 тис. га ярої пшениці, 1 326 тис. га ячменю і 120 тис. га кукурудзи. Також передбачалося засадити 800 тис. га картоплею та 350 тис. га цукровим буряком. Рейхскомісар України видав наказ про доведення площі під тютюн до 60 тис. га, що становило збільшення у порівнянні з 1941 роком на 20% [25]. Але інші факти стосовно весняного сіву 1942 р. подавалися іноземною пресою, так газета “Дзенник Польски”, що видавалася в Лондоні, зазначала, що на Лівобережній Україні засіяно лише 50% посівної площі, а на Правобережній – 20% [26]. Саме неприйняття населенням земельних перетворень міністерства східних територій у кінцевому рахунку призвело до значного скорочення врожаю. Тобто, сподіванням окупантів на врожай 1942 р. на території рейхскомісаріату “Україна” не судилося здійснитися.

Наступний етап аграрної реформи передбачав створення землеробських товариств. Наміри окремих представників нацистської верхівки перейти до цього етапу, зумовлені не виправданням сподівань на громадські господарства, як постачальника сільськогосподарської продукції, простежується вже в серпні 1942 р. Вагому роль відіграло й те, що невиконанням наступного обіцяного кроку земельного закону окупанти ризикували відштовхнути ту частину селянства, яка ще покладала на них надії.

Саме наприкінці літа 1942 р. між найавторитетнішими представниками німецької влади особливо яскраво проявилися розходження в даному питанні. Найбільш вперто протистояв створенню землеробських товариств рейхскомісар Е. Кох [27]. До того ж створення землеробських товариств йшло набагато повільніше, ніж на те розраховували окупанти. У багатьох районах вони існували лише формально. В цілому на кінець 1942 р. у десятидвірки було перетворено 10, 2% громадських господарств, а до травня 1943 р. – 12, 1% [28].

Третій етап реформи А. Розенберга, тобто створення індивідуальних господарств, передбачалося реалізовувати, відповідно до директив, виданих у листопаді 1942 р. Підсумовуючи аналіз директив, можна стверджувати, що вони фактично обіцяли селянству втілення їхніх сподівань в життя. Дійсно, збільшення присадибних наділів, остаточне перетворення ще існуючих громадських господарств у землеробські товариства, і, нарешті, створення одноосібних господарств (хуторів) – все це створювало враження реалізації аграрного закону А. Розенберга. Насправді ж необхідно мати на увазі, що директиви були оприлюднені напередодні весняної посівної компанії, тобто тоді, коли окупантам вкрай необхідні були робочі руки. Про одиничність випадків розподілу між селянами польової землі йдеться, зокрема, в доповідних записках секретарів підпільних обкомів КП(б)У від 31 серпня 1943 р. Так, в документі зазначається про здійснення окупаційною владою даного заходу з агітаційною ціллю лише в окремих селах (1 - 2 на адміністративний округ) [29].

Навесні 1943 р. становище Німеччини значно погіршилося, пов’язане це було, як з ситуацією на фронті, так і з вичерпанням матеріальних і людських ресурсів рейху. Не зважаючи на всі зусилля гітлерівського уряду, нацистам не вдалося виконати запланованих норм вивозу сільськогосподарської продукції з окупованих східних територій.

Документи німецького походження свідчать про усвідомлення частиною адміністративного апарату прорахунків у попередній політиці щодо селянства рейхскомісаріату “Україна”. Так, в одному з офіційних документів окупаційної адміністрації підкреслюється крах всіх надій селян з введенням цивільного управління. Вже хоча б те, наголошувалося в документі, що представники німецьких відомств носили звання комісара (рейхскомісар, гебітскомісар) як і за радянської влади, відштовхувало місцеве населення від нового режиму. Найбільша помилка, йшлося далі, полягала у небажанні та невмінні переконати селян в необхідності тимчасового підтримання старих порядків під час перехідного періоду до індивідуального користування землею. Тим самим німецька влада дала населенню зрозуміти, що надає перевагу в Україні більшовицькій колгоспній системі перед індивідуальним землекористуванням. Суттєвою помилкою пропаганди, зазначалося в

документі, було також те, що не виголошувалося в достатній мірі здійснення заходів матеріального стимулювання праці селян [30].

Як наслідок вказаних помилок, підкреслювалося в повідомленні начальника поліції безпеки і служби безпеки від 14 травня 1943 р., настрій населення на початок березня різко погіршився [31]. В зв'язку з цим, зазначалося в повідомленні німецьких каральних органів від 4 лютого 1943 р., німецька влада повинна докласти всі зусилля для пошуку нових дієвих способів пропагандистського впливу на населення. Так, рівненський генеральний комісар бачив такий пропагандистський захід в організації інформаційної служби для трактування в агітаційному світлі всіх заходів окупаційної влади. Зокрема, передбачалося випускати пропагандистські матеріали в кількості 10 тис. екземплярів [32].

Завдання виправити помилки та прорахунки німецької пропаганди покладалися на Декларацію “Про запровадження приватної власності на землю” від 3 червня 1943 р., що стала останнім аграрним нововведенням окупантів на території України. Його аналіз створює враження втілення цієї мрії не революційним стрибком, а послідовно та продумано, враховуючи всі найдрібніші аспекти: подальша доля непрацездатного населення, право спадкової власності та інші.

Враховуючи увагу, яка приділялася даному документу Міністерством окупованих східних територій, доцільно детальніше на ньому зупинитися. Насамперед у Декларації, як і у всіх німецьких документах, розрахованих на ознайомлення населення, висловлювалася показова турбота німецького уряду про селян. Зокрема, підкреслювалося прагнення німецької влади вже з перших днів окупації ліквідувати колгоспну систему та створити умови життя, подібні до європейських. Декларація була оголошена продовженням Нового земельного устрою від 15 лютого 1942 р., земля, що була передана для постійного користування селян, тепер оголошувалася їх приватною власністю [33].

В інструкціях щодо реалізації Декларації, надісланих міністерством окупованих східних територій Еріху Коху підкреслювалося, що вислів “надати в індивідуальне користування”, використаний в “Новому порядку землекористування” не дає селянам впевненості в майбутньому. З огляду на це, необхідно прийняти більш рішучі заходи. Характерною для окупантів була примітка про важливість збільшення продуктивності праці селян, у зв'язку з чим і здійснювалися аграрні перетворення [34].

Проголошенням цього документа окупанти планували переконати населення в своєму намірі реалізувати давню мрію українських селян щодо приватної власності на землю. Його аналіз створює враження втілення цієї мрії не революційним стрибком, а послідовно та продумано, враховуючи всі найдрібніші аспекти: подальша доля непрацездатного населення, право спадкової власності та інші. Гітлерівський уряд проголошував себе визволителем селян, протиставляючи радянській колгоспній системі свою, засновану на принципах приватної власності. Поетапну розенбергівську реформу (громадські господарства – землеробські товариства – індивідуальні господарства) нацистські законодавці проголосили завершеною, Декларація ж продовжила реформування, пообіцявши передачу землі в приватну власність з правом розпоряджатися на власний розсуд. Але обіцянки, виголошені в документі, як і вся аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті “Україна”, далі висвітлення на папері не зайшли. В цілому ситуація залишалася незмінною: ніякі правові акти не заважали окупантам експропріювати ресурси села в необхідних для них масштабах.

Здійснивши чергову поїздку до рейхскомісаріату “Україна” ще в червні 1943 р. з метою з'ясувати загальну ситуацію, А. Розенберг зазначав, що на його думку, а також з огляду на відгуки гебітскомісарів, перетворення в сільському господарстві значно сприяли зростанню зацікавленості населення в роботі [35]. Однак у розпорядженні дослідників є деякі інші документи, німецького походження, що дають зовсім протилежну оцінку ситуації в рейхскомісаріаті впродовж 1943 р. Зокрема, в оперативному повідомленні німецьких каральних військ за липень зазначається, що в зв'язку з надзвичайним затягуванням реалізації реформ в аграрному секторі економіки, селяни остаточно втратили віру в “новий

порядок” та сприймають останню спробу земельних перетворень не інакше як черговий пропагандистський трюк [36].

Слід сказати, що на кінцевому етапі війни спостерігається різко негативне ставлення населення до “нового порядку”. Про це свідчать численні документи. Так, у записках уповноваженого ЦК КП(б)У (прізвище не вказане) до ЦК КП(б)У зазначалося, що в 1943 р. настрої населення окупованих територій в порівнянні з 1941-1942 рр. корінним чином змінився, якщо раніше була певна група селян, яка вважала можливим пристосуватися до німецького режиму, то тепер всі вони налаштовані різко негативно до “нового порядку” [37]. Селяни, переконавшись, що німці конфіскують абсолютно все, почали активно саботувати накази окупаційної влади, зокрема, сільськогосподарські роботи. Так, наприклад, в селі Шатрища Коростенського району Житомирської області з 720 га землі засівалося лише 300 га [38].

Підводячи підсумок, слід сказати, що ставлення селян до “нового порядку” не було однозначним та пройшло певну еволюцію залежно від діяльності нацистської влади. На початку окупації частина селянства, незадоволена колгоспною системою та соціальним статусом у радянському суспільстві, зайняла вичікувальну позицію. Наприкінці 1941 р. спостерігається переоцінка поглядів щодо чужоземного панування. Непослідовність та невідповідність аграрного закону в житті до того, що виголошувалося на папері, переконали селян у пропагандистському спрямуванні “аграрних експериментів” нацистів та зумовили остаточну втрату надії на наділення землею. Тобто, окупаційна влада не зуміла скористатися наявністю досить великої позитивно чи нейтрально налаштованої до неї групи селянства. Це перешкодило успішній реалізації завдань рейху щодо використання ресурсів сільського господарства України, а злочинна політика призвела до масового невдоволення окупаційним режимом і максимально розширила соціальну базу руху опору.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – 135 с.
2. Немайть В. Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941-1944 гг.). – К., 1980. – 64 с.
3. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – К., 1999. – 336 с.
4. Ніколаєць Ю. Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками. – К., 1998. – 36 с.
5. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941-1944 (на матеріалах південних областей) // Київська старовина. – 2000. - № 2. – С. 44 - 57.
6. Krawchenko B. Soviet Ukraine under Nazi Occupation, 1941-1944 // Ukraine during World War II: History and its Aftermath. – Edmonton, 1968. – P. 20 - 42.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії Наук УРСР. – Оп. 3. – Спр. 141. – Арк. 120.
8. Krawchenko B. Soviet Ukraine under Nazi Occupation, 1941-1944 // Ukraine during World War II: History and its Aftermath. – Edmonton, 1968. – P. 26.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8: Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та інших підрозділів. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 7.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1: Центральний Комітет комуністичної партії України (ЦК КПУ) – Оп. 22. – Спр. 118. – Арк. 17.
11. Там само. – Спр. 33. – Арк. 15.
12. ЦДАГО України. – Ф. 57: Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни. – Оп. 4. – Спр. 28. – Арк. 289.
13. Там само. – Спр. 347. – Арк. 38.
14. ЦДАГО України – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 11.
15. Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 52. – Арк. 2.
16. Там само. – Спр. 118. – Арк. 133.
17. Україна в другій світовій війні у документах. Зб. німецьких архівних матеріалів / Зібр. і впоряд. В. Косик. – Т. 1. – Львів, 1997. – С. 323.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 118. – Арк. 204.
19. ЦДАВО України. – Ф. КМФ - 8. – Оп. 2. – Спр. 296. – Арк. 12.
20. Новий земельний лад // Нове Українське Слово. – 1942. – 1 берез.

21. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2022: Хлистунівська сільська управа Городищенського району. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 41.
22. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 43.
23. Там само. – Спр. 230. – Арк. 14-15.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 33. – Арк. 19.
25. Там само. – Арк. 25-26, 28.
26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 533. – Арк. 24 зв.-25.
27. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 4.
28. Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібр. і впоряд. В. Косик. – Т. 2. – Львів, 1998 – С. 38 - 39.
29. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 10. – Арк. 2.
30. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 14-15.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 82. – Арк. 64.
32. Там само – Спр. 81. – Арк. 22.
33. ЦДАВО України. – Ф. 3206: Рейхскомісаріат “Україна”, м. Рівне. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 1.
34. ЦДАВО України – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 6.
35. Там само. – Спр. 94. – Арк. 3.
36. ЦДАВО України – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 227. – Арк. 19.
37. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 18. – Арк. 33.
38. Там само. – Арк. 30.

УДК

Литвих Т. В., асп.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-Х - СЕРЕДИНІ 1960-Х РР.

У статті проаналізовано національну політику в СРСР, зокрема, в Українській РСР, в другій половині 1950-х – середині 1960-х рр.

In the article is analysed Social aspect of national policy in USSR, and Ukrainian USSR, in the second half of 1950th – middle 1960-th.

Утвердження радянського тоталітаризму протягом всієї його історії, супроводжувалось централізацією національно-державного і культурно-мистецького життя. Досягнення суцільного контролю режиму над суспільством просто неможливим було без уніфікації духовного життя, без справжнього ідеологічного диктату. Конкретний підхід у національному питанні залежав насамперед від вимог політичного моменту, соціально-класової стратегії, підпорядковуючись головному завданню – завоюванню політичної влади.

Ще В. Ленін писав, що „питання про право нації на самовизначення (тобто забезпечення Конституцією держави цілком вільного демократичного способу розв’язання питання про відокремлення) не дозволено змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації”. Він вважав, що нічого, абсолютно нічого, крім права на відокремлення тут немає і бути не може [1].

На цих засадах відбувалося формування радянської національної політики, становлення Союзу РСР. Таку політику визначала тенденція до поглинання неросійських національностей централізованою державою” [2].

Важливим засобом централізації влади була чотириступенева ієрархія державності: союзні та автономні республіки, автономні області й національні (автономні) округи. Така ієрархія „чітко визначала місце кожної національної еліти у політико-правовому просторі СРСР, а практика довільного визначення міжреспубліканських кордонів зміцнювала залежність еліти від центральної влади” [3]. Концентрації владних функцій і концентрації правлячої верхівки служив інституційний ізоморфізм, тобто створення подібних за формою однопорядкових інституцій у республіках.

Існування тоталітарної системи дозволяло владі довільно маніпулювати долями цілих народів.

Слід наголосити, що після смерті „вождя народів” радянська національна політика зазнала подальшої еволюції. Мова не йде про якісь докорінні зрушення, а про чергову зміну форм і методів реалізації стратегічних орієнтирів. У цей період почалося деяке розуміння прав союзних республік, зокрема їх партійних та державних органів. Відбувалася поступова трансформація господарського управління, спрямована на зниження ступеня централізації.

Як прийнято вважати, період хрущовської „відлиги” був в значній мірі переломним в житті СРСР і в житті України як його складової частини. Лібералізація життя в СРСР і Україна після XX з’їзду КПРС привела до певних пом’якшень керівництва культурою, в національній політиці. В національних республіках СРСР, в Україні, перш за все, особливої уваги природно набуло національне питання.

Смерть Сталіна відкрила нову епоху в радянській історії: поступово розпочалась десталінізація радянського суспільства. Рядом указів та відповідних документів було покладено початок радикальних змін в СРСР.

Після XX з’їзду КПРС (лютий 1956 р.), на якому М.С. Хрущов оголосив закрити промову про злочини сталінської доби, та після розгрому „антипартійного угруповання” П. Маленкова, Л. Кагановича, В. Молотова (червень 1956 р.) було розпочато нову, більш масштабну атаку на сталінізм. Цей період історії в літературі називають „хрущовською відлигою”, тому що основні зміни в житті країни пов’язані з ім’ям Першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова.

Становище України за хрущовської доби визначалось статусом „друга серед рівних”. Цим статусом українцям за підтримку та співпрацю пропонувалась роль молодшого партнера в управлінні радянської імперії.

Хоча позитивні зміни були, і до таких, перш за все, треба віднести призначення на керівні пости республіки, вперше в її історії, українців. Хоча це само по собі не привело до радикальних змін в житті республіки, не сприяло відродженню її національних особливостей, але, разом з тим, це був початок позитивних змін в житті українців.

Наприкінці 50-х рр. було досягнуто певних успіхів в лібералізації та демократизації радянського суспільства. Спостерігалось послаблення ідеологічних настанов, активізувалась реабілітація незаконно репресованих громадян, послабилась політика самоізоляції країн, почалось потепління і в культурній сфері. Хоча всі ці починання також були недосконалими, непослідовними, незавершеними в зв’язку з припиненням хрущовської „відлиги”, вони створили умови для лібералізації та демократизації культурного життя України.

Існування тоталітаризму мало свою дуже характерну рису, як вже зазначалось, - централізація національно-державного і культурно-мистецького життя.

Корінна ознака тоталітаризму – проникнення в усі сфери життя, виступи за нове злиття націй, хоча дещо завуальовані, а його національна політика підпорядковувалась і залежала від одного – завоювання політичної влади. Така політика продовжувалась в другій половині 50-х рр. - на початку 60-х років.

Справа в тому, що національна політика КПРС належала до числа тих прерогатив, які не бажано було критикувати, або піддавати якомусь сумніву їх правильність. М. Хрущов дотримувався того ж правила: вважалось, що національне питання в плані звільнення націй і надання їм рівних прав, було вирішено ще у 1917 р., тому тепер можна говорити про їх розвиток і розквіт в складі СРСР. Тому керівництво країни постійно наголошувало на посиленні дружби між українським і російським народом.

У середині 50-х рр., коли розгорнувся процес лібералізації радянського суспільства, нові акценти в національній політиці стали більш виразними. Критика „культу особи” висвітлювала „грубі порушення ленінських принципів національної політики КПРС”. Одним з виявів цього було те, що в багатьох офіційних документах закликали виявляти постійну увагу до інтересів різних націй, зміцнювати братерську дружбу між народами СРСР. У резолюції XX з’їзду КПРС на звітну доповідь ЦК партії, прийнятій 24 лютого 1956 р., наголошувалось, що „соціалізм не тільки не усуває національних відмінностей, а, навпаки, зав’язує всебічний розвиток і розквіт економіки та культури всіх націй і народностей” [4].

У тій же резолюції XX з'їзду КПРС, що став поворотною подією в новітній історії СРСР підкреслювалась необхідність розширення прав союзних республік у господарському і культурному будівництві. У ній говорилося, що, зберігаючи за союзними міністерствами загальне керівництво, необхідно в той же час здійснювати подальше розширення республіканських міністерств, що сприятиме розгортанню творчої ініціативи на місцях, подальшому зміцненню союзних республік.

Звичайно, заяви і декларації офіційних інституцій не можуть служити повноцінним мірилом радянської національної політики.

Але такі зміни у пропагандистському арсеналі відображали певні зрушення у практиці регулювання міжнаціональних відносин в СРСР. Нове політичне керівництво зробило спробу відійти від крайніх, репресивних методів вирішення національних проблем і випробувати можливості обмеженої децентралізації для підвищення ефективності функціонування системи. Подібні реверанси у бік союзних республік сприяли активізації місцевої політичної еліти і ширшому вияву національних настроїв та почуттів.

Хрущовська „відлига" торкнулась не лише політичної сфери, а й національно-культурної, що сприяло посиленню національних почуттів.

Аналізуючи розвиток культури даного періоду, не можна говорити про однозначну оцінку. Розвиток культури наштовхнувся на ряд труднощів, які завдали шкоди, заважали йому, обмежувати, гальмували цей процес. Мається на увазі те, що в СРСР комуністична партія взяла на себе керівництво культурою, тобто розвиток культури повністю залежав від її політики. Культура мала служити компартійним ідеям і планам, перекресливши творчу основу, творчий пошук, талант митця. Жодна подія в культурному житті не могла відбутися без відома і участі партійних органів. Чому ж партія приділяла так багато уваги питанням культури? Відповідь на це запитання знаходимо у досить відверто-цинічній заяві М.С. Хрущова: „Тому, що літературі і мистецтву належить винятково важлива роль в ідеологічній роботі нашої партії в справі комуністичного виховання трудящих. Письменники, скульптори, працівники кіно і театрального мистецтва – вся наша інтелігенція своєю турботою беруть активну участь у будівничій діяльності радянського суспільства, вірно служать своєму народові. Комуністична партія вважає діячів літератури і мистецтва своїми вірними друзями і помічниками, надійною опорою в ідеологічній боротьбі. Партія дбає про розквіт, високу ідейність і художню майстерність в літературі, живопису, музиці. Нашому народові потрібні твори, які відображають пафос праці, зрозумілі народові. Метод соціалістичного реалізму забезпечує необмежені можливості для створення таких творів. Партія веде непримиренну боротьбу проти проникнення в літературу і мистецтво впливів чужої ідеології, проти ворожих нападок на соціалістичну культуру” [5].

Але незважаючи на суворий контроль партії, після XX з'їзду КПРС національно-культурні процеси в Україні поживались.

Ще на початку 50-х рр. в Україні створено низку паралельних українських видань російською мовою: журнали „Большевик Украины”, „Сельское строительство”, „Барвинок”, „Пионерия”, газети „Львовская правда”, „Советское Закарпатье”, „Луганская правда” та інші. Але з 1953 р. ця тенденція, що загрожувала розчинити україномовні видання у зростаючих тиражах російської преси, помітно слабшала. Навпаки, протягом 1954 – 1955 рр. в УРСР виходили нові журнали українською мовою: двомісячник „Мистецтво”, місячник „Колгоспник України” (1954 р.), академічні – щоквартальник „Прикладна механіка”, двомісячник „Фізіологічний журнал” (1955 р.) [6], що вселяло надію на поживлення національно-культурного та наукового життя.

Уже в 1955 р. в Харкові вийшов літературний журнал „Прапор”, у Києві – журнали „Автоматика”, „Український фізичний журнал”, „Вісник сільськогосподарської науки”. За 1957 – 1958 рр. з'явилась низка журналів суспільно-гуманітарного напрямку, яких протягом кількох десятиліть взагалі не було в УРСР, зокрема „Український історичний журнал”, „Радянське літературознавство”, „Народна творчість та етнографія”, „Економіка радянської

України”, „Радянське право”. Варто звернути увагу на те, що в сталінський період в УРСР видавалося лише по одному історичному, правничому та філософському журналу [7].

За офіційною статистикою, в 1956 – 1958 рр. кількість журналів, що виходили в Україні, збільшилась з 49 до 64 назв, тобто майже на третину. У 1957 р. в республіці видавалося 42 назви журналів українською та 14 російською мовами, у 1958 р. – відповідно 47 та 17 назв. Слід зазначити, що створення українських технічних та суспільно-гуманітарних журналів стало значним кроком вперед, однак потреб української громадськості повністю не задовольнило. Кількість технічних журналів, що видавалися українською мовою, значно відставала від чисельності аналогічних російськомовних журналів. А клопотання про створення українських філософського та історико-партійного журналів залишилися без відповіді.

За 1956 р. в республіці з'явився ряд нових обласних газет, серед них – „Київський комсомолец”, „Ленінська зміна” (Харків), „Молода гвардія” (Луганськ), „Комсомольське плем'я” (Дніпропетровськ). У 1958 р. з'явилась щоденна республіканська „Робітнича газета” [8] та ще сім обласних комсомольських газет: п'ять – українською („Комсомолец Полтавщини”, „Комсомолец Запоріжжя”, „Ленінське плем'я” у Вінниці, „Комсомольська іскра” у Миколаєві, „Комсомольський прапор” у Станіславі і по одній – російською та українською мовами (відповідно в Одесі та Ужгороді) .

У 1956 р. в Україні виходило 1273 назви газет, з них 979 українською і 286 російською мовами. Проте в наступні роки загальна кількість газет, що видавалися українською мовою, істотно зменшилась, а російськомовних – збільшилась. У 1958 р. чисельність газет українською мовою скоротилась до 924, а російською – зросла до 380 назв. Таким чином, 1956 – 1958 рр. частка українських газет зменшилась з 76,9 до 70,1%, а російськомовних збільшилась з 22,5 до 28,8% [9]. Треба взяти до уваги, що поряд із згаданими російськомовними газетами в Україні масово поширювались всесоюзні газети, наприклад „Правда”, „Известия”, „Труд”, „Комсомольская правда” [10].

Нарешті, в названий період помітно виросла чисельність книжок і брошур, виданих українською мовою. У 1958 р. їх опубліковано 2671, в 1958 р. – 3975 назв, що становило 44,6 і 60,1%. Кількість таких видань російською мовою досягла відповідно 3200 і 2534 назв, або 53,5 і 38,3%. У 1956 – 1958 рр. зменшилась кількість книжок і брошур, виданих іншими мовами – з 111 до 109 назв, тобто з 1,9 до 1,6%. Отже, загалом позитивні тенденції видавничої політики в Україні виявились досить виразно, засвідчуючи певну лібералізацію в радянському суспільстві.

Але вже наприкінці 50-х рр. з'явилися симптоми відступу, посилення традиційного курсу. Вже в 1959 р. національна політика КПРС взяла курс на створення „інтегральної культури”, що КП робила протягом всього часу своєї влади, і на повну русифікацію суспільства.

Пом'якшивши режим, влада нарощувала зусилля по нівелюванню культур СРСР. Новий поштовх цим процесам дав XXII з'їзд КПРС, який прийняв третю програму партії. „Програма будівництва комунізму” передбачала звільнення націй, поліпшення їх соціальної однорідності. Концепція радянського народу, як нової історичної спільності людей, сформульована на з'їзді, програмувала дальший розвиток, загальної, для всіх радянських націй інтернаціональної культури [11].

Фактично єдина інтернаціональна, авангардистська була російська культура, символічно прикрашена одиничними вкрапленнями елементів національних культур СРСР.

Один негативний момент розвитку української культури, на якому хотілося б зупинитися, це перегини в процесі створення „інтернаціональної культури”, тобто йшлося про розвиток загальної для всіх радянських націй культури, про вільний розвиток мов народів СРСР і вивчення російської мови як засобу міжнаціонального спілкування і співробітництва. „Інтернаціональна культура” повинна була бути за змістом соціалістичною, а за формою – національною, культурою радянських націй, яка включала в себе

загальнолюдські елементи культури всіх націй, яка все більше відображала зростання спільних рис людей різних націй, спільності їх духовного життя [12].

Всі ці поняття „радянський народ”, „інтернаціональна культура” в деякій мірі виправдовували вкладений у них зміст, але частіше їх використовували для творчого обґрунтування і виправдання широко розгорненого в країні процес русифікації, який віддавав пріоритет розвитку російської нації і культури. Такий, шкідливий для українського суспільства, процес русифікації продовжувався і в середині ХХ століття. Можна простежити, що русифікація в УРСР здійснювалася по наступних каналах:

1) більшість офіційних документів, в тому числі по відносинах УРСР з іншими державами велись російською мовою;

2) те саме стосується партійної, комсомольської та профспілкової документації;

3) служба в армії;

4) навчання в більшості учбових закладів і, як правило, міських школах;

5) виховання в більшості дитячих садків;

6) робота більшості культурно-освітніх осередків;

7) видавництво літератури і періодики.

Слід виділити такий важливий канал русифікації як видавництво літератури і періодики [13].

Можна назвати декілька причин, які привели до того, що на середину ХХ ст. населення України більшість друкованої літератури отримувало російською мовою. Перш за все русифікаторська політика авторитарного режиму сприяла зниженню тиражів українською мовою.

Ускладнювало видавничу справу в Україні те, що не зацікавлені роботою в редакціях українських видавництв, відомі літератори, висококваліфіковані спеціалісти з задоволенням переїжджали на роботу в Росію, де могли отримувати вищу заробітну плату. Все це негативно позначалося на кількості і якості української друкованої продукції, тому і попит на неї був нижчим, ніж на російську.

По видавництву технічно-інформаційних матеріалів рідною мовою, як відомо, Україна займала останнє місце серед радянських республік. Можливо, тодішнє керівництво дотримувалося такої лінії, враховуючи схожість російської та української мов, тому не надавало принципового значення питанню якою мовою українцям легше читати технічний текст.

Видання українською мовою наукових праць також не проходило без ускладнень. Так, історик В. Головуцький ще з середини 30-х років досліджував історію українського козацтва. Його праця вийшла в світ через 30 років, але як! Перший том „Запорізьке козацтво” вийшов у світ у 1957 р. російською мовою тиражем у 10000 примірників. Другий том „Запорізька Січ в останні роки свого існування” вийшов у 1961 р. українською мовою тиражем у одну тисячу примірників. Книга О. Барановича „Украина накануне освободительной войны середины XVII века” вийшла у 1959 р. тиражем 1800 примірників, а книга Г. Гуржія „Развиток торгового производства и торговли на Украине” - у 1962 р. тиражем у 600 примірників. Збірник документів „Отмена крепостного права на Украине” також у 1961 р. було видано російською мовою.

Після 1961 р. почалося неухильне зменшення кількості книжок і брошур, виданих в УРСР українською мовою. У 1962 р. їх вийшло 3824 назви, 1963 р. – 3321, 1964 р. – 3369. У даний період їх частка в загальному випуску книжок і брошур знизилась з 46 до 42,3%. За той же час кількість журналів, що видавалися в республіці українською мовою, скоротилась з 52 до 50 назв, хоча їх частка майже не змінилась. Кількість газет, що виходила українською мовою, збільшилась з 508 до 607 назв, та все ж помітно відставала від показників минулих років [14].

Ще більшого розмаху русифікація набула в сфері освіти.

У квітні 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла новий шкільний закон, який давав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання і завдав відчутного удару по українському шкільництву.

Кількість шкіл з російською мовою навчання почала поступово збільшуватись. Якщо в 1958/1959 навчальному році їх налічувалося 4049, то, в 1959/1960 році – вже 4192. Кількість шкіл невпинно зростала, так зростала і кількість російськомовних учнів. Лише за 1959/1960 навчальний рік загальна кількість шкіл з українською мовою навчання зменшилась на 58 одиниць [15].

Така ж ситуація склалася і в вищих учбових закладах східних та південних областей УРСР, в абсолютній більшості технічних вузів республіки викладання велося майже виключно російською мовою. У вузах західних і частково центральних областей, в деяких гуманітарних закладах українська мова не втратила свого значення, хоча спроби обмежити її застосування не припинялися [16].

Нерівноправне становище української мови породжувало мовний нігілізм і приводило до поширення так званого “суржика”, однаково далекого як від української, так і від російської літературних мов. Загалом можна констатувати, що вища школа залишилась потужним засобом культивування духу вищості російської мови і другорядності української [17].

Істотний вплив на національну політику справляли міграційні процеси. Єдність і суверенність потроху втрачається через масове переселення українців до Сибіру, на Північ, в Середню Азію, де вони денаціоналізувались. З другого боку йшло масове заселення УРСР іншими народами, тобто іншими націями [18]. Все це дедалі більше приводило до втрати знання і відчуття національних традицій, історичного минулого взагалі.

Отже, для того, щоб визначити проблеми розвитку національної культури в середині ХХ століття, необхідно розглянути становище самої нації. Існує загальноприйняте поняття нації: історично сформована форма спільності людей, що мають єдину територію, спільне економічне життя, історичну долю та психологічний склад, який виявляється в культурі і мові нації.

По всіх цих параметрах українська нація переживала не “розквіт”, як говорилося офіційно, а кризу.

Зміни в суспільстві не носили глибинного характеру і не могли вплинути на його природу. Домінуючою тенденцією, хоча й прикрашеною атрибутами лібералізму, залишалась тенденція посилення концентрації всієї влади в Москві, зміцнення централізму, асиміляції й русифікації народів СРСР.

Як зазначалося раніше, політична ситуація в Україні в середині ХХ ст., здавалося, мала сприяти національному відродженню, якщо брати до уваги те, що вперше українці очолили високі республіканські пости; і те, що завдяки реабілітації приступили до діяльності багато талановитих українців, хоча одночасно в республіці продовжувались політичні репресії; також Україна отримала вихід в зарубіжний світ, який контролювався та регулювався Москвою.

В політичній сфері Україна була майже позбавлена самостійності, але найбільших утисків зазнала українська культура.

Багатолітнє панування принципів “мета виправдовує засоби”, “план будь-якою ціною”, свідомий розрив зв’язку часів, приховування від народу багатьох надбань світової і вітчизняної культури привели до деформації культурних процесів в усьому СРСР. Українська ж культура розвивалась ще в складніших умовах. З одного боку, як частка загальносоюзної, інтернаціональної культури СРСР, вона мала змогу збагатитись надбаннями культур братніх народів, вплинути на їх розвиток. Це слугувало мирним дружнім взаємовідносинам між народами СРСР, прогресові, але, разом з тим, таке становище давало можливість бути й помилковій практиці у партійному керівництві культурою. В практиці, коли часто під інтернаціональним розумілась не багатобарвність єдності

оригінального національного в культурі, а обмеженість національного на догоду абстрактному безнаціональному.

Виходить, що в даний період республіка була повністю залежна від центру, незважаючи на певні демократичні реформи М. Хрущова, тому рівень життя українців був значно нижчий ніж допускали реальні можливості. При цьому найбільших утисків зазнала українська культура, яка була вкрай заідеологізована, служила цілям КПРС, яка зуміла поставити творчий процес в контрольні рамки за допомогою принципу партійності і методу соціалістичного реалізму. Прояви національних особливостей в культурі переслідувались.

Ідея національної української державності, вільного розвитку української культури, невідконтрольної Москві, не відповідала великодержавним планам союзного керівництва, тому на середину ХХ ст. залишилась забороненою. Ті можливості по частковому втіленню її в життя, що виникли після смерті Й. Сталіна, реалізувались непослідовно. Головна лінія політики КПРС не змінилась: Україна утримувалась на відведених позиціях державної, політичної і духовної провінції, де прогресувала її русифікація. Загроза „українського буржуазного націоналізму”, „ворожого впливу Заходу” стали одним з основних важелів в руках партійно-державного керівництва, за допомогою якого здійснювалось управління всіма сферами життя республіки, що руйнувало її національні особливості та всіляко обмежувало розвиток культури [19].

Найгірша ситуація склалась навколо української мови, яка була витіснена на задній план через повну русифікацію українців; державна мова, викладання у навчальних закладах, спілкування в містах – все це та інше було прерогативою російської мови. Трагедія була не в тому, якою мовою розмовляють, а в тому, що в цій ситуації забувались національні особливості, фальсифікувалась національна історія, відмовлялись від своїх традицій тощо.

Таким чином, нова програма партії, попри всю свою зовні демократичність, продемонструвала зневажливе ставлення до влади УРСР, до мови народу УРСР і взагалі до мов народів СРСР, стала засобом русифікації і національного знеособлення неросійських народів.

В результаті такої політики КПРС, зокрема русифікації, переважна більшість українців залишилася поза сферою української культури, яку для них цілком замінила російська. Але це не могло минути безслідно, бо означало постійне віддалення від батьківської культури, це підривало її матеріально і духовно, бо звуження кола слухачів не просто механічний, а складний ідейно-політичний процес, що катастрофічно обмежував джерела припливу нових творчих сил у національну культуру.

Таким чином, не дивлячись на негативне, „відлига”, дещо розкріпачила творчий потенціал українського народу, сприяла піднесенню національної гідності та самосвідомості, збереженню і примноженню духовних і моральних сил для подальшої боротьби.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Баран В. Україна 1950 – 1960 – х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – 446 с.
2. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953 – 1985 рр. – Львів, 1996. – 123 с.
3. Нагорна Л. Радянська національна політика // Політологічні читання. – 1995. - №1. – С. 163 – 171.
4. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1971. – Т. 7. – К., 1981. – С. 107.
5. Хрущов М. За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу // Вітчизна. - 1957. - № 10. – С. 7 – 25.
6. Чернов П. Преса УРСР за минуле десятиріччя // Сучасність. - 1962. - №3. – С. 73 – 76.
7. Україна за 50 років (1917 – 1967). Статистичний довідник. – К., 1967. – 271 с.
8. Чернов П. До пресої політики в УРСР // Сучасність. - 1962. - №5. - С. 69 – 79.
9. Кравців Б. Прогресування русифікації в УРСР. На основі радянських бібліографічних і статистичних даних // Сучасність. - 1972. - №10. - С. 68.
10. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). – Львів, 2003. – 667 с.
11. Шевченко Л. А. Розвиток української радянської культури в 1959 – 1965 рр. - К., 1967. – 150 с.
12. Давиденко В. Злиття націй в СРСР // Російщення України. Науково-популярний збірник. – К., 1992. – С. 75 - 89.
13. Полтава Л. До історії російщення України від 1720 року // Російщення України. Науково-популярний збірник. – К., 1992. – С. 7 - 56.
14. Славутин Я. Наклади серйозних видань на Україні // Сучасність. – 1964. - № 5. – С. 68 – 77.

15. Яремчук В. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. - К., 1993. - С. 40 - 41.
16. Курносів Ю. О. Інтелекція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959 – 1970). – К., 1975. – 207 с.
17. Берест Б. Російщення словникового складу української мови // Російщення України. Науково-популярний збірник. – К., 1992. – С. 155 – 172.
18. Прокоп М. Переміщення населення в СРСР і Україні // Сучасність. - 1974.- №6. - С. 41 – 47.
19. Шевченко Л. Тенденції культурних процесів в Україні в умовах “відлиги” (др. пол. 50-х-на поч. 60-х рр. XX ст.: Культура, ідеологія, політика. Зб. Ст. - Вип. 2.– К., 1996.
20. Романенчук Б. Переслідування і російщення України // Російщення України. Науково-популярний збірник. – К., 1992. – С. 131 – 154.
21. Кучер В., Обушний М. Національне питання за радянської доби. До аналізу і підсумків // Віче. – 1996. - №6.– С. 47 – 53.
22. Ляшко О. Хрущовська “відлига”. Культура і мистецтво др. пол. 60-х рр. // Соціалістична культура. – 1990. - №9. –С. 51 - 60.
23. Процюк С. Економічно-історичні дослідження на Україні // Сучасність. – 1964. - №5. - С. 75 - 81.
24. Хом’як Р. Перспективи національної політики в СРСР // Сучасність. – 1964. - №2. – С. 71 - 78.

УДК 94 (477): - 054.57 „1950/1980”

Макаренко Н. Ю., канд. іст. наук

БОРІТЬБА КРИМСЬКИХ ТАТАР ЗА ПОНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ (50-80-ТІ РР. XX СТ.)

В статті розглянуто питання боротьби кримськотатарського народу за свої соціальні, політичні права, а також проаналізовано національну політику СРСР щодо кримськотатарського питання у другій половині 50-х-середині 80-х рр. XX ст.

In this article we are discussing the problem of fighting Crimeantatarish nation for their social politic rights and also we analyze the national policy of CPSU about Crimeantatarish problem in the second part of 50-s - and middle part of 80-s in 20 century.

На початку 90-х рр. XX ст. кримські татари стали третьою за чисельністю етнічною групою Криму, причому найбільш згуртованою та політично активною. Депортація та репатріація обумовили особливості соціальної інтеграції кримських татар на території Криму, сформували їх менталітет та світогляд. Це актуалізує завдання, яке стоїть перед Україною на сьогоднішньому етапі в площині етнополітики, у напрямку продовження інтеграції кримських татар в українське суспільство, і уникнення конфліктів на етнічному ґрунті, яких до цього часу вдавалося минути.

У наукових дослідженнях М. Ф. Бугая, В. Барана, В. М. Земскова, В. О. Романцова, Е. А. Паїна, які побачили світ на початку 90-х рр. XX ст., здійснено перші спроби історичного осмислення суперечностей, пов’язаних з сталінськими депортаціями, репресіями проти цілих народів [1]. В роботах розглядаються особливості світосприйняття перших репатріантів-татар, їх наміри [2]. Ґрунтовно підготовленою здається нам стаття О. Волобуєва, в якій розглядається вирішення кримськотатарського питання по документам ЦК КПРС у другій половині 50-х - середині 80-х рр. XX ст. [3].

Дослідженню становища кримськотатарського народу в умовах депортації (1944 - 1967 рр.), зародженню кримськотатарського руху присвячена дисертація Р. І. Хаялі [4]. Проблеми збереження національної ідентичності розглядаються у праці: “Кримські татари: проблеми репатріації” [5], ці проблеми є предметом наукових та науково-практичних конференцій [6].

Основні віхи кримськотатарського руху, особливості вимог та методів боротьби кримськотатарського народу на різних етапах детально висвітлені в 2-х томному московському виданні “Крымскотатарское национальное движение” [7].

В сучасний період присутня значна кількість мемуарів, в яких поєднані власні спогади, історія, краєзнавство та архівні матеріали. Це “Крым. Судьбы народов и людей” [8],

автобіографічна робота Ескендера Умерова - представника "отверженного" народу, одного з сотень кримських татар, які боролися за повернення на Батьківщину, в Крим [9].

До теми національної боротьби, діяльності українських дисидентів була і є прикута надзвичайно велика увага українського зарубіжжя. За думкою деяких дослідників, національний рух кримських татар проходив в рамках дисидентського руху в СРСР. Перша спроба дати повну картину розвитку кримськотатарського руху, його періодизації, соціально-політичних та культурно-ідеологічних умов існування була зроблена Л. Алексеевою в книзі, яка побачила світ у 1983 р. "История инакомыслия в СССР" [10].

Джерельну базу роботи становлять опубліковані статистичні матеріали, збірники законодавчих документів, матеріали з'їздів, пленумів ЦК КПУ та ЦК КПРС, а також численні архівні документи. Виняткове значення мали статистичні матеріали переписів 1959, 1970, 1979, 1989 рр. [11], в яких містяться дані про зміни в демографічному, національному складі населення Криму.

В цілому сучасним вітчизняним і західним авторам вдалося зібрати і опрацювати значний матеріал з історії України в період трансформації тоталітарної системи (середини 50-х - середини 80-х рр. XX ст.). Однак історія боротьби кримськотатарського народу за свої соціально-політичні права у цей період досліджена лише фрагментарно. Тому метою даної наукової розвідки є дослідження боротьби кримськотатарського народу за свої соціальні, політичні права, а також аналіз національної політики СРСР щодо вирішення кримськотатарського питання у другій половині 50-х - середині 80-х рр. XX ст.

28 квітня 1956 р., невдовзі після XX з'їзду КПРС, був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР (з грифом „без опублікування у пресі”) про зняття з депортованих 18 травня 1944 р. народів, режиму спецпоселенців. Цей Указ не знімав з кримських татар обвинувачень у зраді і залишив в силі заборону на повернення до Криму. Кримським татарам видавалися паспорти, але в обмін на розписку про відмову від майна, що було залишено в Криму під час виселення. Протягом наступних півроку були підготовлені ряд законодавчих і нормативних документів, в яких пропонувалися різні шляхи вирішення кримськотатарської проблеми: наприклад, через створення національних районів і округів в місцях їх нового поселення (тобто на території Узбецької РСР - прим. автора). Ще одним „варіантом” реалізації бажання кримських татар до національного об'єднання розглядалась можливість надання їм права поселення на території Татарської АРСР (постанова ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р.). Тобто, політична верхівка намагалася вирішити „кримськотатарську проблему” без повернення народу до Криму.

Проте, навіть обмеженість, непослідовність та половинчатість прийнятих у квітні – грудні 1956 р. документів, що вирішили долю депортованих народів Криму, вони відіграли роль каталізатора кримськотатарського національного руху, сприяли його консолідації, активізували боротьбу кримських татар за відновлення своїх прав.

Починаючи з осені 1956 р. відбувається становлення кримськотатарського руху як організованого опору [12]. В становленні ідеології та виробленні організаційних форм кримськотатарського національного руху видатну роль відіграла кримськотатарська творча інтелігенція. Головною формою руху на етапі 1956 - 1964 рр. були письмові звернення та петиції до керівників партії та уряду. До вересня 1956 р. відносяться перші звернення кримських татар до вищих партійних органів СРСР. За 1956 - 1964 рр. до вищого політичного керівництва надійшло понад 10 тисяч індивідуальних звернень з вимогою відновити справедливість щодо кримськотатарського народу. Під деякими петиціями стояло понад 100 тисяч підписів. Зазначимо, що організація петиційної кампанії була полегшена компактним розселенням кримських татар на території Узбекистану. Як пише Л. Алексеева, в процесі організації петиційної кампанії стихійно створювалась структура: сіть ініціативних груп, які діяли в межах вулиці – села – району - міста і ставали ядрами руху кожна на своїй ділянці. Вуличні групи одного міста інформували про свої дії міську групу, та, в свою чергу, - обласну, а обласні – республіканську, і кожна група інформувала про свою діяльність мешканців своєї ділянки. Чисельність всіх учасників ініціативних груп досягла 5 тисяч [13].

Основною вимогою кримських татар було питання відновлення їх автономії на території Криму і поновлення соціальних прав. Зокрема, під час зустрічі, що проходила за особистим дорученням М. Хрущова в лютому 1957 р., представники кримських татар наводили ряд аргументів на користь надання їм автономії та переселення до Криму. З записки, яка була складена по підсумках бесіди працівниками відділу ЦК КПРС дізнаємося, що посланці кримських татар звертали увагу на відсутність умов для розвитку національної культури, а також на те, що розпорошеність народу веде до примусової асиміляції та зникненню нації. Мова йшла про неприйнятність варіанту переселення в Татарську АРСР через корінні відмінності у мові, етнографії, культурі кримських і казанських татар.

На першому етапі боротьби за свої права, діяльність кримських татар була обмежена, головним чином, місцем їх депортації –Узбекистаном, але згодом ще однією ареною боротьби стає Москва. Починаючи з 1964 р., кримські татари організували постійне представництво в Москві - змінну делегацію, яка займалась систематизацією і здачею до урядових організацій листів та звернень від кримських татар, інформувала представників радянської громадськості про стан справ по вирішенню прав та регулярно випускала та розповсюджувала „Інформацію”, в якій висвітлювалась хроніка подій: кількість поданих петицій, листів, хід бесід з посадовими особами тощо [14].

Приблизно з 1961 - 1962 рр. починається урізноманітнення форм роботи діячів кримськотатарського руху, активізується інтерес молоді до історії народу. Так, молодий письменник Енвер Облаєв написав художньо-публіцистичний нарис під назвою яка говорить сама за себе „Трагедия XX века”. Інший кримськотатарський письменник Ібрагім Асанов в написаній ним книзі „Кровавый источник” намагався висвітлити справжню історію виселення кримських татар [15]. Невдовзі виникла ідея створення „Союзу кримськотатарської молоді по поверненню за батьківщину”. Навесні 1962 р. були складені Програма та Устав Союзу. Аналіз статутних документів свідчить, що організація планувала проведення просвітницької роботи серед татар, підтримку петиційних кампаній, збір коштів для потреб національного руху. Передбачалось функціонування декількох відділів: фінансового, історичного, по зв'язкам з масами. Історичний відділ очолив 18-річний Мустафа Джемілев, який намагався впорядкувати пам'ятки усної народної творчості та написання літопису народу. Але, організація була задушена органами КДБ вже на стані зародження.

Межею, після якої кримськотатарський рух набуває нових якостей, прийнято вважати зміну політичного керівництва в країні, яка відбулася після Жовтневого пленуму ЦК КПРС (1964 р.), чи „жовтневого звороту”, який усунув М. С. Хрущова від влади.

Відбуваються зміни і в середині руху, в поглядах його керівників, ідейних лідерів на шляхи, форми та мету боротьби. Визнання та розуміння трагедії депортації не як „досадної помилки” конкретної особи, а як закономірний наслідок радянської національної політики, в якій прослідковано спадковість від колоніальної політики царизму, було розповсюджено за допомогою самвидаву і зустріло розуміння серед кримських татар. Було дано й визначення злочину, який мав місце у 1944 р. - геноцид. Це обумовлювало новий підхід до вирішення питання боротьби за свої права. Петиційна кампанія продовжувалася, але змінився її тон.

Колективні політичні акції становляться суттєвою складовою політичного життя. Вони прив'язувалися до конкретно-історичних подій. Так, 18 травня 1966 р. збиралися з приводу річниці депортації з Криму, а 18 жовтня 1966 р. відзначали 45-річчя республіки (18 жовтня 1921 р. декретом була утворена Кримська АРСР). Не дивлячись на репресії влади, національних рух починає охоплювати не лише Узбекистан, а й Казахстан, Таджикистан, Туркменістан, Киргизію, Північний Кавказ і нарешті дістається Криму. Не припиняється і подання документів до Москви. Як пише Л. Алексєєва, з початку руху до червня 1969 р. в Москві в якості представників народу побувало 5 тис. кримських татар [16]. В партійні та державні органи на той час поступило понад 4 тис. листів та запитів від кримських татар, а на адресу ЦК КПРС направлено „Всенародний протест” у семи томах і закріплений 72 тис. підписів [17].

Владою розглядалося кілька „варіантів” вирішення кримськотатарського питання: 1) організоване повернення в Крим з відновленням автономії; 2) надання автономії в будь-якій частині СРСР, за виключенням Криму; 3) дозвіл прописки в Криму на загальних підставах. Другий варіант природно категорично відклонявся кримськими татарами [18].

Позиція ЦК КП України була сформульована в листі Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста до ЦК КПРС від 22 червня 1966 р. З ній зазначається, що „до Центрального Комітету КПУ, партійних та радянських органів республіки продовжують надходити листи від татар, які проживали в Криму. В них ставиться питання про повернення татар в Крим, відновлення їх національно-територіального об'єднання, відшкодування збитків... [19]”. Резюме, сформульоване в листі зводилось до того, що „ніяких підстав для перегляду питання про неповернення татар до Криму немає”. Мотивація була наступною: 1) Кримська АРСР не представляла собою автономії тільки татар, а була багатонаціональною республікою, в якій татари складали п'яту частину населення; 2) переселення татар до Криму викликала б необхідність виселення значної частини „теперішнього населення”, що було б „великою несправедливістю”; 3) „негативно вплинуло б на економіку тих районів, де зараз проживають кримські татари”; 4) зрада Батьківщини в період війни [20]. Якщо перший пункт є об'єктивним, то інші викликають принаймні сумніви. Особливо стосовно того, що потрібне буде виселення населення, яке проживає в Криму „на місці татар”. Адже в середині 60-х рр. до Криму активно продовжується переселення з інших районів України, а татар, які намагалися переселитися, нараховувалося лише 160 тис. осіб. Тобто, аргументація була непереконливою і маскувала небажання вирішувати питання, а також, можливо, неспроможність піти проти волі Москви.

Однак, національний кримськотатарський рух продовжує набирати оберти, про що свідчить різке збільшення репресивних заходів. У травні 1966 рр. суд над М. Джемильєвим, липень-жовтень 1966 р. – ряд арештів активістів руху, представників кримських татар у Москві, а також жорстокий розгін всіх демонстрацій, які татари намагалися провести у жовтні (до 45-ї річниці утворення АРСР), процеси над учасниками цих подій і судові вироки.

Однак активізація боротьби кримських татар обумовила появу Указу Президії Верховної Ради СРСР „Про громадян татарської національності, які проживали в Криму” від 5 вересня 1967 р., а також постанови Президії Верховної Ради СРСР „Про відновлення права кримських татар та членів їх сімей проживати на всій території СРСР” [21]. 11 років всенародних протестів та прохань змусили владу зняти огульні обвинувачення у зраді і дозволити татарам та членам їх сімей користуватися правом селитися по всій території СРСР (тобто в Криму також), але „у відповідності до діючого законодавства про працевлаштування і паспортний режим”. Вся підступність цієї „зачіпки” проявилася під час спроб переселення до Криму.

Факт реабілітації кримських татар замовчувався у центральній пресі. Уряд пішов на поступки, але де міг ущемив національні почуття кримських татар. Так, навмисно кримськотатарське населення було названо „громадянами татарської національності”, було заявлено про те, що татари „вкоренилися на нових містах”. Наскільки вони „не вкоренилися” свідчить хоча б той факт, що понад 10 років до партійних та урядових інстанцій безперервним потоком йшли петиції, листи, в яких висловлювалось наполегливе бажання повернутися до Криму. Після публікації 9 вересня в місцевій пресі Указу, кримські татари почали переїзд до Криму. За три місяці: з вересня – по грудень 1967 р. до Криму прибуло біля 1200 сімей (приблизно 6 тис. осіб). Однак виконати формальності, необхідні для поселення на „законних підставах”, змогли лише дві сім'ї [22]. Влада добре підготувалась, щоб не пустити кримських татар до Криму. „Порушення паспортного режиму” саме так кваліфікувалися спроби кримських татар поселитися в своїх колишніх або новозбудованих домах, у родичів, друзів і за радянським законодавством каралося різними строками тюремного ув'язнення.

Відсутність прописки не давала можливості працевлаштування, спричинювала привід для відмови у реєстрації шлюбу, можливості віддати дитину до школи і т.п. Тобто,

створювалися умови для того, щоб кримські татари почували себе на території півострову людьми „третього сорту”, а ті, хто вже встиг переїхати, скоріше вибиралися звідти. Учасники руху писали у листі до ЦК КПРС, що „на татар, на людей без прописки, охотяться в Криму, як на диких звірів” [23].

Проте, як заявили в своєму листі представники кримськотатарського народу, оцінюючи події травня 1968 р. у Москві, „невже хтось сподівається репресіями зламати дух нашого народу...невже сподівається, що ...ми примиримось з перебуванням у резервації... Адже 24 роки півмільйонний кримськотатарський народ існує в умовах знищення нації, ліквідування ознак народності... мови, культури... і саме страшне – в умовах вигнання з рідної землі, Криму [24]. Автори листа пишуть, що у випадку негативного вирішення їх питання вони будуть змушені звернутися по допомогу до міжнародних організацій, передових людей Радянського Союзу.

Наприкінці 60-х рр. встановлюються тісні зв'язки кримськотатарського і всесоюзного правозахисного рухів, що дало новий імпульс для боротьби. Кримським питанням займалася Ініціативна група по захисту прав людини в СРСР (1969 р.), Московська Гельсінська група (1976 – 1982 рр.). З квітня 1968 р. почав виходити інформаційний орган правозахисного руху „Хроника текущих событий”, в якому постійно висвітлювалася боротьба кримських татар за повернення до Криму.

Однак, з 1970 р. починається поступовий спад руху, який був обумовлений як внутрішньою кризою, так і зовнішніми умовами. Уряд починає застосовувати засоби психологічної обробки частини активістів руху, і застосовує добре відому своє підступністю політику „батога і пряника”. Політика репресій проти М. Джемилева та його однодумців поєднується тепер з політикою створення та заохочення конформістського крила кримськотатарського руху. Л. Алексеева пише про створення, так званої „п'ятої колонії”, тобто штучно створеного прошарку „національної інтелігенції” для протидії рішуче налаштованій частини руху.

У 70-ті рр. знижується авторитет ініціативних груп і перш за все через неефективність засобів боротьби, що вони пропонували.

У цей час центральним урядом активно провадиться політика щодо „укорінення” кримських татар в районах їх компактного мешкання в Узбекистані. Ще у 1966 р. планувалось, що у Джезказганському районі області кримським татарам будуть виділені території, в межах яких частину посад будуть обіймати особи кримськотатарської національності. Наприкінці 70-х рр. була зроблена нова спроба „вирішити” кримськотатарське питання шляхом створення районів компактного проживання кримських татар. Ці райони створювалися абсолютно штучно, ніяких історичних національних коренів в цих районах не було. Віддавалися найбільш несприятливі, віддалені від осередків культури, цивілізації землі. Одним з перших, у вересні 1978 р., був створений Мубарекський район, а у квітні 1979 р. – Бахористанський район. На пустельних землях, де було всього 6 невеликих туркменських населених пунктів і була відсутня будь-яка інфраструктура, намагалися організувати місце постійного проживання кримських татар, відкрити школи, видавати газети. Переїзд до новоутворених районів був як добровільний (через активну пропаганду), так примусовий.

15 серпня 1978 р. була прийнята спеціальна постанова Ради Міністрів СРСР „Про додаткові заходи по зміцненню паспортного режиму у Кримській області”. Згідно з цією постановою, яка вступила в дію вже через два місяці, „особи, що прибувають до Кримської області у неорганізованому порядку і мешкають там без паспорта, без прописки та реєстрації... УДАЛЯЮТЬСЯ з області органами внутрішніх справ” [25]. Новий законодавчий документ заморозив переселення кримських татар на півострів і обумовив переселення кримських татар до найближчих до Криму областей. Так, чисельність кримських татар в Запорізькій області протягом 1979 - 1989 рр. зросла з 249 до 1566 осіб, або у 7 разів, а у Херсонській – з 231 до 5716, тобто у 20 разів.

Новий урядовий тиск викликав обурення кримських татар. 9 листопада 1978 р. делегація кримських татар приїхала до Сімферополя, щоб вручити Першому секретарю Кримського обкому партії протест проти виселень, підписаний 750 татарами з різних міст Криму. Однак делегація кримських татар не була прийнята.

Не шукаючи тепер вже захисту у „ленінської партії”, кримські татари у червні 1979 р. звернулися до ООН із зверненням в якому просили створити комісію по розгляду становища кримських татар в Криму, яке підписали 896 осіб.

Таким чином, ситуація по вирішенню кримськотатарського питання загострювалась. З одного боку, ніяких позитивних наслідків не дали спроби по „укоріненню” народу на території Узбекистану; татари безперервно боролися за повернення до Криму і не збирався примиритися з заборобою на повернення до Криму, не дивлячись ні на які репресії та гоніння, проявляючи стійкість та рішучість і виходячи по допомогу на міжнародний рівень. З іншого боку, кримськотатарському руху так і не вдалося зламати „опір” вищого партійного та державного керівництва СРСР, яке не могло дозволити кримським татарам повернутись до Криму, визнавши тим самим себе „переможеним”.

У липні 1987 року до Президії Верховної Ради СРСР з проханням відновити права кримських татар звернулася група письменників серед яких Б. Окуджава, Є. Євтушенко та ін. Активний перебіг подій змусив уряд зробити повідомлення ТАСС, в якому було заявлено про створення урядової комісії на чолі з А. А. Громико, яка мала „спокійно, відповідально”, не розпалюючи пристрасті, вирішити конфліктну ситуацію, причому зазначалося, що апеляція до закордонної суспільної думки „не виглядає конструктивною” і „лише утруднює розгляд питання” [26].

Однак, у той самий час, 24 грудня 1987 р., урядом було прийнято рішення, ніби з метою захисту громадського порядку і здоров'я населення, про обмеження прописки осіб кримськотатарської національності в деяких населених пунктах Кримської області та Краснодарського краю. До них відносились Алушта, Євпаторія, Керч, Севастополь, Феодосія Ялта, населені пункти Бахчисарайського, Ленінського, Роздольнянського, Суданського і Чорноморського районів [27]. Цей документ є свідченням суперечливого характеру тих демократичних перетворень, що розпочалися за „горбачовської перебудови”.

Повернення кримських татар до Криму набуло масового характеру, починаючи з 1987 р. і, особливо активізувалося після прийняття Декларації Верховної Ради від 14 листопада 1989 р. „Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що підверглися насильницькому переселенню і забезпеченню їхніх прав”. Якщо протягом 1987 р. до області прибуло 2, 3 тис. кримських татар (і їх кількість становила 18 тис.), то за перше півріччя 1990 р. прибуло 19, 9 тис., а за весь період листопад 1987 – вересень 1990 рр. - близько 70 тисяч і на кінець 1990 року їх нараховувалося понад 97 тисяч [28]. Таку кількість народу викинути назад до Узбекистану віднині було неможливо і небезпечно, що уряд вже усвідомлював. Звичайно, така кількість „новоприбулих” вимагала негайного і комплексного вирішення питання розселення та адаптації. Але відкрити дорогу легше, ніж її пройти. Крим виявився не готовим до різкого переходу від політики „не пущать” до одночасного прийому величезних мас населення. Реальне вирішення проблеми кримськотатарського народу лягло на плечі української держави після набуття нею незалежності. Україна взяла на себе всі зобов'язання щодо повернення, облаштування та інтеграції в соціальну інфраструктуру понад 260 тис. депортованих, що повернулися до Криму. Подібних обсягів репатріації не знала історія сучасної Європи.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Бугай М. Ф. Депортації населення з України в 30-50-ті роки // УІЖ. - №11. - 1990. - С. 20 - 26; Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр.; його ж: Десталінізація в Україні: перша спроба // Сучасність. - 1995. - №11. - С. 106-117; Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные // История СССР. - №5. - 1991. - С. 154 - 166; Паин С. А. Возвращение (о репатриации депортированных народов) // Социологические исследования. - №12. - 1990. - С. 53 - 66; Романцов В. О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945 - 1990 рр. // УІЖ. - 1992. - №10 - 11. - С. 34 - 46; його ж: Історія України в 20-ті – на початку 90-х рр. XX ст. Короткий демографічний огляд. - К, 1992.

2. Ефимов С. Об особенностях массового сознания репатриантов (крымских татар и наиболее многочисленных этнических групп населения Крыма) // Регион: проблемы и перспективы. – 1997. - №2.
3. Волобуев О. В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (Вторая половина 50-х - середина 80-х гг. XX в.) // Отечественная история. – 1994. - №1. - С. 157 - 168.
4. Хаялі Р. І. Кримськотатарський народ в умовах депортації (1944-1967): Автореф. ... канд. іст. наук. - Запоріжжя, 2000.
5. Крымские татары: проблемы репатриации. - М., 1997.
6. Кримські татари і українське суспільство. - К., 1998; Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. - Симферополь, 1999; Проблемы истории Крыма. Научная конференция. - Симферополь, 1991; Україна - Греція: історія та сучасність. - І Міжнар. наук. конф. - К., 1993., Україна - Греція: історія та сучасність. - II Міжнар. наук. конф. - К., 1995.
7. Губогло М., Червонная С. Крымскотатарское национальное движение: В 2-х т. – М., 1992.
8. Поляков В. Крым. Судьбы народов и людей. - Симферополь, 1998.
9. Умеров Эскендер. Отверженный XX века. - Симферополь, 1996.
10. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. - Вильнюс-Москва, 1992. - С. 94.
11. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. - М., 1963; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. - Т. IV. Национальный состав населения СССР. - М., 1973; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи 1979 г. - М., 1984; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи 1989 г. - М., 1991.
12. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. - Вильнюс-Москва, 1992. - С. 94.
13. Там само. – С. 95.
14. Там само. – С.100.
15. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 24. - Спр. 6166. - Арк. 52.
16. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. - Вильнюс-Москва, 1992. - С. 97.
17. Волобуев О. В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (Вторая половина 50-х-середина 80-х гг. XX в.) // Отечественная история. – 1994 - №1. - С. 163.
18. Там само.
19. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941 – 1998 рр.). - К., 1999. – С. 18.
20. Там само. – С. 18 – 20.
21. Там само. - С. 23 – 24.
22. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. - Вильнюс-Москва, 1992. - С. 98.
23. Губогло М., Червонная С. Крымскотатарское национальное движение. - Том II. – С.201.
24. Там само. – С. 190 – 191.
25. Там само. – С. 126.
26. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. - Вильнюс-Москва, 1992. - С. 24 - 26.
27. Там само. – С. 27 - 29.
28. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів АРК (1989-1999). – К., 1999. – С. 6.

УДК 324: 329(477) ”1998” Комуністична партія України

Латиш Ю. В., канд. іст. наук
Малиновський Р. І., асп.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ У ВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ 1998 р.

У статті розглянуто участь Комуністичної партії України у виборах 1998 р. до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування.

The article deals with the participation of the Communist Party of Ukraine in the election in 1998 to Verhovna Rada of Ukraine and self-government.

Комуністична партія України (далі – КПУ) – одна з провідних політичних сил нашої держави. У роки незалежності України вона зуміла відродитися і протягом другої половини 1990-х рр. залишалася найбільшою і найвпливовішою політичною партією України. Втративши цей статус, у 2006–2007 рр. комуністи вперше у пострадянській історії України входили до урядової коаліції, а на дострокових парламентських виборах 30 вересня 2007 р. спромоглися зміцнити свої позиції.

Історія відродженої у 1993 р. КПУ лише починає досліджуватися. Блискавичний ренесанс і тріумфальна хода комуністів Україною у середині 1990-х рр., близькість успіху у 1999 р. та наступне різке падіння популярності не можуть не викликати інтересу істориків. 1998 рік видається нам етапним пунктом в історії партії, адже комуністи зробили вагому заяву на владу. На жаль, об'єктивному дослідженню заважає ідеологічна та політична заангажованість. Участь КПУ у виборах 1998 р. представлена у переважно публіцистичних розвідках як керівників та членів КПУ, а також співчуваючих (П. Симоненко, Г. Крючков), так і їхніх непримиренних опонентів з націонал-демократичного та прокучмівського таборів. Вчені: політологи та історики (О. Гарань, О. Майборода, М. Томенко, А. Єрмолаєв, В. Литвин), – також страждають на антикомунізм. Тому констатуємо, що неупереджена історіографія проблеми відсутня.

Виборча кампанія, як дослідницька проблема, включає в себе політичний та соціальний аспекти. Метою пропонованої статті є всебічний об'єктивний аналіз причин успіху КПУ на виборах 1998 р. на тлі політичної та економічної ситуації в українському суспільстві у контексті соціальної історії, розгляд програми партії, методів роботи з виборцями, антикомуністичної пропаганди з боку влади, дослідження ходу та результатів виборів, а також прорахунків партійного керівництва.

Внаслідок виборчих кампаній 1994 р. КПУ досягла вагомих успіхів, зумівши за відносно короткий термін, перетворитися з забороненої партії на найпопулярнішу політичну силу країни: вона мала найчисельнішу фракцію у Верховній Раді; Президент Л. Кучма здобув перемогу не в останню чергу завдяки підтримці комуністів.

Зростання популярності КПУ в 1994–1998 рр. зумовлювалося наступними чинниками:

- різким погіршенням життєвого рівня населення, викликаним економічною кризою;
- ностальгією значної частини населення за стандартами радянського життя;
- наявністю розгалуженої партійної структури, здатної навіть в умовах протидії з боку влади ефективно доносити свою позицію до людей;
- наявністю чіткої ідеології та привабливої програми;
- підтримкою з боку частини “червоного директорату” та керівників сільськогосподарських підприємств;
- підтримкою з боку частини російської еліти.

Певний час Л. Кучма, очевидно, розраховував на підтримку КПУ як найвпливовішої політичної сили в країні. Зокрема, у зверненні до делегатів II (XXX) з'їзду КПУ (березень 1995 р.) Президент України висловив упевненість, що “в сучасному комуністичному русі в Україні є чимало прибічників конструктивної праці з Президентом, які прагнуть не безкінечної конфронтації, а плідного співробітництва заради блага і процвітання народу України” [1]. Проте, для комуністів уже тоді були очевидні схильність Л. Кучми до авторитарного стилю правління, зневажливе ставлення до парламентаризму і небажання ділитися владою ні з ким.

До парламентських виборів 1998 р. Україна підійшла у вкрай скрутному становищі. Президентові Л. Кучмі не вдалося виконати більшість своїх передвиборних обіцянок: економічна ситуація в країні залишалася стабільно поганою, занепадало виробництво, зростало безробіття. Крім того, ліві сили звинувачували його в обмані народу через відмову від обіцянок щодо надання російській мові статусу другої державної та інтеграції з Росією. В країні відбувалася урядова чехарда, спалахували гострі протистояння Президента з Головою Верховної Ради О. Морозом та прем'єр-міністрами, тривала війна між дніпропетровською та донецькою елітами. Відбувалося утвердження фінансово-промислових груп, які поступово скуповували (нерідко за безцінь) державну власність. Отже, у народі, який ніс весь тягар державних негараздів, посилювалися протестні настрої.

За таких умов поразка пропрезидентських сил на парламентських виборах видавалася неминучою. Вихід з цієї ситуації Л. Кучма та його оточення вбачали у відстрочці виборів. 10 липня 1997 р. Президія ЦК КПУ виступила з заявою “Тільки радикальна зміна курсу і

керівництва країни врятують народ України”. У ній різко критикувалася пропозиція Л. Кучми про необхідність продовження на рік повноважень Верховної Ради [2].

16 липня 1997 р. на зустрічі Л. Кучми з лідерами 26 партій переважна більшість партійних лідерів висловилися за прийняття нового виборчого закону на основі змішаної виборчої системи, а також відкинули президентську ініціативу пролонгації повноважень Верховної Ради [3]. У боротьбі за прийняття виборчого закону на основі змішаної системи об’єдналися КПУ, СПУ та Народний Рух. Мажоритарну систему захищали анемічні депутатські групи, які орієнтувалися на Адміністрацію Президента (“Незалежні”, “Єдність”, МДГ).

24 вересня 1997 р. виборчий закон було ухвалено. Він спирався на нову Конституцію України, яка зруйнувала систему Рад та передбачала наявність жорсткої президентської вертикалі, що робило парламентські вибори менш значимими за президентські. Вперше вибори до ВРУ мали пройти за змішаною системою: 225 депутатів обиралися в одномандатних округах і стільки ж у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за списками партій (блоків політичних партій), що здолали 4-відсотковий бар’єр. Формування списків закон відносив до компетенції найвищих керівних органів політичних партій – з’їздів (конференцій). У мажоритарних округах не висувалася вимога явки 50 % виборців. Обраним вважався кандидат, що набрав просту більшість голосів. Центральна виборча комісія була поставлена під контроль виконавчої влади. Усі її члени призначалися на посаду та звільнялися з посади за поданням Президента України. Окружні та дільничі комісії, як і раніше, утворювалися місцевими радами. До їх складу обов’язково мали бути включені представники партій та блоків партій, списки яких зареєстровані у загальнодержавному багатомандатному окрузі [4]. Щоправда, багато партій та блоків не змогли подати своїх кандидатів до окружних та дільничих комісій, тому ці вакансії заповнювалися чиновниками. В останній момент Конституційний Суд оголосив низку положень закону неконституційними, зокрема про можливість балотуватись за списками і в мажоритарних округах одночасно, хоча на виборах 1998 р. це положення залишилося чинним.

Напередодні виборів знову постало питання про єдність лівих сил. Голова Верховної Ради, лідер соціалістів О. Мороз запропонував єдиний список КПУ, СПУ та СелПУ, в якому комуністи б отримали 60 % місць, соціалісти та селяни – 40 %. Однак партії не досягли згоди. На пленумі ЦК КПУ 15 лютого 1997 р. зазначалося, що комуністи узгоджуватимуть кандидатів з іншими лівими силами лише в мажоритарних округах, чого на практиці не вдалося досягти [5]. Можна погодитися з думкою О. Гараня та О. Майбороди, що комуністи вважали свою партію самодостатньою і не хотіли відмовлятися від радикальних гасел [6]. Проте, покладати усю провину за несформування лівого блоку виключно на КПУ, як це роблять шановні дослідники, не варто.

У жовтні–листопаді 1997 р. у два етапи відбувся III (XXXI) з’їзд КПУ. Він пройшов під гаслами ультраопозиційної риторики і схвалив передвиборну платформу КПУ. Її основною ідеєю стала радикальна зміна політичного та соціально-економічного курсу, заперечення твердження влади про відсутність альтернативи президентському курсу. Комуністи заявляли, що головною причиною усіх негараздів України став “контрреволюційний переворот, вчинений у 1991 році за сценарієм і підтримкою міжнародного капіталу”, який “відкрив шлях капіталістичному реваншу, колонізації країни, привів до влади антинародні, псевдodemократичні, націоналістичні сили, відняв у народу минуле, сучасне і майбутнє” [7]. Неодмінними умовами порятунку країни проголошувалися: усунення “антинародного режиму” і повернення влади Радам депутатів; повернення на соціалістичний шлях розвитку; добровільне створення рівноправного Союзу братніх народів [8].

КПУ пропонувала припинити приватизацію, провести інвентаризацію приватизованих об’єктів і повернути до державної власності підприємства, що мають загальнонародне значення. Разом з тим, гарантувався розвиток усіх форм власності при переважанні і

пріоритеті суспільної власності на засоби виробництва. Це зауваження, очевидно, мало на меті привернути прихильність представників малого бізнесу.

Одним з головних гасел кампанії комуністів стала вимога не допустити купівлі-продажу землі, адже серед них було чимало керівників КСП та агрофірм. Для державного сектора промисловості констатувалася необхідність директивного планування, для недержавного – індикативного. Планувалося впровадити держзамовлення за фіксованими цінами, націоналізувати банківську систему та інші кредитно-фінансові установи, здедоларизувати економіку та забезпечити стабільність національної валюти. Максимальне втручання держави в економіку вважалося шляхом подолання кризи. Пропонувалися такі радикальні заходи, як введення державної монополії на зовнішню торгівлю, вжиття заходів, аж до репресивних, для повернення вивезеної з країни валюти тощо. Така риторика відлякувала від комуністів потенційних прихильників, передусім, з середовища нової еліти, що формувалася у промислових районах українського Сходу, деяких керівників агропідприємств, інтелігенцію, які боялися можливих репресій. Цей страх уміло нагнітали провладні ЗМІ.

У соціальній сфері комуністи декларували прихильність високим соціальним стандартам. Вони заманіфестували необхідність забезпечення безоплатної освіти та медицини. Партія знову заявила про відтворення СРСР, першим кроком на шляху до якого мав стати Союз України, Росії та Білорусі [9]. В цілому, вимоги КПУ, порівняно з попередніми виборами, помітно радикалізувались.

На з'їзді було сформовано список кандидатів у депутати в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі. Його першу п'ятірку, яка друкувалася в бюлетенях, склали перший секретар ЦК КПУ П. Симоненко, відомий черкаський хлібороб, голова колгоспу, двічі герой Соціалістичної праці, народний депутат О. Парубок, шахтар А. Наливайко, поет Б. Олійник, актриса В. Заклунна. Тобто комуністи позиціонували себе як партія трудового народу і як виразник інтересів різних суспільних верств (робітництва, селянства, інтелігенції) одночасно.

Найбільше у списку було народних депутатів – 47, з них 42 в першій сотні, тобто до списку потрапило трохи більше половини фракції комуністів. У прохідній частині переважала партійна номенклатура. Так, мандати вибороли 52 члени ЦК і ЦКК. Керівники недержавних підприємств склали лише 5,3 % загальної кількості списку. До парламенту потрапили 5 керівників ВАТ, ЗАТ, СП, 4 керівники агропідприємств, 2 голови КСП. У прохідній частині списку було 5 керівників державних підприємств, які очолювали Суднобудівний завод ім. 61 комунара у Миколаєві, “Фотоприлад” у Черкасах, КБ “Південне”, АТ “Хартрон”, ТЕЦ [10]. Напередодні виборів політолог М. Томенко звернув увагу на чисельне представництво підприємців у списку КПУ. Проте, варто зазначити, що вони були переконаними комуністами (С. Гуренко, Вол. Матвеев, В. Петренко, В. Чекалін), а не “грошовими мішками” без ідеології. У списку були присутні 18 робітників, 7 професорів, 9 докторів наук, 27 жінок. Стосовно регіонального представництва, в списку КПУ домінували кияни (48) та представники східних областей (Донецької – 20, Дніпропетровської – 16, Харківської – 14), але було й 10 представників Львівщини.

Напередодні з'їзду антикомуністично налаштовані автори педалювали теми щодо відсутності монолітності у партії, про наявність “лівого ухилу”, “троцькістів”, “анархістів”, “угодовців”, конфлікт керівництва партії з Компартією Криму [11]. Проте, ці протиріччя не проявилися назовні, і на виборах КПУ виступала як злагоджена одиниця.

КПУ створила низку громадських організацій, які пропагували ідеї партії. Серед них ЛКСМУ, Всеукраїнський союз робітників (ВСР), Союз жінок-трудівниць “За майбутнє дітей України!”, Союз радянських офіцерів та ін. Усі вони були сформовані на базі КПУ і не стали масовими організаціями. Створення ВСР засвідчило поразку комуністів у боротьбі за вплив на профспілки [12]. Лише голова Донецької обласної організації Федерації профспілок України В. Хара підтримав комуністів та увійшов до списку КПУ. Під його керівництвом

було створено блок “Трудовий Донбас”. Подібні об’єднання на підтримку комуністів діяли в 11 областях України.

На думку аналітиків, комуністи прагнули надати виборчій кампанії “двополюсного” забарвлення: комуністи проти антикомуністів [13]. Формально головними опонентами КПУ оголосила Рух та інші націонал-демократичні сили, а також чинну владу, котрих звинувачувала у кризовому стані, в якому опинилася Україна. Проте, насправді електоральні поля КПУ та правих сил не збігалися. Комуністи не могли розраховувати на голоси виборців Західної України. Пропрезидентські ж сили уміло мімікрували, позиціонуючи себе незалежними (СДПУ(о), ПЗУ). Свою провладність відкрито демонстрували лише НДП та АПУ. КПУ критикувала також антипрезидентські правоцентристські сили: “Громаду” та блок “Вперед, Україно!” Агресивна критика нелівого табору дозволила консолідувати постраждалих внаслідок невдалих суспільних перетворень виборців.

Комуністам довелося змагатися з представниками псевдолівих політичних сил. Пропрезидентські сили створили блок “Трудова Україна” на чолі з головою Ради Організації ветеранів України І. Герасимовим (за його списками балотувалися президент корпорації “Інтерпайп” В. Пінчук, экс-міністр С. Осика, радник Президента України А. Деркач, голова Київської міськдержадміністрації О. Омельченко).

На розширеному пленумі ЦК КПУ в січні 1998 р. було висловлено стурбованість розтягуванням голосів лівого електорату між спеціально створеними для цього партіями. ЦК КПУ поставило завдання посилити роботу з ветеранами [14]. Незважаючи на активну пропаганду проти блоку “Трудова Україна”, як провладної сили, демонстративний вихід з нього групи ветеранів на чолі з І. Хмілем, засудження позиції І. Герасимова низкою регіональних організацій Організації ветеранів, він здобув понад 3 % голосів, зокрема 14, 81 % у традиційно прихильній до комуністів Донецькій обл. [15]. Ліві гасла експлуатувала також створена київським фінансово-промисловим угрупованням (В. Медведчук, Г. Суркіс, Б. Губський) СДПУ(о), яка спромоглася пройти до ВРУ. Федерація профспілок України утворила Всеукраїнську партію трудящих, що провалилася на виборах.

У боротьбі за голоси селян комуністи вважали основним опонентом АПУ. У зверненні Президії ЦК КПУ “Слово до сільських трударів” наголошувалося: “Селяни для Аграрної партії потрібні лише для того, щоб, обдуривши їх, як це вони робили раніше і роблять тепер, залишитися при владі. Щоб шляхом обману і брехні відвернути селянство від Комуністичної партії...” [16].

Непросто складалися й стосунки на лівому фланзі. Боротьба між лівими на спільному електоральному полі була однією зі складових виборчої кампанії. Точилася гостра суперечка з ПСПУ, яку комуністи називали “троянським конем” у лівому русі, звинувачуючи її лідера Н. Вітренко у співпраці з владою. Гасла цієї партії, на кшталт обіцянки взяти в оренду територію поблизу річки Колима і відправити туди валити ліс усіх опонентів, дискредитували ліву ідею в очах суспільства. Напередодні виборів до лав КПУ влилась група колишніх членів ПСПУ, які створили ПСПУ (альтернативну) на чолі з В. Троянським [17].

Між КПУ та блоком СПУ–СелПУ “За правду, за народ, за Україну!” було досягнуто домовленості про ненапад. Ця “джентльменська угода”, оформлена у вигляді заяви П. Симоненка, О. Мороза та С. Довганя “Владу – трудящим. Врятуймо Україну та її народ” мала значення, насамперед, для одномандатних округів, де нерідко точилася запекла боротьба між лівими. Зокрема, у 111 округах було зареєстровано одночасне представництво КПУ та блоку СПУ–СелПУ. Особливо це простежувалося на Сході України, де комуністи відмовлялися координувати зусилля з іншими лівими силами.

Головний пропагандистський метод КПУ полягав у доведенні до суспільства фактів, які характеризували кризовий стан держави. Партія організовувала масові акції протесту. Зокрема, було зібрано 3, 5 млн. підписів на підтримку проведення всеукраїнського референдуму з основних питань Конституції України; про скасування заборони КПУ; засудження злочинів ОУН–УПА та недопущення їх реабілітації. Мітинги і демонстрації 1 травня, в День Перемоги, з нагоди річниці Жовтневої революції, пікети проти військових

навчань НАТО на території України перетворювались на агітаційні заходи на підтримку КПУ.

Народні депутати – комуністи широко використовували для агітації трибуну ВРУ. Потужним агітаційним засобом стала партійна преса: газета “Комуніст”, що входила у десятку найпереплачуваніших видань України, газети місцевих партійних комітетів, громадських організацій, які симпатизували комуністам. Газетна агітація охоплювала, переважно, прихильників КПУ. Натомість, телебачення вело відверто антикомуністичну пропаганду. В цілому, КПУ майже не використовувала нових тактичних та технологічних прийомів у виборчій кампанії. Основним агітаційним, до того ж, безкоштовним, ресурсом залишалися члени партії, активні пенсіонери тощо. Електорат комуністів відрізнявся найбільшою дисциплінованістю.

Влада широко застосовувала антикомуністичну пропаганду, залякуючи громадян репресіями, чергами, війною у разі перемоги комуністів [18]. Президент Л. Кучма заявив, що у нього вистачить волі не допустити, щоб парламентські вибори вплинули на хід економічної реформи.

У результаті виборів 29 березня 1998 р. опозиційні сили здобули абсолютну перемогу. Комуністи посіли перше місце, значно випередивши конкурентів, виборовши 84 мандати у багатомандатному окрузі. За список КПУ проголосували 24, 65 % (6 550 353 виборців). Для порівняння, Народний Рух, що посів друге місце, здобув лише 32 мандати, а блок СПУ – СелПУ – 29. 4-відсотковий бар’єр також подолали ПЗУ, НДП, “Громада”, ПСПУ та СДПУ(о). Явка виборців становила 70, 78 % [19].

Найбільшу підтримку список КПУ отримав у м. Севастополі – 45, 99 % та в Луганській обл. – 45, 97 %. Партія посіла перше місце у 18 регіонах України (Крим – 39, 34 %, Миколаївська обл. – 38, 87 %, Харківська – 35, 49 %, Донецька – 35, 45 %, Херсонська – 34, 34 %, Запорізька – 32, 01 %, Чернігівська – 30, 29 %, Кіровоградська – 29, 14 %, Одеська – 28, 23 %, Сумська – 25, 43 %, Вінницька – 24, 91 %, Полтавська – 23, 74 %, Житомирська – 23, 29 %, Київська – 20, 61 %, Чернівецька – 20, 18 %, м. Київ – 14, 14 %). У трьох регіонах КПУ була другою (Дніпропетровська обл. – 25, 62 %, Хмельницька – 21, 21 %, Черкаська – 18, 94 %), а у Волинській, Рівненській, Закарпатській та Львівській обл. здолала 4-відсотковий бар’єр. Лише в Івано-Франківській та Тернопільській обл. комуністи набрали менше 4 % [20].

Вибори засвідчили, що КПУ є найпотужнішою і чи не єдиною загальнонаціональною партією. Варто відзначити, що, порівняно з 1994 р. зросла підтримка в Центральному регіоні України, водночас комуністи зберегли підтримку Сходу та Півдня, хоча в деяких областях (Донецькій, Одеській) у разі відсутності гострої протидії влади могли б розраховувати і на більше. До того ж, у Південно-Східному регіоні була зафіксована найнижча явка виборців. Перше місце в Чернівецькій обл. показало, що вплив КПУ в Західній Україні зростає, і боротьба за голоси мешканців цього регіону не безперспективна.

В одномандатних округах балотувалися 174 кандидати від КПУ. З них 39 перемогли на виборах. У декількох округах перемогу святкували висуванці інших лівих партій, підтримані КПУ, зокрема О. Мороз. Це був найкращий показник серед усіх політичних партій (Рух і НДП вибороли по 14 мандатів), але він виявився недостатнім для здобуття більшості у ВРУ. У багатьох округах люди віддали перевагу не партійним кандидатам, а демагогам, які багато обіцяли, прикриваючись опозиційною риторикою, а також чиновникам. Потрапивши до парламенту, вони одразу перейшли на бік влади. Якщо за партійними списками люди голосували за повернення до радянського способу життя, то в одномандатних округах віддавали перевагу позапартійним кандидатам, переважно багатим людям, які, за бездіяльності влади та виборчих комісій, не соромилися роздавати виборцям гроші та харчові пайки.

Найбільшого успіху комуністи досягли на Луганщині, виборовши 8 мандатів з 12 [21]. Щоправда, в інших регіонах успіхи були скромнішими. Багато кандидатів-комуністів були маловідомі і не мали достатньої матеріальної бази для ведення агітаційної кампанії.

Керівники КПУ вирішили не змагатися за мандат депутата-мажоритарщика. Так, на Донеччині кандидати від КПУ отримали лише 7 з 23 мандатів. Решта мандатів за регіонами розподілилися таким чином: Запорізька обл. – 4, Дніпропетровська, Полтавська обл. – 3, Крим, Одеська, Харківська, Черкаська обл. – 2, Вінницька, Житомирська, Сумська, Херсонська, Хмельницька обл., Севастополь – 1. У двох округах, де перемогли комуністи А. Мороз (№ 82, Запорізька обл.) та А. Снігач (№ 186, Херсонська обл.) результати були скасовані. А. Снігач став депутатом за партійним списком, а А. Мороз згодом переміг на довиборах [22]. Перемогу в одномандатних округах здобули секретар ЦК КПУ П. Цибенко, народні депутати О. Кочерга, О. Яковенко, В. Моїсеєнко, В. Яценко, В. Понеділко, В. Сокерчак, підприємець С. Танасов, керівники агропідприємств М. Пасека, О. Черенков, В. Бережний. Але, поруч з ними, чи не востаннє в історії української сучасності депутатські мандати вибороли представники простого народу: пенсіонер Ф. Абрамов, шахтар В. Власов, учителі В. Пустовойтов та О. Юхимець, викладач вузу В. Тропін, заступник начальника охорони підприємства Ф. Марамзін, студент Є. Лешан. Перемогу останнім забезпечив, перш за все, бренд Компартії.

За підрахунками К. Шевченка, серед обраних від КПУ до Верховної Ради третього скликання домінували професійні політики (народні депутати та партійні функціонери) – 46 %. Директорат (аграрний та промисловий) становив – 18 %, освітяни – 11 %, науковці – 3 %, державні службовці – 2 % [23].

Підрахунок голосів ЦВК тривав протягом трьох днів, а уточнення майже місяць. Це дало змогу звинувачувати владу у фальсифікаціях. Сумнів викликало, що ПСПУ і СДПУ(о) ледве подолали 4-відстоковий бар'єр. Водночас, близька до влади АПУ не змогла цього зробити. На сьогодні не існує доказів фальсифікації результатів виборів, проте можна констатувати, що процес виборів не відповідав демократичним стандартам. Влада грубо втручалася у виборчий процес, вважаючи КПУ головним супротивником.

На виборах до місцевих Рад населення, як і в 1994 р., віддало перевагу позапартійним кандидатам. З обраних депутатів лише 7,6 % були членами партій. Комуністи вибороли 6675 мандатів, що становило 2,9 % складу місцевих Рад і було найкращим показником серед партій. Серед сільських, селищних та міських голів загальна кількість членів партій також була низькою – 8,9 %. КПУ не виборола жодної посади міського голови в обласних центрах, задовольнившись перемогами в райцентрах: Тростянець, Конотопі на Сумщині, Коростені на Житомирщині тощо. Зросла кількість комуністів серед голів районних, районних у містах та обласних рад, сягнувши 39 осіб [24]. Севастопольську міськраду очолив комуніст В. Пархоменко. Представництво партії зросло в центральних регіонах, зокрема 7 комуністів було обрано до Київради. В той же час, в деяких обласних радах Півдня та Сходу кількість комуністів, навпаки, зменшилася.

КПУ не змогла вибороти жодної посади голови обласної ради. Винятком стала Верховна Рада Криму, де зі 100 мандатів представникам КПУ дісталися 32 [25]. Кримські комуністи вперше реально увійшли у владу. Головою ВР автономії став перший секретар кримського рескому КПУ Л. Грач, заступниками голови Ради Міністрів були обрані комуністи Л. Безазієв та В. Юров.

Пленум ЦК КПУ 18 квітня 1998 р. оцінив здобуті результати як вдалі, “незважаючи на масові порушення виборчого закону, численні факти фальсифікації підсумків голосування, безсоромний підкуп виборців товстосумами, запеклу антикомуністичну пропаганду, інформаційну блокаду, створену владою навколо лівих сил, позбавлення їх доступу до засобів масової інформації, моральний і фізичний терор відносно членів нашої партії, цинічне, безцеремонне втручання у виборчий процес державних і політичних діячів інших країн”. Вибори, на думку ЦК, “продемонстрували неприйняття переважною більшістю нашого народу здійснюваного правлячим режимом курсу на капіталістичну реставрацію і ліквідацію соціальних завоювань соціалізму, перетворення України на маріонетку Заходу, слухняного виконавця волі міжнародних фінансових кіл” [26]. Водночас, визнавалося, що лівим силам не вдалося вирішити головного завдання – здобути більшість у Верховній Раді,

що деякі парторганізації працювали недостатньо. Метою КПУ було задекларовано підготовку до президентських виборів як способу відсторонення правлячого режиму. Водночас, постанова не відображала два принципи, на наш погляд, прорахунки цієї виборчої кампанії КПУ: невдачу на місцевих виборах, результатом чого стала передача всього адмінресурсу на місцях до рук президентської вертикалі, а також помилкове твердження, що результати виборів до Верховної Ради здатні змінити політичний курс держави. Останнє в умовах авторитарної президентської вертикалі було неможливе за будь-яких результатів виборів, але давало марні надії виборцям, котрі згодом розчарувалися в гаслах КПУ.

Можемо констатувати, що на виборах 1998 р. провладні сили зазнали нищівної поразки. КПУ отримала право позиціонувати себе як головна опозиційна сила, як альтернатива правлячому режиму.

Водночас, комуністам не вдалося повністю отримати підтримку протестного електорату, який частково дістався правим силам, “Тромаді”, іншим лівим (СПУ–СелПУ, ПСПУ) та псевдолівим. Комуністи не змогли взяти під повний контроль законодавчу гілку влади. Намітилися тенденції, що в майбутньому призвели до втрати популярності КПУ. Серед основних варто назвати такі:

- демографічна ситуація в країні (вимирання представників старшого покоління – основного електорального ресурсу комуністів);
- невміння об’єднатися з іншими лівими силами, перманентні конфлікти з СПУ, нездатність консолідувати протестний електорат;
- недостатня агітаційно-прапагандистська робота, оскільки агітація велася, переважно, серед прихильників партії;
- відсутність сталої підтримки з боку ветеранських організацій, недостатня робота з профспілками та молоддю;
- експлуатація комуністичних гасел іншими силами, створення партій-клонів;
- тиск влади, адмінресурс, шалена антикомуністична пропаганда, дискредитація КПУ в ЗМІ;
- несприйняття КПУ на Заході, який був готовий “закрити очі” на порушення виборчого законодавства, аби не допустити “червоного реваншу”.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Другий (тридцятий) з’їзд Комуністичної партії України. Київ, 11–12 березня 1995 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1992–2005 / Редкол.: П. М. Симоненко (голова) та ін. – К., 2005. – С. 143.
2. Тільки радикальна зміна курсу і керівництва країни врятують народ України. Заява Президії ЦК КПУ // Комуніст. – 1997. – № 28 (173), липень.
3. Хроники современной Украины. – Т. 3: 1997–1998. – К., 2001. – С. 93.
4. Закон України “Про вибори народних депутатів України” // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 43. – Ст. 280.
5. Архів КПУ. Протоколи Пленумів ЦК КПУ (1997 р.). Протокол № 9 засідання Пленуму ЦК КПУ від 15 лютого 1997 року. – Арк. 3–7.
6. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О. Гараня, О. Майборода. – К., 2000. – С. 112.
7. Передвиборна платформа Комуністичної партії України // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1992–2005. – С. 343.
8. Там само. – С. 345.
9. Там само. – С. 348.
10. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – С. 114.
11. Вибори-98: Аналіз передвиборних блоків в Україні напередодні парламентських виборів / О. Голобуцький, О. Кривошеєнко, В. Кулик. – К., 1997. – С. 21–22.
12. Комуністична партія України / Уклали С. Конончук, Ю. Плесьюк. – К., 1998. – С. 19–20.
13. Виборча діяльність партій і блоків лівого спрямування (за матеріалами друкованих засобів масової інформації станом на січень 1998 р.). – К., 1998. – С. 1.
14. Постанова Пленуму ЦК КПУ: Про завдання партійних організацій щодо поліпшення роботи серед ветеранів і зміцнення зв’язків з ветеранськими організаціями // Комуніст. – 1998. – № 6 (203), лютий.
15. Томенко М. В., Олійник В. В. Партійна еліта України–2000. – К., 2000. – С. 144.

16. Виборча діяльність партій і блоків лівого спрямування (за матеріалами друкованих засобів масової інформації станом на січень 1998 р.). – С. 5.
17. У нас один путь – вместе с коммунистами // Коммунист. – 1998. – № 12 (209), березень.
18. Крючков Г. На финишной прямой // Там само.
19. У Центральній виборчій комісії // Голос України. – 1998. – № 66 (1816), 8 квітня; Литвин ВМ. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К., 2001. – С. 94.
20. Офіційний сайт ЦВК України // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v>; Валецький О. Партійні вибори-98: підсумки і перспективи // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 тт. / За ред. Т. Гунчака. – Т. 9: 1989–2001 роки. – К., 2001. – С. 495.
21. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. – Донецьк, 2001. – С. 293.
22. Офіційний сайт ЦВК України // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v>.
23. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – С. 133.
24. Там само. – С. 131–132.
25. Грач Л. Коммунисты во власти. Об итогах “крымского эксперимента” // Коммунист. – 2002. – № 99 (518), 11 декабря.
26. Постанова Пленуму ЦК КПУ “Про політичні підсумки виборів народних депутатів України, органів місцевого самоврядування і чергові завдання партії”, 18 квітня 1998 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1992–2005. – С. 372.

УДК 94 (477): 323.1

Звірковський І. В., канд. іст. наук

РУСИФІКАЦІЯ ТА УКРАЇНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ: РЕТРОСПЕКТИВИ, ПЕРСПЕКТИВИ, АЛЬТЕРНАТИВИ

У статті досліджено передумови двомовності в Україні, а також сьогоденний стан цієї проблеми. Автор зробив висновок, що сучасна Українська держава і її політична еліта повинні відмовитися від спекуляцій на темах силової “русифікації” та “українізації” і приступити до реалізації виваженої етнополітики щодо вжитку української та російської мов.

The article investigates prerequisites of bilingualism in Ukraine and the present-day state of this problem. The author concludes that the modern Ukrainian state and its political elite should reject speculation on topics of the force “russification” and “ukrainization” and take up realization of reasonable ethno-policy concerning the use of the Ukrainian and Russian languages.

Сучасна Україна є багатонаціональною державою, що ґрунтується на політичній ідентичності своїх громадян. Іншими словами, українська нація є явищем здебільшого політичним, аніж національним. “Українцем” вважає себе той, хто має українське громадянство, а не тільки той, хто є українцем за походженням чи то пак особистими переконаннями і має те ж таки українське громадянство. Держава не володіє можливістю зробити об’єктом своєї національної політики лише етнічних українців, адже вони не становлять частку абсолютної більшості у загальній структурі населення (як є, наприклад, із поляками в Польщі). Відтак стає очевидною потреба у ґрунтовній державній регуляції національних стосунків, адже, судячи з останніх етнополітичних процесів, окрім національно-ідентифікованих українців, чималий сегмент соціуму України (близько 30 %) є неукраїнським за своєю національною приналежністю.

Реально існуюча “спокуса” націоналізації колишньої радянської республіки, – план, який з’явився у патріотично налаштованих політичних сил на початку 1990-х рр., план, який так і не був здійснений до кінця 1990-х рр., залишається для них і верств, які їх підтримують, привабливим проектом й на початку ХХІ ст. Утім, суспільні реалії підказують, що “абсолютної” націоналізації України найближчим часом не відбудеться. У спадок сучасній державі “Україна” залишився величезний блок національних проблем, без вирішення яких вона власне ризикує втратити і свій національний – тобто український – характер. Серед таких проблем виділяється питання русифікаційної спадщини колишніх імперій-метрополій

(Російської та радянської), внаслідок якої чимало українців і національних меншин, які мешкали (і мешкають) в Україні, ідентифікують себе з російським культурним (а іноді й політичним) середовищем. Інша резонансна національна проблема – це життєдіяльність російської національності в Україні.

І русифіковане населення, і представники російської меншини, які є громадянами України, з суспільного погляду репрезентують чимале лобі для розширення й поглиблення русифікації країни. Таким чином, навіть на культурному рівні повернення корінному населенню його “українськості” нашоухується на спротив російськомовного середовища. Основна проблема, яку доводиться тут констатувати, – це те, що у російської та української культур були різні стартові можливості для свого розвитку у незалежній Україні. Питання культури фактично нерозривно пов’язані з питаннями мови і освіти, де центральною постає, звісно ж, сама мовна проблема. Вона настільки часто обговорюється серед української громадськості, що її з упевненістю можна назвати найактуальнішою дослідницькою проблемою, як того часто вимагає структура наукової публікації. Водночас виникає запитання: чому таку актуальну не тільки з наукового погляду проблему не розв’язують уже скільки років?

Зауважимо, що мовна проблема цікавить не тільки вчених, у роботах яких розглядаються історія її становлення та сучасний стан [1-7], а й журналістів [8-10], і взагалі пересічних громадян [11-13]. Зрештою, вона постійно обговорюється серед політиків.

Спробуємо з’ясувати архітектуру мовної проблеми в Україні. При всій екстраполяльності і багатоманітності думок, які мають тут право на існування, очевидними видаються три її виміри: культурний, соціальний та політичний. На кожному з цих рівнів простежуються свої особливості, які предметно можна проаналізувати за двома нехитрими тенденціями – русифікація чи українізація? Завдання нашої статті – з’ясувати це.

Культурний вимір мовної проблеми в Україні полягає в тому, що у логічно передбачуваний українській за своїм характером державі ми маємо дві серйозно конкуруючі культури. Яким є стан цих культур? – це питання до культурологів й естетів. Із точки зору ж суспільствознавця вони породжують дві лінгвістичні – російську та українську – реальності, які треба розуміти в широкому розумінні культури, включаючи до останньої, окрім літературно-мистецької та історико-культурної спадщини, ще й освіту, побут та дозвілля. Російська культура була в Україні закономірно домінуючою на початку 1990-х рр., адже таке місце їй відводилося згідно з утилізаційною союзною ідеологією. Цю культурно-комунікативну “місію” вона виконувала в багатьох республіках СРСР. Яскраво це простежувалося в тому, що російську мову вивчали по всій вертикалі освіти, а національними героями будь-якої республіки були російські полководці, культурними діячами – О. Пушкін, М. Лермонтов та інші класики з “інтернаціональною біографією”. І саме “під таким соусом” російську культуру вже мали звичку сприймати культури національних республік під час здобуття ними своєї незалежності. У такому разі більш-менш органічно (а не тільки закономірно) після розпаду СРСР російську культуру сприйняли лише в Російській Федерації. Для багатьох країн вона виявилась абсолютно чужою (Прибалтика, азійський пояс колишньої радянської імперії і т.д.).

В Україні (а також у Білорусії) боротьба національної культури з російською розпочалася під гаслом дерусифікації корінного населення. Втім, в обох колишніх республіках настільки сильним виявився вплив російськомовних елементів, що в Білорусії від цього гасла відмовилися фактично відразу ж, а в Україні, уникаючи радикалізації національних стосунків, замислилися над приданням йому більш лояльної форми у вигляді чергового “національного відродження”. Тут на передній план, як і годиться, виступила українська інтелігенція, яка дуже скоро змушена була констатувати, що “у держави немає грошей на українську мову”, а відтак – і на національну культуру.

Таким чином, Україна стала молодою незалежною державою, в якій майже всі громадяни були знайомі бодай з основами російської культури, чимала частина з яких отримала російську освіту, інша чимала частина з яких продовжувала навчати малолітніх

українських громадян за російськомовними підручниками і багато хто читав російськомовну пресу (бо ж іноді іншої просто не було). Очевидний дисбаланс у стартових можливостях російської та української культури в незалежній Україні був спричинений багатолітньою політикою її попередньої русифікації.

Відома історія з українізацією 1920-х рр. культурно дала надзвичайно малий ефект. Лишній раз це підтверджується тим, що під час перепису 1926 р. 1 млн. 800 тис. громадян української національності рідною мовою визнали російську [14]. І варто враховувати, що на початку 1990-х рр. ця частка була вже набагато більшою.

При чому, це тоді, коли політика “українізації” задумувалася радянською владою насамперед як культурна політика. Керівник Наркомату освіти УСРР О. Шумський переконував усіх, що його відомством “до поняття українізації вкладалося вивчення української мови та культури, а не перетворення кожного в українську національність” [15]. Що вийшло з такої роздвоєності “курсу” – достатньо вдало характеризує сучасний дослідник В. Борисов: “... відповідь на питання: чого було більше у навчально-виховній роботі загальноосвітніх шкіл – інтернаціонального (совєтського) чи національного – виявляється не на користь останнього. В сучасній літературі поширена точка зору, що українізація взагалі й загальноосвітніх закладів зокрема була лише побічним ефектом курсу партії на зміцнення владних структур в Україні... перемога наприкінці 20-х років у суспільному житті авторитарних тенденцій не дозволила українізації перетворитися із суто духовного явища в політичне” [16].

Справді, аналізуючи реальні здобутки українізації 1920-х рр., важко не помітити, що для сьогоденних українців вона залишилася переважно привабливим історичним міфом, який був наново актуалізований ще під час горбачовської перебудови, а позбавився радянських шлюзів із здобуттям Україною незалежності. Тоді ж – у 1920-ті рр. – вона не змогла досягти скільки-небудь вагомих результатів ані в культурній, ані в соціальній, ані політичній площині.

З культурної точки зору це яскраво підтверджують факти з наступного двадцятиріччя життя українського суспільства. “Фігурально висловлюючись, інтелігенти й партократи не лише писали, але й розмовляли різними українськими мовами, – пишуть сучасні дослідники про воєнний період історії України, – Для перших мова була сенсом буття і основою всіх основ. Для інших – лише формою, в якій вони мали спілкуватися з народом. Більш всього, чимало українських достойників, передусім через брак культури, на загальне розмовляли ламаною мовою” [17]. Такою ситуація залишалася і в наступні роки існування України в рамках СРСР.

Аналізуючи сучасну мовно-культурну ситуацію в Україні, можна констатувати, що і російська, й українська культури продовжують рухатися за давно налагодженими схемами, які, по суті, носять конфронтаційний характер. Це шлях русифікації та шлях українізації. Перша з них є надзвичайно мобільною інформаційно, але головне, що вона залишається компроматом для української культури (переважно з-за гасла вищості російської культури). Водночас сучасна українізація часом не хоче рахуватися (щоправда, суто теоретично) з природними культурними потребами російськомовного населення України. Відтак, обидві культури розвиваються не в самостійному руслі, а виключно як такі, що протистоять одна одній. Самим негативним наслідком тут може бути те, що кожна з них уже не є суто російською чи то українською, а є наслідком боротьби різних культурних орієнтацій. Яскравий продуктом цієї боротьби є всім відомий суржик. У літературі – національна нетерпимість з обох сторін, у науці – антиісторичні міфи про “запатентовану першість” росіян або ж українців.

Висновок із цього один: допоки не буде створено умов для вільного (у тому числі від упереджень) розвитку обох культур, ми матимемо в Україні найгірші їхні зразки і, зрештою, жодної нормальної.

Соціальний вимір мовної проблеми в Україні є, на наш погляд, набагато складнішим. Центр уваги тут зосереджено на людині (людях), що має конкретні соціально-культурні

потреби: спілкування, навчання, кар'єрного зростання, задоволення своїх естетичних проблем (читання літератури, перегляд фільмів) тощо. Врахувати всі ці потреби в комплексі держава не спроможна. Жодна державна програма чи ініціатива не задовольнить соціально-мовних потреб кожного громадянина України. Ускладнює ситуацію ринок, на якому різні лінгвістичні реальності (українська та російська) почуваються по-різному. Подібно російській культурі, російська масова продукція (кіно, естрада, науково-популярна література тощо) мала кращі стартові можливості для поширення в Україні. Висловлюючись економічними категоріями, попит на російськомовну продукцію є надзвичайно високим серед громадян України. Реально є сенс говорити про те, що підтримка державою нечисленних (а точніше – мало розрекламованих) українських естрадних виконавців, національного кінематографа, українських авторів і видавців, обов'язкова вимога навчання українською мовою у більшості шкіл і вищих навчальних закладів наштовхуються на потужний в економічному плані вплив російськомовної продукції. Сформована завдяки цьому побутова атмосфера призводить до того, що немала частина українців, справді, визнає, що російська мова є для них такою ж рідною, як і українська.

В цілому варто погодитися з Г. Касьяновим, який стверджує, що культура української етнічної нації і досі не має суспільного статусу, який відповідав би її формальному статусові нації “титульної” чи “державної”. Вчений слушно підмітив, що українська мова завдяки адміністративному тискові та бюрократичним махінаціям непогано опанувала освітню систему, однак залишається й надалі мовою соціально нижчих верств, або інтелігенції та державної бюрократії. “Вона так і не стала медіумом, що творить спільний культурно-соціальний простір для всієї нації, – зазначає Г. Касьянов, – навіть більше, виникає проблема з двома паралельними мовами – стандартизованою літературною та різними варіантами суржику, який панує в “масах” [18].

З точки зору соціальної справедливості важко оцінити таке явище, коли українська мати не може віддати українську дитину до української школи (наприклад, у Криму). Аналогічними (хоча, на наш погляд, надто рідкісними) є випадки з російськими батьками і дітьми. Найбільш виразно тут простежується те, що поки мовна проблема є гостро-соціальною і злободенною, політики (точніше – державні високопосадовці) майже нічого не роблять для її розв'язання. Фактично теми “русифікації” та “українізації” стали найбільш прибутковими у політичному плані гаслами передвиборчої агітації, відповідно за якими окремі партії здобувають собі постійну присутність у владі. Ясна річ, розв'язувати таку проблему не вигідно багатьом політичним партіям.

Отже, політичний вимір мовної проблеми – найбільш актуальний. Але актуальний в плані наукового аналізу і критики. На наш погляд, якраз критичного ставлення українських громадян до політичних спекуляцій навколо української та російської мови не вистачає для того, щоб мовна проблема в Україні вирішувалася відповідно до запитів суспільства, а не запитів політиків. Поки що у цьому питанні далеко навіть до рівноваги, яку передбачають перші кроки до побудови громадянського суспільства.

Ще за доби вже згадуваної українізації на VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.) український комуніст В. Затонський зауважив, що “якби усі товариші тут говорили цілком відкрито усе те, що думають, то таким би російським духом запахло, що й говорити нічого” [19]. Йшлося, очевидно, про те, що багато радянських політиків Української СРР лукавили вже тоді, на початку українізації, стосовно бажання її проводити. Чимала їхня частина відверто саботували впровадження української мови в діловодство і побут.

Цікаво, що така ситуація цілком кореспондується і з сучасними процесами “українізації”. Наприклад, газета “День” повідомляє, що 19 лютого 2007 р. Апеляційний суд Донецької області остаточно визнав законним рішення Донецької обласної ради про присвоєння російській мові статусу регіональної. І з тієї ж газетної статті Г. Хрипункової дізнаємося і про прагнення Донецької обласної ради забезпечити права україномовного населення регіону. Втім ці обіцянки достатньо тьмяно виглядають на фоні заяв депутатів Донецької міської ради, серед яких такі, що вважають українську мову “мовою фольклору”, а

російську – “мовою науки і цивілізації”, і такі, що готові йти далі у своїй діяльності: наприклад, “вимагати шанобливого ставлення до рідної для донеччан російської мови з боку інших, і в першу чергу – західних регіонів України” [20]. Це ще раз яскраво підкреслює те, що питання двомовності в Україні з політологічного погляду має здебільшого характер політичної боротьби, ніж є предметом конкретної мовної політики. У випадку з політичними колами Донецька виходить так, що вони “проголосили” російську мову регіональною не для того, щоб відповідно і реально забезпечувати права російськомовного населення регіону, а лише для того, щоб продемонструвати свою опозиційність до областей, які знаходяться західніше від них. Очевидно, що таке трактування прийнятих на високому рівні рішень не задовольняє навіть тих, хто є пересічним прихильником російської мови в Україні.

Львівський історик Я. Грицак переконаний, що український політикун повинен структуруватися не за принципом Схід проти Заходу, а за принципом: прихильники жорсткої лібералізації – проти тих, хто за соціальний захист. “Праві проти лівих. Доки наша еліта ділить себе та країну на “західняків” та “східняків”, Україна не має шансу модернізуватися” [21], – вважає вчений. Основу такого “політичного вододілу” становить якраз мовна диференціація України.

Проте, як слушно підмітив С. Шумлянський, “поділи українського суспільства на основі мововжитку і навіть мовної ідентичності не збігаються із поділом за ідеологічним баченням мовної проблеми” [22]. Свою позицію він пояснює тим, що “значна частина переважно українськомовних громадян вважає за цілком природну монополію російської мови та неприсутність української мови в багатьох сферах; і навпаки, вагома частина російськомовних громадян активно підтримує якомога ширше впровадження української мови й оцінює такі дії з боку держави як справедливі, вважаючи, що їхня власна мова не повинна (тепер чи в перспективі) претендувати на щось більше, ніж мова будь-якої іншої меншини” [23].

Справедливою нам видається і така заувага С. Шумлянського: “зовнішні чинники слід брати до уваги – вони безумовно впливають, але аж ніяк не визначають природу мовних проблем, які були та будуть внутрішніми” [24]. Справді, питання мовної ідентичності є питанням особистої волі громадян України, і якщо відкинути чинник інформаційної експансії (скажімо, з боку Росії), то є всі підстави вважати, що воно вирішується (і має вирішуватися) виключно всередині українського суспільства. І хоча реальність засвідчує існування різних мотивів громадян у їхній мовній самоідентифікації (серед яких, наприклад, безпеліційно сприйняті на віру матеріали російської преси), втім уже зараз можна спостерігати тенденцію, коли кожен із них проходить через мовну самоідентифікацію більш розсудливо і виважено, відкидаючи геополітичні інформаційні нашарування сусідніх держав, і сприймаючи лише ту інформацію, яка “захищає” мовні інтереси на місцевому рівні (тут, справді, надання російській мові статусу регіональної має деякий сенс; інша річ, що воно криє в собі небезпеку повністю знищити культурну самобутність українців цього регіону за старою імперською традицією, а також підстави нашим культурним сусідам посягати на соборність і суверенність українських земель).

Основною проблемою в такому разі залишається проблема не з чітко ідентифікованими за мовою громадянами, – носіями української чи російської мови, – а з тими, які ще не визначились і являють по суті маргінальну, достатньо чисельну, мовно-культурну групу україноросів (приклад: українець за походженням, який володіє переважно російською; росіянин, який добре знає українську мову; громадянин України, який народився від етнічного українського батька і етнічної російської матері, поважає українську мову, але вміє говорити лише російською тощо). “Українороси” є надзвичайно привабливим полем для різноманітних політтехнологічних спекуляцій, за допомогою яких різні політичні сили намагаються законсервувати під себе “свою частину” електорату з їх числа. Причому, як правило, обіцянки роздаються до закінчення чергових виборів. Утім, і тут намітилися зрушення. За п’ятнадцять років незалежності більшість українських громадян усе менше звертає увагу на політичну агітацію, коли вона торкається питання мови (маємо на увазі

передусім ступінь реального впливу). Агітація актуалізує питання, однак вкотре не вирішує його. Саме тому мовна ідентифікація громадян України стає більш відчутною тоді, коли доводиться засвідчувати її не в ідеально сконструйованій (якоюсь партією) ситуації, а в умовах реального часу і конкретного культурного середовища (школа, офіс, транспорт, держустанова тощо).

Будні мають свою специфіку. Вони теж позначаються мовними суперечностями, але, на відміну від загально-нагнітаючих гасел політичних сил у повсякденному житті, вони майже завжди оцінюються з точки зору реально існуючої щодо кожного окремо взятого індивіда ситуації і загальнолюдських моральних цінностей. Велика частина українського суспільства зрозуміла, що протистояння на мовному ґрунті є допіру штучним. Достатньо важко людину російського культурного поля заставити говорити українською мовою і, навпаки, українця змусити широко вживати російську мову. За великим рахунком, скільки б не було політичних дебатів на цю тему, ситуація буде мати вигляд статус-кво.

У свій час були сподівання на нове покоління, тобто на молодь, яка буцімто народилася у вільній Україні, а тому має усвідомлювати важливість знати державну мову. Проте, як свідчить практика, російськомовні батьки не хочуть, щоб їхня дитина говорила мовою, яка не належить до засобу спілкування сімейного кола, і більше схильється до того, щоб існувала ще одна “державна мова” – російська. І хоча в цій площині тенденція поступово складається на краще на користь поки що єдиної державної мови, в цілому ситуація за п’ятнадцять років не змінилася, а під впливом політичного життя стала місцями радикальною.

Сьогодні інтелігенція пропонує вирішувати проблему не тільки з наукового погляду, але й з точки зору “здорового глузду”. Цікавою у цьому контексті є репліка С. Величенка у журналі “Критика”. Він запитує: “Якщо російськомовним мовцям допечуть спроби впровадити українську мову в громадському просторі, вони можуть тікати в Росію, яка радо запрошує іммігрантів. Якщо україномовним допече де-факто російськомовність громадського простору, куди тікати їм?” [25].

Підсумовуючи, варто зазначити, що мовна проблема в Україні (точніше проблема двомовності української нації) лише умовно поділяється на культурний, соціальний та політичний виміри. Реально вони перетинаються у повсякденному житті й актуалізують її у різний спосіб. Перспективам силової (або просто сильнішої) русифікації чи то українізації існує маловірогідна поки що альтернатива – створення органами державної етнополітики настільки оптимальної мовної атмосфери, в якій отримає вільний (у тому числі від комплексів і упереджень) розвиток мова титульної нації України (українців), зосереджуватиметься пильна увага на забезпеченні культурних потреб національної меншини росіян і тих, хто володіє лише російською мовою (тема забезпечення інших національних меншин є предметом окремого дослідження). Судячи з того, що така концепція існує серед науковців (і головно, громадськості) незалежної України доволі таки давно, а “законної дії” вона фактично ніякої немає, – напрошується висновок: політики і державні службовці неадекватно реагують на мовні запити українського суспільства. Допоки цю ситуацію через рекомендовану вище альтернативу не змінить сама влада або люди (які її формують), доти ми спостерігатимемо достатньо ретроградну картину примусової русифікації та українізації з усіма їхніми “перевагами” і недоліками.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Борисов В. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 76-80.
2. Антонюк О. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 15-28.
3. Дорошко М. З історії проведення політики українізації у 1920-ті роки // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 68-75.
4. Шумлянський С. Двомовні загрози та шанси двомовності // Критика. – 2007. – Ч. 1-2. – С. 5-7.
5. Скиба М. Культурна політика розкультуреного політикуму // Критика. – 2007. – Ч. 3. – С. 8-11.
6. Касьянов Г. Déjà vu! // Критика. – 2007. – Ч.3. – С. 22-23.

7. Величенко С. Соціальний контекст мовного вибору // Критика. – 2007. – Ч.3. – С. 29-30.
8. Нагорна Т. Історія – привід для песимізму (інтерв'ю з Ярославом Грицаком) // Дзеркало тижня. – 2007. – 27 січ. – С. 21.
9. Хрипункова Г. “Регіональність” російської мови бентежить самих донеччан // День. – 2007. – 24 лют. – С. 4.
10. Олійник О. Мовне питання в ефірі // День. – 2007. – 2 берез. – С. 17.
11. Нестеренко В. Есть деньги на украинский язык? // Газета “2000”. – 2006. – № 27-28 (7-13 июля). – С. F4.
12. Муравйов В. Мова наша – Попелюшка в рідній хаті // Газета “2000”. – 2006. – № 27-28 (7-13 июля). – С. F4-F5.
13. Вівчарик Б. Суперечка глухого з німим – безплідна // Газета “2000”. – 2006. – № 27-28 (7-13 июля). – С. F4-F5.
14. Скрипник М. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України): Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей 20 травня 1931 р. // Український історичний журнал. – 1989. – № 11. – С. 107.
15. Борисов В. Вказ. праця. – С. 78.
16. Там само. – С. 79.
17. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в трьох томах. – Т. 2. Радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. – К., 2004. – С. 248.
18. Касьянов Г. Вказ. праця. – С. 22.
19. Дорошко М. Вказ. праця. – С. 70.
20. Хрипункова Г. Вказ. праця. – С. 4.
21. Нагорна Т. Вказ. праця. – С. 21.
22. Шумлянський С. Вказ. праця. – С. 6.
23. Там само.
24. Там само. – С. 7.
25. Величенко С. Вказ. праця. – С. 29-30.

УДК 94 (477): 058.237

Шамара С. О., асп.

ІСТОРІЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНІ: ТЕРМІНОЛОГІЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядаються стан та перспективи дослідження історії інтелігенції України з огляду на термінологічне розмаїття трактування цієї соціальної верстви. Робиться висновок, що вивчення інтелігенції в динамічних характеристиках є перспективним напрямом для сучасних українських істориків.

Annotation: The article dwells on the state and perspective of investigation of the history of intelligentsia in Ukraine taking into account terminological diversity of interpretation of this social stratum. The author draws a conclusion that the study of intelligentsia in terms of field of research for the contemporary Ukrainian historians.

Нові методики та методології, які застосовують сьогодні історики в дослідженнях, мають велике гносеологічне, когнітивне й онтологічне значення. Після буму критики на адресу “надто політизованої” історії України і величезного фоліанту “нормативної історіографії”, сформованого за роки її незалежності, вони є одним із найдійовіших засобів “олюднення” сучасної історичної науки. В нагоді стає низка антропологічних парадигм, і, зокрема, звернення до міждисциплінарного підходу на зламі історії і психології, історії й соціології, історії й націології [1]. Відкривається чудова перспектива залучення соціально-орієнтованих методологій до аналізу історичного матеріалу. Серед таких “матеріалів” надзвичайний інтерес викликає історія інтелігенції в Україні, передусім як верстви, що залишається одним із помітних суспільних чинників соціального, культурного, політичного та економічного життя.

Проблема, яка пропонується до розгляду – це спроба окреслити інтелігенцію України як предмет історичних досліджень у контексті існуючих на сьогодні визначень цієї

соціальної верстви. З'ясування проблеми є важливим з огляду на необхідність нового теоретико-методологічного осягнення історії інтелігенції в Україні.

За таких обставин ставиться мета не стільки повторювати загальновідомі з історіографії інтелігенції [2-14] факти і характеристики, скільки дати аналітичну відповідь на запитання: чи є перспективи дослідження інтелігенції в контексті вже існуючого та лише виникаючого термінологічного й методологічного базису?

Про відносно сучасне розуміння терміну “інтелігенція” в Україні можна вести мову, починаючи з XIX ст., а точніше – з другої половини XIX ст. При цьому варто пам'ятати, що історія української нації попередніх століть не є “безінтелігентною”, адже домодерне українське суспільство, безумовно, мало свої соціальні верстви-відповідники сучасної інтелігенції.

У своєму дослідженні ми послуговуємося насамперед модерним – абсолютно автентичним для поняття “інтелігенція” – дискурсом проблеми. Зауважмо: на сьогодні в питанні генезису інтелігенції не викликають сумніву два моменти. По-перше, дослідники (з України, Росії і країн Заходу) зійшлися на думці, що інтелігенція є явищем модерного суспільства. По-друге, серед учених погоджено, що формувалася вона з декласованих представників інших соціальних верств традиційних суспільств. Решта ж аспектів, особливо щодо визначення поняття “інтелігенція” (в тому числі – на українських землях), є достатньо новими у вітчизняній історіографії й потребують деталізації.

З деталізацією, як і з “точним визначенням”, звичайно ж, не все так просто. Дослідження сутності і життєдіяльності інтелігенції мають тривалу історію. Античні автори вживали цей термін для характеристики людської саморефлексії. Середньовічні вчені надали йому релігійного змісту. В епоху реформації та Просвітництва до нього було внесено гуманістичний смисл і водночас ознаку причетності до Божественного Розуму. Завершення цієї тенденції сучасні філософи вбачають в ідеях німецьких класиків (І. Канта, Г. Гегеля), які розуміли інтелігентність як властивість свідомості, що осягає світ, а також – як особливий стан “теоретичного духу”, що досяг свого самоусвідомлення [15].

Лише в XIX ст. поняття “інтелігенція” стало використовуватися для позначення особливої соціальної групи. Привнесення в це поняття соціологічного змісту, як уважає Р. Мамедов, і використання його для позначення соціального “прошарку”, що охоплює освічених людей, відбулося в 1830-1840-х роках [16]. Причому в Російській імперії фактично відразу склалася традиція називати інтелігенцією “передових людей, що прагнули ставити свої інтелектуальні здібності на служіння суспільству, суспільному благу, стурбованих долею народу та вітчизни” [17].

У 1905 р. С. Єлпатьєвський відзначав, що інтелігенція вже має більше як піввікову історію [18]. Він погоджувався з двома її визначеннями. Згідно з першим, інтелігенція, це та освічена частина суспільства, яка пройшла вищі навчальні заклади, тобто – це лікарі, інженери, юристи, професори, письменники і художники, але переважно люди, що можуть повісити на правій стороні свого сюртука значок вищого навчального закладу (діяч мав на увазі так званих “людей ліберальних професій” – С. III.). Відповідно до другого визначення С. Єлпатьєвського, “інтелігенцією є все те, що розуміється під словом культурні люди, тобто культурні класи населення, інакше люди, вдягнені в сюртуки, хоча б і без академічних значків” [19].

Вже в 1870-х рр. консервативна преса використовувала поняття “інтелігенція” в негативному сенсі. В 1881 р. “інтелігенцію”, як поняття, атакувала газета “Новое время”, запропонувавши інтелектуалам Російської імперії як альтернативу ідентифікацію “буржуазії” [20]. С. Трубецкой пригадував, що “... бути “культурною людиною” було добре, але слово “інтелігент” було таким же мало похвальним, як і “чиновник”... Все це добре ввійшло в підсвідомість ще раніше, ніж у свідомість” [21].

С. Єлпатьєвський теж визнавав, що “... слово інтелігенція продовжує побутувати публічно і в пресі, і не один із термінів [освічена частина суспільства, культурні класи, люди

ліберальних професій] не збурює таких пересудів, не оповитий такою вогняною любов'ю чи лютою ненавистю” [22].

Можна стверджувати, що типова саморефлексія (самовизначення) інтелігенції часів імперії Романових була запропонована у свій час саме С. Єлпатьєвським. Він, зокрема, вважав, що інтелігенція – це [мовою джерела] “общественно думающая и общественно чувствующая часть общества, та вооруженная знанием, руководимая общественными импульсами часть общества, которая в своих мыслях и чувствах, в своем миропонимании и в своем общественном поведении отправляется не от узких, личных, групповых, профессиональных или классовых интересов, а от интересов страны вообще, народа вообще...” [23].

Цікавим є ще одне спостереження Єлпатьєвського: інтелігенція по суті є рухливою (динамічною) верствою, у ній нема права народження. “У ній нема права стану, печаті соціального становища” [24], – відзначає він.

За спогадами С. Волконського, термін “інтелігенція”, як тільки-но з'явився, мав виразно полемічний характер й протиставлявся “аристократії” [25]. У межах Російської імперії термін активно став поширюватися в останнє двадцятиріччя XIX ст. [26], – вважає сучасний дослідник Б. Колоніцький.

Словники того часу описували інтелігенцію як “клас освічених людей”, як “передову за своїм розумовим розвитком частину суспільства” [27]. Енциклопедичний словник “Гранат” на початку XX ст. відзначав “інтелігентів” як людей, “професія яких визначається їх знаннями і здібностями” [28]. Аморфність такого визначення очевидна.

На думку деяких дослідників, слово інтелігенція в 1860-х рр. ввів до суспільного і наукового обігу Петро Дмитрович Боборикін (1836-1921) – відомий письменник натуралістичної школи, почесний член Петербурзької Академії Наук [29]. Він спирався на латинський термін *intellegentia*, що означав: 1) розуміння, розсудок, здатність сприймання, пізнавальну силу; 2) поняття, уявлення, ідею; 3) сприйняття, чуттєве пізнання; 4) вміння, мистецтво. При цьому слово інтелігент, яке бере початок від латинського *intellegens*, означало: 1) знаючий, розуміючий, 2) благородний, розсудливий (муж); 3) знавець, спеціаліст [30].

Англомовний словник Уебстера під інтелігенцією трактує сукупність інтелектуалів, що утворюють групу. Тлумачний словник Оксфорду вбачає у ній клас інтелектуалів, який розглядається як такий, що володіє культурною й політичною ініціативою, клас людей, що виконує інтелектуальну роботу. Лонгманівський словник сучасної англійської мови під інтелігенцією розуміє групу людей у складі суспільства, людей, які є високоосвіченими, часто стурбовані новими ідеями, новим розвитком, особливо в мистецтві й політиці, а тому займаються ними [31].

З усіх визначень, та й “из простого здравого смысла”, на думку російського філософа Н. Карлова, слідує, що інтелігенція повинна бути головою народу, головою нації, головою держави [32].

Неодноразово для визначення “інтелігенції” застосовувався високий етичний критерій. “Якщо для інженера і техніка, військовослужбовця і лікаря за умови професійної компетентності соціальний і культурний конформізм якоюсь мірою виправданий прагненням робити свою справу в тому і має вигляд конформізму, – відзначає Н. Карлов, – то для людей, як казали в давнину, вільних професій, він легко трансформується в рептильне пристосуванство і рабське угодовство” [33].

Функціонально, тобто виконуючи свою основну функцію, інтелігенція несе дух сумніву, дух заперечення, дух вічної опозиційності всьому, що і викликає ненависть суспільства в цілому до корпорації інтелігентів як цілісності [34]. Н. Карлов у цілому справедливо вважає, що “інтелігенти можуть працювати лише в спільноті інтелігентів, точніше, у відчутті того, що вони працюють у спільноті інтелігентів. Має бути відчуття причетності до такої собі сфери духу і науки, до наукової і культурологічної спільноти” [35].

Правий він і в тому, що інтелігентність є важкою для порозуміння. Так, вона не соромлячись заперечує улюблені і звичні хибні думки. Вона говорить гірку правду. Для неї немає заборонених тем, немає надто делікатних питань, немає авторитетів, немає сакральної істини. Саме це дратує. Саме за це її не люблять [36].

Деякі сучасні дослідники вважають, що на початку ХХ ст. значна частина бюрократичної еліти була однією з груп інтелігенції, яка дещо відрізнялася від інших груп специфічною психологією [37].

Американський дослідник Р. Пайпс вважає, що інтелігенція виникла як опозиція інтелектуалів діючому режимові, що теж хотіла влади. Він відзначає, що “інтелігенція, діючи від імені “мовчазної більшості” – народу, була двійником патріархального істеблішменту” [38]. “Інтелігент”, як вважає Р. Пайпс, – це той, хто “не є поглиненим цілковито своїм благополуччям, а хоча б рівною, але бажано й більшою мірою, піклується процвітанням всього суспільства і готовий потрудитися на його благо” [39].

Втім, на наш погляд, варто погодитися з тими дослідниками, які вважають, що історія інтелігенції апріорі не повинна бути історією суспільно-політичних рухів і (або) суспільно-політичної думки [40].

Цікаво, що донедавна у вітчизняній історіографії період визвольного руху 1861-1895 рр. характеризувався як “різночинський”. Як правило, радянські суспільствознавці, цитуючи праці Леніна, вважали, що саме тоді цей рух “об’єднував всі форми боротьби трудящих мас і передової інтелігенції проти царського самодержавства” [41]. Втім, для нас більшу цікавість становить не періодизація класової боротьби, а сам термін “різночинець”. Хто такий різночинець? Чому період інтенсивного виокремлення інтелігенції в окрему суспільну верству був визнаний більшовицьким ідеологом за особливий у політичному житті імперії?

Принагідно зазначимо, імперська статистика ХІХ – початку ХХ ст. у поліцейському обліку, переписах населення, відомостях про учнів та студентів і навіть у статистиці органів юстиції постійно зберігала рубрику “різночинці”. До неї вписували, за сучасними мірками, середній клас, який у ХІХ ст. усе частіше поповнювався людьми інтелігентних професій. На початку ХХ ст. в офіційній документації, на шпальтах часописів, у суспільній лексиці термін “різночинська інтелігенція” вже був усталеним. “Різночинцями *de facto*, – писав Г. Плеханов, – стають усі ті люди, діяльність яких не вписується у станові межі” [42]. У свій час радянська дослідниця В. Лейкіна-Свірська додала, що “фактично на різночинців перетворювалися не тільки діти купців й духовних осіб, які формально вийшли зі свого стану, але й діти міщан та селян, які зберігали свою станову приналежність, навіть якщо втрачали зв’язок з економічними коренями, заняттям та побутом своєї верстви” [43]. Втрата особою станової ідентичності, набуття нею нового суспільного статусу майже завжди були пов’язані зі здобуттям нею певного освітнього цензу. З огляду на це можна зробити висновок: вираз “різночинська інтелігенція” у другій половині ХІХ ст. ще свідчив про те, що верства інтелектуалів поповнювалася тоді за рахунок декласованих елементів більш традиційних станів суспільства. Втім, коли поняття “інтелігенція” ввібрало в себе всіх “різночинців”, а згодом (на рубежі ХІХ – ХХ ст.) все частіше застосовувалося для позначення окремої групи суспільства – людей інтелектуальних професій, дефініція “різночинська інтелігенція” стала власне тавтологічною. Зрештою, надалі офіційну прописку в суспільній та науковій лексиці отримав єдиний термін – “інтелігенція”. Він, у свою чергу, застосовувався з різними громадсько-політичними та фаховими означеннями (наприклад, ліберальна інтелігенція, художня інтелігенція тощо). Цілком імовірно, що Ленін і його ідеологічні послідовники усвідомлювали визначальну роль інтелігенції в суспільно-політичних процесах другої половини ХІХ ст., а тому й позначали цей період як “інтелігентський” (щоправда, у подальшому представникам інтелігенції більшовики відмовили у честі бути авангардом визвольного руху; їм, як помічникам буржуазії, вони протиставили робітничий клас і власну партію).

З. Балзер вважає, що “професіоналізація є одним з найважливіших та домінуючих соціальних подій XIX й XX ст., але її варто розглядати у більш широкому контексті соціальної історії, інакше вона більше викривляє, ніж розкриває” [44]. Інтелігенція, на його думку – це культурна категорія (як у німців *Bildung*). Професіонали визначаються за освітою, соціалізацією і дотриманням норм. Хоча і до тих, і до інших застосовується моральна оцінка, моральний та етичний стандарти у професіоналів відносяться до обмеженої сфери, тоді як серед інтелігенції вони – абсолютні [45].

Російський фізик-теоретик В. Грязневич у публіцистичній статті “Поводыри слепых” запропонував власне “культурфілософське” визначення інтелігенції. На його думку, її можна визначити як групу інтелектуалів, що створює, підтримує і розвиває культурне середовище, в якому вже розвиваються конкретні народні таланти і культура [46].

На думку Ю. Шеррера, серед різноманітних визначень і трактувань поняття “інтелігенція”, що з моменту його появи в 1860-х рр. визначали суспільно-критичну спрямованість цієї дискусії в Росії, самими розповсюдженими і самим точними були: “критично мислячий індивід” або “критично мисляча особистість”. Шеррер вважає, що вперше це визначення було сформовано головними теоретиками народництва П. Лавровим та Н. Михайловським, а на початку XX ст. було запозичене близьким до есерів Р.В. Івановим-Разумніком і покладено в основу його “Истории русской социалистической мысли” [47].

Вже згадуваний філософ Російської Федерації Р. Мамедов розглядає інтелігенцію, як соціокультурну групу, яка характеризується не тільки певним змістом праці і рівнем освіти (як це було притаманно радянському суспільствознавству), але й спільністю особливих ідейно-моральних якостей, що визначають її соціальну роль, а також специфікою способу життя [48]. На наш погляд, це є синтетичний підхід у розумінні інтелігенції, який намагається примирити її соціологічне та культурфілософське визначення.

Дослідник спадщини В’ячеслава Липинського Ярослав Пеленський у вступі до останнього перевидання його “Листів до братів-хліборобів” (1995) подає коротку анотацію поглядів Липинського на класократичний устрій суспільства. Ідеолог українського монархізму, як відомо, ділив суспільство на три верстви (еліта, продуценти, інтелігенція), в кожній з яких бачив відповідне функціональне суспільне призначення. Незаперечним є те, що найважливіше місце Липинський відводив еліті (за його термінологією – правлячій верстві, провідній верстві, національній аристократії), “оскільки вона (а не народ чи маси) є провідниками і організаторами нації, головним мотором побудови національної держави та творцями історії” [49].

Основу суспільства становлять, за його теорією, продуценти, тобто верства, яка виробляє матеріальні блага. А найбільшу роль, на думку Липинського, відіграють хлібороби (селяни, поміщики), як такі, що зв’язані з землею і територією, на котрій живуть і працюють, а тому є найстабільнішою, отже – найкориснішою верствою суспільства. Інтелігенцію ж він наділяє посередницькою функцією між усіма суспільними групами, що здійснюється через культурницьку та інтелектуальну працю її представників [50]. Принагідно відзначимо, що еліту суспільства (точніше нації) Липинський не вважав замкненою верствою, що живе і відтворюється за кастовим принципом. Дослідник передбачав механізм поповнення правлячої верстви за рахунок виокремлення найкращих представників із продуцентів та інтелігенції. Водночас не можна не помітити його обожнювання національної аристократії на фоні, м’яко кажучи, не дуже ідеалізованої діяльності інтелігенції. Очевидним є одне: Липинський не ототожнював еліту й інтелігенцію, тоді як це робила сама інтелігенція України, особливо в період революції 1917-1921 рр.

Інтелігенція у візії В. Липинського – це окрема верства, яка формувалася за рахунок людей, які остаточно втратили органічний зв’язок з яким-небудь матеріально продукуючим класом, тобто декласувалися. Представники цієї верстви за способом життя і світоглядом уже не можуть бути віднесені “ані до хліборобів, ані до промисловців, ані до працюючих фізично робітників” [51], – вважав учений. Головним критерієм, отже, виступало те, що

інтелігенти не володіють “ані зброєю, ані засобами матеріальної продукції: землею, фабриками, машинами”, тобто “не мають власної реальної, матеріальної сили”. Інший, не менш важливий критерій віднесення людини до інтелігенції – це те, що вона, маючи більш високий рівень освіти, отримує доходи, необхідні для прожиття, за свою розумову працю. Остання звільняла їх, на думку Липинського, “від необхідності жити або з продукції хліба чи товарів, або жити з війни, тобто з жертви і ризику свого життя”. Соціолог вважав, що “не можна до інтелігентів зараховувати фахового вояка, який, не дивлячись на ступінь своєї освіти, живе з однакового для всіх вояків ризику життя і який володіє реальною, матеріальною силою: зброєю”. Не належать до інтелігенції, на його думку, і більш освічені, т.зв. “інтелігентні” хлібороби, промисловці, робітники, які ще не декласувалися, тобто “не перестали органічно належати до своїх класів, не перестали персонально володіти засобами своєї продукції і не перестали жити спільними і однаковими, не дивлячись на ступінь освіти, громадськими хотіннями свого класу” [52].

Цікаво, що Липинський розрізняв дві категорії інтелігенції, які розподіляв за ролями: відповідно службову і провідницьку. В таку свою класифікацію вчений заклавав не соціально-професійний статус того чи іншого фахівця, а критерій причетності того чи іншого інтелігента до політики. До службової інтелігенції В. Липинський відносив ту частину працівників розумової праці, яка “віддає свої більші знання або на удосконалення продукції і організації того чи іншого класу (техніки, що служать в хліборобстві і промислі, в класових політичних і економічних організаціях), або на громадську службу цілій нації (священники, письменники, учителі, суді, адвокати, лікарі, сторожі порядку, служачі в шляхах сполучення, державні урядовці, що виконують накази влади і т.д.) і виконує тим самим одну з найбільше почесних і найбільше тяжких громадських ролей в життю націй” [53]. До провідницької інтелігенції він відносив представників власне тих же професій, з однією лише відмінністю: вони, на думку дослідника, працювали не на благо нації, а на реалізацію власних політичних амбіцій. Цікаво, що якраз на другій категорії інтелігенції (її критиці) В. Липинський найбільше зосередив увагу у своєму головному ідеологічному творі – “Листах до братів-хліборобів”. “В своїх “Листах”, – відзначав сам автор, – говоритиму тільки про оцю другу категорію інтелігенції, отже тільки про здекласовану інтелігенцію, яка живе з політики і яка при допомозі своєї освіти претягає до політичної влади, а не про інтелігенцію, яка свій тяжкий шматок хліба заробляє своєю чесною, потрібною, фаховою службою громаді (нації, державі, класові)” [54].

Описуючи події початку ХХ ст. (включно з революцією 1917-1921 рр.), Липинський уявляв їхню суму як “стихийний ірраціональний процес боротьби хлібороба з кочовником”. Роль “тієї свідомої інтелігенції”, – що “не мала сама матеріальної сили”, що “не володіючи ані землею, ані зброєю, хотіла захопити владу на селі, хотіла стати селянською національною українською аристократією”, – оцінюється ним негативно. Липинський вважає, що “перемога над українським хліборобом кочової охлократії – тобто більшовицької озброєної аристократії юрби – була підготовлена властолюбивими українськими інтелігентами есерами” [55]. Дослідник стверджував, що період опозиційної ідейної боротьби української декласованої інтелігенції проти русифікації й ополячення у період після Хмельниччини “останеться єдиною гарною і світлою сторінкою її історії” [56].

На відміну Липинському, радянська соціологічна (точніше соціологізаторська) думка виробила інше бачення місця інтелігенції у суспільстві. “Кожний суспільний клас, який діє на історичній арені, – писав наприкінці 1930-х рр. Єм. Ярославський, – завжди виділяє свою інтелігенцію. Ми знаємо інтелігенцію дворянську, буржуазну, дрібнобуржуазну і пролетарську. В дореволюційний час більшість російської інтелігенції становили вихідці з буржуазного і дрібнобуржуазного середовища. Пролетаріат і селянство виділяли з свого середовища в незмірно меншій мірі свою інтелігенцію, бо доступ до знань для них був утруднений. Тільки соціалістична революція висунула лозунг: “Наука – трудящим” і успішно його здійснила [57]. А далі: “Інтелігенти-різничинці виражали дрібнобуржуазні інтереси селянства, його демократичні прагнення, хоч і надавали своїм програмам

соціалістичне забарвлення. Їхній міщанський або селянський соціалізм, їхні мрії про соціалістичну селянську революцію, їхні теоретичні погляди були реакційні по суті і залишились тільки прекраснотушними мріями, оскільки їхній рух не спирався на організацію класу” [58].

В цілому комуністичний партійний дискурс історії інтелігенції представлявся достатньо адекватним, однак їхній історичний прогноз щодо неї був явно хибним. Прогноз робився з посиланням на Сталіна і мав такий вигляд: “Товариш Сталін не раз говорив про те, що треба перетворити в інтелігентних працівників всю масу трудящих. Ми йдемо до цього неухильно: соціалістична революція відкрила величезні можливості для всього народу, і в перспективі весь радянський народ буде поспіль складатися з інтелігентних людей, які оволоділи сучасною наукою і культурою” [59].

Конструктивно Ярославський репрезентує погляд на інтелігенцію інших – “несоціалістичних” – груп дореволюційного суспільства. “Та обставина, що значна частина інтелігенції вірою і правдою служила самодержавно-поліцейській, буржуазно-поміщицькій державі, – пише він, – викликала законне недовір’я до неї у робітників і трудового селянства. Цим недовір’ям і навіть ненавистю до частини інтелігенції скористувалась групка інтелігентів анархістського толку для своєї “махаєвської” теорії, названої так по прізвищу головного “ідеолога” цієї групи – учасника польського робітничого руху 90-х років минулого століття Яна Вацлава Махайського (псевдонім – А.Вольський). Махаєвці доводили, що “інтелігенція є особливим класом”, при тому класом експлуататорським. За словами Махайського, між революційним марксизмом і опортунізмом нема ніякої принципіальної різниці: як соціал-демократи, так і ренегати марксизму хотіли нібито “підмінити” (!) економічні вимоги робітників політичною боротьбою лише для того, щоб, скинувши капіталістів, інтелігенція могла окрім гонорару, який вона одержує у буржуазії, присвоювати собі цілком всю додаткову вартість” [60].

Сучасний дослідник Г. Касьянов у роботі “Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет” розглядає інтелігенцію як специфічну, відносно стабільну соціально-професійну групу, що мала свої, притаманні саме їй соціально-психологічні риси. З огляду на це, до інтелігенції, яка жила і працювала в окреслену добу, дослідник відносить усіх людей, професійно зайнятих кваліфікованою розумовою працею у сфері культури, управління, освіти, науки та матеріального виробництва. При цьому вчений зауважує на особливостях відтворення інтелектуальних кадрів у ті часи, у зв’язку з чим додає до інтелігентської верстви ще й осіб, які не мали вищої чи то спеціальної освіти, втім, які займалися розумовою працею. До цієї категорії він відніс деяких учителів, митців, а також студентство [61]. На наш погляд, остання заувага Г. Касьянова є надзвичайно слушною стосовно сільських інтелектуалів зазначеної доби, оскільки досить часто вони не мали належної фахової підготовки навіть у тій галузі знань, якою безпосередньо оперували у своїй професійній діяльності. Втім, відмова визнавати їх за інтелігенцію була б несправедливою, і, зрештою, значно б обмежувала потенційне предметне коло досліджень інтелігенції.

Г. Касьянов наголошує на тому, що фактично сам термін “інтелігенція” з’явився всередині XIX століття для позначення тієї частини освіченого суспільства, яка в тій чи іншій формі виявляла свою незгоду з політикою абсолютизму [62]. Характерно, що у більш пізні періоди (радянський і сьогодні) вимога “опозиційності” інтелігенції правлячому режимові мала тенденцію зникати (в тому числі у трактуваннях істориків і суспільствознавців). Втім для періоду другої половини XIX – початку XX ст. це було одним із найголовніших критеріїв, за яким відбувалася її ідентифікація, як верстви.

Аналогічно до вже згадуваних міркувань Р. Мамедова про “узагальнення спектру підходів щодо розуміння поняття інтелігенція” івано-франківська дослідниця О. Баран воліє “вести мову про існування двох принципово відмінних трактувань цього феномену: соціологічного (визначення інтелігенції як особливої соціальної групи у структурі суспільства, при якому велика увага відводиться наявності спеціальної кваліфікаційної

сертифікації, тобто здобутій освіті), та культурологічного (пояснення інтелігентності на основі позитивного етичного критерію, соціальної і моральної значимості особистості)” [63].

Підсумовуючи цей невеликий огляд визначень “інтелігенції”, варто погодитися з Г. Касьяновим, що вона, “як соціальна верства, була і є досить аморфним явищем”. Її соціологічні контури, справді, часом дуже розпливчасті. Їй властиві відносно висока соціальна мобільність, рухливість соціокультурних характеристик, не кажучи вже про можливість зміни політико-ідеологічних прихильностей та орієнтацій. Безумовно, однією з найважливіших її соціальних функцій завжди залишалося інакомислення, вона була тим середовищем, з якого виходили ідеї, що не збігалися з офіційно визнаними суспільно-політичними доктринами [64].

На наш погляд, поєднання соціологічного та культурологічного (етичного, філософського) визначень інтелігенції є єдино вірним шляхом для тих, хто хоче схопити цю верству як предмет дослідження. Те, що частина людей, яка здобула освіту, є інтелігенцією, не викликає заперечень так само, як і те, що не тільки освічені люди здатні інтелігентно поводитися. Треба розуміти, що підмінювати професійну етику високою інтелігентністю є хибним. Однак неосвіченість часом веде до того, що праця “інтелігентної людини” втрачає не тільки свою розумову складову за формою, але й суспільну значущість за змістом. Таким чином, освіченість (а не вузько освіта) є першим науковим критерієм, за яким можна маркувати інтелігенцію з-поміж інших верств. Тим не менш, цього критерію недостатньо. Культурна візія цього поняття дозволяє називати інтелігентами тих освічених людей, які, окрім задоволення власних потреб, своєю професійною діяльністю намагаються підвищити рівень добробуту інших громадян. Іншими словами, фахівець залишатиметься фахівцем і не більше, якщо його професійна діяльність замикатиметься на виконанні службових обов’язків, і не виходитиме на громадський рівень. Соціокультурне бачення інтелігенції є вочевидь вужчим за соціологічне її трактування, адже робить пасивними учасниками тих освічених людей, які не проявляють громадської активності (хоча і числяться в статистиці). Однак, такий підхід видається оптимізованим для дослідження соціально-психологічних характеристик цієї соціальної верстви. Саме вони, на наш погляд, є недостатньо дослідженими в сучасній історіографії.

Окрім того, можна припустити, що серед українських суспільствознавців і надалі актуальними залишатимуться дослідження саме “національної інтелігенції”, оскільки в її історії існує ще багато нез’ясованих моментів. Багатьма вона уявляється як більш цілісний, чітко визначений і зручний із дослідницького погляду об’єкт. Дещо іншу наукову нішу займатимуть дослідницькі пошуки, присвячені інтелігенції регіонів України, зокрема інтелігентським верствам Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, окремих областей тощо. Відповідно до цього, термінологічно стійкими залишатимуться такі поняття як “наддніпрянська інтелігенція”, “галицька інтелігенція” і т. ін. За географічною ознакою, рівнем урбанізації населених пунктів та соціально-психологічними характеристиками інтелігенцію України цілком справедливо можна поділяти на міську та сільську. З огляду на етнокультурний склад варто розрізняти в ній інтелігенцію національних меншин (польську інтелігенцію, російську інтелігенцію тощо).

Безумовно, актуальними нині є дослідження окремих груп та підгруп української інтелігенції на різних історичних етапах: зокрема, гуманітарної, природничої та технічної; відповідно до іншого (перехресного) поділу – наукової, педагогічної, художньої та багатьох інших. Тоді як дефінітивні звороти “радянська інтелігенція”, “робітнича інтелігенція”, “трудова інтелігенція”, “селянська інтелігенція”, “народна інтелігенція” мають сприйматися критично, оскільки є здебільшого заангажованими політично, ніж продуктивними з наукового погляду [65].

Отже, на сьогодні маємо термінологічне розмаїття в справі окреслення (визначення) інтелігенції. Це розмаїття свідчить про те, що будь-який її загальний портрет являє собою лише умовну єдність. Не викликає сумніву соціально-професійна сертифікація всередині інтелігенції, її поділ на різні спеціальності та посадова стратифікація. Її різне соціальне

походження, умови життя і праці супроводжуються диференціацією культурної орієнтації й національної самоідентифікації. Вивчення інтелігенції саме в таких динамічних характеристиках, є на наш погляд, перспективним напрямом для історичних досліджень в Україні. Сучасні теоретико-методологічні засади роботи історика базуються на антропологічній парадигмі (історія ментальностей, соціальна психологія, інтелектуальна історія тощо). У такому разі вище описаний диференційований підхід до інтелігенції дає можливість наблизитися до кожного, окремо взятого інтелігента, навіть тоді, коли дослідження ведеться навколо більш інклюзивних соціальних груп, з яких вона складається.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Про націологію див. детальніше: *Шамара С.* Націологія: роздуми стосовно нації, націоналізму і науку про них // *Polska i jej wschodni sąsiedzi* / pod red. A. Andrusiewicza. – Rzeszów, 2005. – Т. 6. – С. 141-149.
2. *Лейкина-Свирская В.* Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М., 1971. – 368 с.
3. *Лейкина-Свирская В.* Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. – М., 1981. – 285 с.
4. *Федюкин С.* Великий Октябрь и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма. – М., 1972. – 471 с.
5. *Андрушко В.* Сільська інтелігенція в соціальній структурі радянського суспільства // *Вісник Львівського університету. Суспільні науки.* – 1978. – Вип. 14. – С. 88-92.
6. *Бронников В.* Формирование сельской интеллигенции в годы гражданской войны (1918-1920) (К историографии вопроса) // *Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. науч. трудов / Редкол.: Д.П. Пойда (отв. ред.) и др. – Днепропетровск, 1980. – С. 88-95.*
7. *Шип Н.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / АН УССР, Ин-т истории Украины; Отв. ред. В.Г. Сарбей. – К., 1991. – 172 с.
8. *Касьянов Г., Даниленко В.* Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). – К., 1991. – 96 с.
9. *Масненко В.* Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921-1928 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. / АН України. – К., 1993. – 239 с.
10. *Касьянов Г.* Інтелігенція радянської України 1920-х – 30-х років: соціально-історичний аналіз: Автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.02. / АН України. – К., 1993. – 31 с.
11. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 176 с.
12. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К., 1995. – 224 с.
13. *Скорик М.* Українська інтелігенція: єдино можлива еліта? (проблеми суспільної репрезентації в Україні XIX ст.) // *Розбудова держави.* – 2000. – № 7-12. – С. 134-143.
14. *Коцур В., Висовень О.* Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 171 с.
15. *Мамедов Р.* Интеллигенция как социальная общность, её жизнедеятельность и роль в современном мире: Автореф. дис. ... докт. филос. наук: 22.00.04 / РАН. – М., 1993. – С. 5.
16. Там само. – С. 20.
17. Там само. – С. 21.
18. *Елпатьевский С.* По поводу разговоров о русской интеллигенции // *Русское богатство.* – 1905. – № 3. – С. 58.
19. Там само. – С. 58-59.
20. *Колоницкий Б.* Интеллигенция в конце XIX – начале XX века: Самосознание современников и исследовательские подходы // *Из истории русской интеллигенции: Сборник материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской / О. Н. Ансберг и др. (сост.); Р. Ш. Ганелин (отв. ред.). – СПб., 2003. – С. 181-200, 183*
21. Там само. – С. 184.
22. *Елпатьевский С.* Вказ. праця. – С. 59.
23. Там само. – С. 60.
24. Там само.
25. *Колоницкий Б.* Вказ. праця. – С. 184.
26. Там само. – С. 185-187.
27. Там само. – С. 188.
28. Там само. – С. 189.
29. *Карлов Н.* Интеллигентна ли интеллигенция... // *Вопросы философии.* – 1998. – № 3. – С. 4.
30. Там само.
31. Там само.
32. Там само. – С. 7.
33. Там само. – С. 6.
34. Там само. – С. 9.
35. Там само.

36. Там само. – С. 16.
37. *Колоницкий Б.* Вказ. праця. – С. 190.
38. Там само. – С. 191.
39. Там само.
40. Там само. – С. 191-192.
41. *Волощенко А.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К., 1974. – С. 3.
42. *Лейкина-Свирская В.* Интеллигенция в России во второй половине XIX века... – С. 24.
43. Там само.
44. *Балзер Х.* Интеллигентные профессии и интеллигенты-профессионалы // Из истории русской интеллигенции... – С. 204.
45. Там само. – С. 212.
46. *Грязневич В.* Поводыри слепых (Интеллигенция как социальный феномен) // Звезда. – 1991. – № 11. – С. 108.
47. *Шеррер Ю.* Социалистическая интеллигенция и ее роль в русской культурной революции до и после 1917 года: заметки на полях дискуссии, которая не была завершена // Из истории русской интеллигенции... – С. 233.
48. *Мамедов Р.* Вказ. праця. – С. 16.
49. *Пеленський Я.* В'ячеслав Липинський і його "Листи до братів-хліборобів" // *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів (Про ідею і організацію українського монархізму). – К.; Філадельфія, 1995. – С. 13.
50. Там само.
51. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів (Про ідею і організацію українського монархізму). – К.; Філадельфія, 1995. – С. 143.
52. Там само.
53. Там само.
54. Там само.
55. Там само. – С. 175.
56. Там само. – С. 176.
57. *Ярославський Єм.* Про роль інтелігенції в СРСР. – К., 1939. – С. 5.
58. Там само. – С. 7.
59. Там само. – С. 37.
60. Там само. – С. 29.
61. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет... – С. 4.
62. Там само. – С. 12.
63. *Баран О.* Галицька сільська інтелігенція як культурний феномен (перша половина XX ст.) // Україна соборна: 36. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. II. – С. 264.
64. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років... – С. 178.
65. *Шамара С.* Українська інтелігенція: генеза, структура та проблеми термінології // Шістнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 12-31 березня 2005 р. / За ред. В. В. Масненка. – Черкаси, 2006. – С. 25-26.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (930)

Романова М. П., асп.

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА І ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ПРИЧИНИ ОФІЦІЙНОГО ВИЗНАННЯ УКРАЇНИ ТА ОКУПАЦІЇ ЇЇ АНТАНТОЮ

The modern Ukrainian and Foreign historiography about causes of official recognition of Ukrainian government and about Ukraine's occupation by Entente is analysed in the article.

В статті висвітлено погляди сучасних українських і зарубіжних дослідників про причини офіційного визнання України й окупації її Антантою.

Драматична історія перебування військ країн Антанти на півдні України в кінці 1918-1919 рр. потребує щонайменше концептуального і фактологічного уточнення. Ця сторінка світової, а водночас і української історії, ще й досі залишається “незручною” для сучасної української науки так само, як вона була і для радянської історіографії. Зокрема, автори багатотомної “Історії Української РСР” визначили появу антантівських військ на півдні України як “відкриту боротьбу проти радянської влади з метою відновлення буржуазно-поміщицького ладу в Росії і її розчленування”, а причину краху інтервенції вбачали в керованій більшовиками боротьбі трудящих і міжнародній пролетарській солідарності.

З іншого боку, відомий український історик американського походження Т. Гунчак вважає антантівський десант в Україні підтримкою верхівки російського монархічно-соціалістичного табору в його спробах відновити “єдину і неподільну” Росію, фактично поставивши його на одну дошку з більшовицьким наступом на Україну з півночі. Лише “розчарувавшись”, - як розвиває свою думку Т. Гунчак, - у російських добровольцях, французьке командування почало “шукати зв’язку з українцями для спільної боротьби проти більшовиків”, що, однак, не врятувало ані антантівських військ, ані тодішньої української влади [1].

Діячі Центральної Ради (ЦР) вважали призначення офіційних представників Франції і Англії при уряді Української Народної Республіки (УНР) фактом визнання цими державами України, що підготувало ґрунт для проголошення незалежності.

Ця думка найбільш присутня в працях О. Шульгіна, на той час Генерального секретаря з міжнародних справ. Він писав, що “встановлення дипломатичних відносин з державами Антанти є вже акт її визнання. Позаяк між нашим урядом і урядами Франції і Англії встановлені були ці дипломатичні відносини, хоч і в надзвичайній, викликаній обставинами формі, то треба ясно і твердо сказати: Антанта і Франція визнали УНР”. Водночас О.Шульгін повідомляв, що після підписання Україною миру з Німеччиною представники Антанти відмовилися від визнання УНР. Переважна більшість дослідників вважає, що симпатії Центральної Ради були на боці Антанти, і тому з самого початку вона домогалася визнання, особливо Франції. Цю думку обстоює О. Субтельний, однак, слушно зауважує, що ситуація була непростною, бо Франція рішуче стояла за відновлення єдиної і неподільної Росії. Цілкові нові можливості виникли 22 грудня 1917 р., коли В. Ленін розпочав мирні переговори у Брест-Литовську з Центральними державами, заявивши, що він репрезентує всі народи Російської імперії. Отже, склалася нова ситуація, яка могла спричинити перегляд позиції держав Антанти щодо Росії (хоча й тимчасовий) і відкривала нові можливості для Центральної Ради [2].

Незважаючи на переконання О. Шульгіна у визнанні Францією і Англією УНР, зустрічаємо в його роботі деякі неузгодженості в цьому питанні. Так, розповідаючи про візит до нього представників Франції і Англії Табуї і Фіцвільямса, він зазначає: “Для того, щоб

говорити про справи з Францією, або з якоюсь іншою державою, необхідно, щоб ці держави дипломатичним актом визнали Українську Народну Республіку, або принаймні встановили з нами дипломатичні відносини, надіславши нам свого представника”. Тобто, О.Шульгін відрізняє два поняття: 1) визнання держави; 2) встановлення з нею дипломатичних відносин і призначення представника іншої держави [3].

Як відомо, з жовтня 1918 р., коли Німеччина була змушена прохати перемир'я, виведення німецьких окупаційних військ з України ставало справою найближчого часу. Як стверджує О. Кучик, саме те, що Франція офіційно визнала самостійність України, послужило для Німеччини стимулом погодитися на участь України у брест-литовських переговорах, оскільки до того вона була проти неї, боячись погіршення відносин з радянською делегацією. Тепер виникла небезпека, що відкинута Центральними державами і атакована Росією Україна приєднається до Антанти. Н. Городня аналізує спільний англо-французький меморандум від 22 грудня 1917 р. про політику союзників у Росії, який, на її думку, багато в чому пояснює їх подальший інтерес до України, як до хлібного регіону і учасниці у боротьбі проти Центральних держав. У документі багато не йшлося про визнання України як держави, проте, йшлося про допомогу їй – як фінансами, так і шляхом призначення відповідальних офіцерів. Отже, вважає дослідниця, призначення Ж. Табуї і П. Багге повноважними представниками в Україні було виконанням плану, визначеного в меморандумі. Напруженість на фронтах спричинила обіцянки представників Антанти визнати Україну і надати їй військову допомогу у боротьбі з більшовизмом, що й прискорило окупацію українського Півдня військами союзників. Однак, вони невідступно дотримувалися принципу збереження територіальної цілісності Росії. Звідси невизначеність їх позиції щодо України. Н. Городня ставить питання: в якій якості могла бути визнана Україна? Адже в той час ще не було проголошено її незалежності. Статус України як складової частини майбутньої федеративної Російської республіки, зафіксованої у III Універсалі, не давав підстав для визнання України самостійною державою. В спільному англо-французькому меморандумі від 22 грудня 1917 р., складеному вже після встановлення офіційних відносин між Францією і УНР (нота від 5 (18) грудня 1917 р.), Україна називається напівавтономною провінцією Росії. Дослідниця звертає увагу на заяви французького посла Нуланса, який заперечував визнання Францією УНР в січні 1918 р. За його словами, зима 1917-1918 рр. була несприятливим часом для визнання Францією України, оскільки ЦР бракувало ефективної влади, яка є необхідною умовою будь-якого визнання. Однак, він не заперечував інтересу Франції до реорганізації України задля збереження французького капіталу на її території, що й стало однією з вагомих причин інтервенції [4].

Добре показав, як змінилося ставлення до УНР країн Антанти після прийняття Четвертого Універсалу, В. Коваль. Вже 28 січня (ст. ст.) члени місій з Англії, Сербії, Франції, Чехословаччини побували на прийомі у М. Муравйова і заявили, що їх країни відчують симпатію до Радянської Росії, а Центральну Раду можна ганьбити за сепаратизм. Віце-консул Англії П. Багге, який повернувся в Київ 13 лютого, поспішив повідомити, що його країна так і не визнала УНР де-юре.

Дослідник вважає, що визнання України з боку Франції і Англії лише фактичне, а не офіційне. Про це свідчить документ англійського МЗС від 6 квітня 1918 р. про домовленість між англійським і французьким урядами від 6 січня 1918 р. надати формальне визнання українському уряду де-факто і вказівки П. Багге діяти лише після консультацій з представниками Франції. Як свідчать матеріали Форін Офіс, П. Багге був згоден з Ж. Табуї, що “австрофільські тенденції більшості українського уряду, що можуть найближчим часом реалізуватися у сепаратний мир з центральними державами, унеможливають тепер визнання уряду УНР”. Автор робить висновок, що урядові кола Англії і Франції пішли на визнання уряду УНР де-факто і військову окупацію, прагнучи зберегти стабільність на її території і Східний фронт проти Німеччини, створити бар'єр проти більшовизму в Європі. У зовнішньополітичних доктринах західних країн була відсутня чітка концепція щодо українського питання. Його використовували лише як засіб для досягнення тактичних цілей

на Східному фронті [5]. Як відзначає М. Супруненко, представник Франції пропонував Центральній Раді фінансову і військово-технічну допомогу на умовах, які вели до закабалення України, а Центральна Рада зобов'язувалася за це продовжувати війну в інтересах Антанти і за її вказівкою вступила в союз з генералом Каледіним [6].

Як відзначається, під час переговорів між представниками УНР і держав Антанти в Яссах 17-18 січня 1918 р. французький міністр повідомив про свої повноваження визнати незалежність України в обмін на позитивну відповідь українських делегатів на вимоги союзників продовжувати війну і не підписувати сепаратного миру. Отже, якби визнання вже відбулося, такі умови не були б висунуті. Н. Городня припускає, що, направляючи Багге і Табуї до Києва, держави Антанти здійснювали швидше спостережницьку політику, яка обумовлювалася військовими інтересами. Тобто, йшлося не про дипломатичне визнання, а про кваліфіковане вивчення, яке могло привести до угоди з новим урядом, якби він виявив ознаки стабільності.

В. Косик стверджує, що 26 грудня 1917 р. французький уряд призначив Табуї комісаром при Генеральному Секретаріаті України і вручив йому це офіційне повідомлення. Саме прийняття і номінація представника Франції в Києві 4 січня містили в собі визнання України Францією. Того ж дня французький уряд визнав офіційно український уряд як “де-факто незалежний уряд”. 9 січня французьке МЗС повідомило союзників, що французький уряд офіційно визнав незалежність України і Фінляндії. Визнання було здійснено на наполегливе прохання голови французької військової місії в Румунії генерал Бертелло у зв'язку з погіршенням ситуації в Україні. Це розуміли і лідери антибільшовицького руху, адже їм допомога Антанти була конче потрібною, оскільки Добровольча армія була ще порівняно нечисленною і відчувала брак зброї і боєприпасів. Для проведення попередніх переговорів з головнокомандувачем союзних армій в Румунії, Трансильванії і на півдні Росії французьким генералом Бертелло, який, до речі, був однією з найближчих осіб до тодішнього прем'єр-міністра Франції Ж. Клемансо, головнокомандувач Добровольчої армії Денікін відрядив в жовтні 1918 р. свого представника – генерала Щербачова. Переговори були успішними, і, як інформував Щербачов Денікіна в листі від 3 листопада 1918 р. з Бухареста, Бертелло, маючи всі повноваження стосовно планування і здійснення “усіх питань політичних і військових, які стосуються півдня Росії і його порятунку від анархії”, в принципі погодився на те, щоб для окупації півдня Росії було висунуто настільки швидко, наскільки це буде можливо, 12 французьких і грецьких дивізій, основною базою яких мусить стати Одеса [7]. Командувати цими дивізіями буде французький генерал д'Ансельм. Також, інформував далі Щербачов, після прибуття військ Антанти в Одесу і Севастополь, передбачалося швидке зайняття ними Києва, Харкова, Донецького і Криворізького басейнів, а також Дона і Кубані.

На думку О.Кучика, країни Антанти, не бажаючи віддавати ці землі більшовикам, вирішили замінити німецькі війська своїми, що, на їх думку, стало б ще одним кроком до перемоги антибільшовицьких сил Росії, які, зокрема на півдні України, уособлювала Добровольча армія. Саме тому на наполягання Англії і Франції, однією з умов Комп'єнського перемир'я з Німеччиною було те, що німецькі війська на теренах Росії мусили залишитись до відповідного наказу переможців, війська яких, у свою чергу, отримували право вільного доступу на ці землі. Така антантівська окупація, зокрема півдня України, на думку Денікіна, довершила б організаційне оформлення і зміцнення Білого руху і дала б йому можливість організувати успішний наступ на Москву [8].

Проте, відкрита інтервенція після фактичного завершення Першої Світової війни в умовах загальної мирної ейфорії, відвертих симпатій значної частини населення країн Антанти до Радянської Росії та потужного лівого лобі в парламентах цих країн була неможливою: війська просто відмовилися б її здійснювати. Отже, був конче необхідний офіційний і, головне, максимально прийнятний для громадськості привід для появи антантівських військ в Україні.

Це й спричинило факт визнання УНР державами Антанти, як підкреслювали емігрантські дослідники державницького напрямку в історіографії. Так, українські дослідники американського походження А. Жуковський і О. Субтельний зазначають, що після довгих дипломатичних консультацій Франція і Англія визнали 3-4 січня 1918 р. уряд УНР і призначили у Києві своїх представників. Прихильно поставилися до України інші держави Антанти. Аналогічну інформацію знаходимо в дослідженнях інших українських істориків в еміграції. О. Овсій, аналізуючи конференцію в Яссах в січні 1918 р., також відзначає наполегливість Антанти у відверненні українського уряду від укладання сепаратного миру. З одного боку, представники Антанти заявляли про надання фінансово-економічної і військової допомоги УНР і визнання її де-юре. З іншого боку, як згадував П. Скоропадський, проголошення незалежності 24 січня “дуже не сподобалося французам. Вони тоді мені говорили, що самостійна Україна ніколи не буде визнана”. Отже, на його думку, протилежні вислови свідчать про тактичний характер української політики Антанти для досягнення власної мети [9].

Отже, заради об’єктивності зазначимо, що Антанта своїми силами скинути Радянську владу принаймні з південного напрямку не планувала – йшлося лише про заміну німецьких окупаційних військ і допомогу в оформленні опозиційного більшовикам політичного спектра Росії, в тому числі, звичайно, і у військовому плані. Не остання роль у вищезгаданому плані покладалася на гетьмана П. Скоропадського, який 14 листопада 1918 р. в своїй “Грамоті” проголосив федерацію з небільшовицькою Росією. Проте, його політичні опоненти утворили Директорію і, оголосивши гетьмана зрадником, почали закликати до збройної боротьби проти нього. Як зазначається, іноземних офіційних осіб, що виявили інтерес до України восени 1917 р., непокоїло питання, чи вимагатиме Україна самостійності. Але, отримували бажану для себе відповідь: ні, не вимагатиме. Це означало, що Україна не вийде зі складу Росії, надійного союзника Франції і Англії. Союзники повідомляли про свої плани щодо України з великою мірою відвертості. Генерал Табуї при вступі на посаду офіційного представника Франції при уряді УНР заявив, за спогадами Денікіна, що він підтримуватиме всіма силами Українську республіку в тих зусиллях, які вона вживе, щоб продовжувати свій хід до шляху, який накреслили собі союзники [10].

За таких умов мусили поспішати з пошуком спільного знаменника держави Антанти, і антибільшовицькі російські сили, і прихильники Скоропадського в Україні. Саме ці три сили організували під егідою послів країн Антанти в Румунії нараду в Яссах 16-20 листопада 1918 р. за участю провідних російських і українських політиків, промисловців і військових – всього 50 чоловік, хоча українців там було порівняно мало. Відомим є факт, що 17 листопада 1918 р. вони передали послам держав Антанти декларацію із запрошенням їх військ в Україну. Однак, варто зазначити, що основну мету такого кроку автори декларації вбачали у запобіганні “безпорядкам, які могли бути наслідком невизначеності проміжного становища”. А далі вони прямо звинуватили в провокуванні безпорядків “організаторів останніх дій в Києві”, під якими розумілася Директорія і розпочата нею боротьба проти гетьмана. На думку М. Держалюка, Антанта вимушено направила своїх представників до України, бо Росія і Україна розпочали переговори з Центральними державами в Бресті. Активні дії Росії і Німеччини для досягнення перемир’я настільки занепокоїли Антанту, що вона змушено вдалася до визнання України як вагомого фактора боротьби проти більшовизму в Росії і проти гегемонізму і експансіонізму Німеччини. Представники Антанти хотіли відлучити Україну від переговорів у Бресті і не допустити підписання миру з Центральними державами, що, на думку дослідника, і прискорило рішення країн Згоди розпочати окупацію українських південних регіонів [11].

Більше того, коли дуайян дипломатичного корпусу в Бухаресті посол Франції в Румунії Сен-Олер 21 листопада 1918 р. направив за рішенням Яської наради своєму урядові телеграму з пропозицією розпочати введення антантівських військ на південь Росії на прохання представницького і легітимного зібрання делегатів від більшості російських суспільних сил і їх партій (в Яссах були представники від монархістів і соціал-демократів),

то він мотивував, за висловом А. Марголіна, посла УНР в Парижі, необхідність такого кроку тим, що “українські шовіністи підняли повстання, до якого приєдналися, окрім не чисельних національних елементів, ... значні банди анархістів і більшовиків”. Він вважав за необхідне: 1) негайно висунути загін союзницьких військ в Одесу і приступити до окупації Харкова і Києва; 2) видати спеціальну декларацію, де вказати на згоду підтримати в Росії верстви суспільства , які стояли за порядок. У розвиток цього щойно призначений французький консул з надзвичайними повноваженнями Е. Енно передав з Одеси по прямому проводу українському гетьманському уряду дві декларації. У першій з них висловлювався намір держав Антанти підтримувати гетьманську владу в Києві, аби вона підтримала порядок до прибуття в країну союзницьких військ . Після запевнень, що війська країн Антанти вступають на терени України лише як друзі, Енно підкреслив, що будь-який замах проти існуючої влади, будь-яке повстання, яке ускладнило б задачі союзників, будуть суворо придушені.

Ще більш демонстративною була його друга декларація, у котрій уже не було дипломатичних реверансів у бік України, керівництво якої лише інформувалося про те, що держави Згоди вирішили не допустити ніякого порушення в справі відновлення порядку і реорганізації Росії, яку розпочали російські патріоти і яку міцно підтримують союзники. Підкреслюючи далі, що стратегічною метою Антанти є відновлення Росії, введення військ Антанти на південь України аргументувалося більшовицькою загрозою [12].

Усе це відбувалося на фоні остаточного занепаду влади гетьмана П. Скоропадського і поширення влади Директорії. Саме тому ще раніше, в середині листопада 1918 р., коли з Криму було виведено німецькі війська, новоутворений проросійський Кримський уряд звернувся за допомогою до генерала Денікіна. Невдовзі Крим було зайнято військами Добровольчої Армії, а в Севастополь з 25 листопада 1918 р. почали прибувати військові кораблі Антанти.

Хоча керівництво Добровольчої Армії і бомбардувало французьке командування проханнями прискорити висадку антантівських військ і їх марш на Київ і Харків, лише 4 (17) грудня 1918 р. перші 4 роти французької 156 дивізії висадилися в Одесі. На час їх прибуття Одеса була в руках Директорії за винятком невеличкої припортової зони, яка була під французьким прапором. Частини Добровольчої Армії були ще недостатньо організовані, однак їм надавав повної підтримки особоуповноважений Антанти Енно, який вважав лише Добровольчу Армію єдиним внутрішнім інструментом відновлення Росії і вороже ставився до будь-якого українського руху. Саме за його згодою російський генерал Гришин-Алмазов, який знаходився в Одесі, прийняв на себе командування місцевими частинами Білого руху і почав приводити їх до ладу.

Командувач французької 156 дивізії генерал Боріус, який висадився в Одесі разом зі своїм авангардом, вирішив наступного дня урочисто вступити в місто з музикою. Однак Гришин-Алмазов зумів його переконати в тому, що, оскільки частини Директорії щодо військ Антанти налаштовані вороже, необхідно “... очистити місто від петлюрівських банд” [10]. Боріус погодився, і французькі війська увійшли до Одеси. 7 грудня 1918 р. Боріус призначив Гришина-Алмазова військовим губернатором Одеси, що, в свою чергу, затвердив і генерал Денікін. Проте французькі війська, не дивлячись на заклики лідерів Білого руху, не тільки не стали просуватись далі від Одеси, а й заборонили це робити військам Добровольчої армії [13].

Річ у тім, що демократична Франція не могла і не бажала виступати в ролі окупанта. Оскільки гетьман П. Скоропадський 14 грудня 1918 р. склав свої повноваження, влада в Україні і фактично і юридично перейшла до Директорії. Отже, попри періодичні звертання генерала Гришина-Алмазова щодо просування військ Антанти на лінію Тирасполь – Роздільна – Березівка – Миколаїв – Херсон, французьке командування погодилося на пропозицію Директорії щодо системи “мирного вводу французів на українську територію” і, тим самим, фактично почало переговори з Директорією. У результаті, лише 3 січня 1919 р. генерал Гришин-Алмазов сповістив Денікіна про те, що французьке командування

попросило українські війська відійти за межі лінії Тирасполь – Роздільна - Березівка – Миколаїв – Херсон, при чому лише в разі невиконання цього французи могли б застосувати силу [14].

Таким чином, на думку В. Верстюка, углиб території України війська Антанти просувалися здебільшого дипломатичним, а не військовим шляхом. Саме так вони й досягли вказаної лінії в третій декаді січня 1919 р. Усього на півдні України висадилося понад 60 тис. французьких, а також грецьких, румунських і польських військ. Усі ці війська і окупували чорноморське узбережжя від кордонів Бессарабії до Херсона, поступово просунувшись на 100 миль на схід від Одеси. Також у січні 1919 р. французькі і грецькі війська зайняли Севастополь. У своїх подальших діях французьке командування постійно намагалося шукати баланс сил на півдні України з метою дати відсіч наступаючим більшовицьким частинам об'єднаними діями всіх зацікавлених сторін. Такий курс поступово віддаляв, як це не парадоксально, антантівські війська від Добровольчої армії, керівництво якої негативно ставилося до спроб французів, зокрема, знайти спільну мову з Директорією. Як зазначає І. Нагаєвський, ген. Табуї, не одержавши від уряду УНР жодної відповіді на пропозиції допомоги, надіслав йому офіційну ноту з попередженням, що підписання Україною перемир'я з Центральними державами стане причиною негайного скасування визнання України самостійною державою з боку Франції і припинення дипломатичних зв'язків з нею.

Саме під впливом представників Директорії на переговорах французьке командування не погоджувалося на загальну мобілізацію до Добровольчої армії в Одеському районі, оскільки армію Денікіна тут підтримували далеко не всі. Як розумний компроміс французи запропонували утворити змішані бригади, офіцерський склад яких призначається Добровольчою армією, але, виключно з уродженців України, що, звичайно, не задовольняло денікінців. До того ж французи не дозволили оголосити в Криму військовий стан, а щодо наявних на підконтрольній території військових запасів старої російської армії французи вважали, що, оскільки вони знаходяться поза Кримом і Одесою, тобто за межами дії Добровольчої армії, то вони і належать не останній, а українській Директорії.

Організаційної бази курс на посилення контрактів командування антантівських військ в Україні з Директорією набув із середини січня 1919 р., коли головний прихильник Добровольчої армії консул Енно вибув з Одеси, а замість нього прибув французький генерал Д'Ансельм. Начальником штабу Д'Ансельма був полковник Фрейденберг, якого тодішня офіційна денікінська історіографія називала не інакше як маріонеткою "німецьких і більшовицьких агентів" [15].

"Провина" Фрейденберга полягала в тому, що саме з його ініціативи було розпочато офіційні переговори з Директорією з метою посилити обороноздатність Одеського регіону залученням місцевих сил. Пізніше в своїх мемуарах А. Денікін уже реалістичніше пояснював тодішню французьку політику в Україні тим, що вона "... не зробила свого вибору, зупинившись на роздоріжжі: Франція ділила свою увагу між збройними силами Півдня, Україною, Фінляндією і Польщею". Саме цим, на погляд Денікіна, і слід пояснювати нерішучість і нестійкість політики Франції в українському питанні.

Власне переговори французів з Директорією достатньо висвітлені. Антанта, зокрема, вимагала відставки найбільш лівих, на погляд останньої, її членів, підпорядкування собі українських збройних сил, фінансів, економіки. Невдовзі це призвело до того, що реально з усіх членів Директорії залишився лише С. Петлюра, а Антанта так і не наважилася визнати самостійність України. З іншого боку, французьким військам і їх командуванню пошуки порозуміння з Директорією обійшлися надто дорого: зростало невдоволення всього проросійського антибільшовицького спектра, що поступово звужувало базу антантівських сил. Не слід забувати й ту обставину, що український рух на півдні України був порівняно слабким. Ці фактори, на думку Денікіна, змусили Д'Ансельма разом з Фрейденбергом піти шляхом посилення власної влади в регіоні. У свою чергу, це можна було зробити лише через усунення Добровольчої армії і її політичних структур від управління регіоном.

Першим кроком до цього стала заборона ввести російську адміністрацію (тобто владу Добровольчої армії) за межами Одеси. Тим самим французьке командування свідомо залишило всю територію розташування антантівських військ в Україні під управлінням Директорії, за винятком Криму і Одеси. Проте, віддаючи належне намаганням Антанти співпрацювати з українською владою, слід зазначити, що за тодішніх умов такі пошуки оптимального статусу перебування союзницьких військ нерідко призводили до анархії. Так, зокрема, в Миколаєві влада одночасно належала демократичній напівбільшовицькій думі, комісару Директорії, Раді робітничих депутатів, Раді депутатів німецького гарнізону і, нарешті, французькому коменданту.

Значною мірою внаслідок такого розпорошення сил, стратегічної і політичної невизначеності становища військ Антанти в Україні в кінці лютого 1919 р. вони зазнали першої поразки під Херсоном від військ тодішнього спільника більшовиків – отамана Григор'єва. Завдяки грецькому батальйону, що не дав оточити війська Антанти, союзники 10 березня 1919 р. евакуювалися з Херсона до Одеси, втративши близько 400 чоловік, з них 14 офіцерів.

Зазнавши невдачі під Херсоном, союзники вирішили евакуюватися із Миколаєва з метою сконцентрувати в Одесі всі сили на зразок відомого Салонікського табору часів Першої світової війни. 15 березня 1919 р. антантівські війська залишили Миколаїв.

Це ще більше погіршило стосунки союзників з Добровольчою армією. Французи, намагаючись досягти єдності командування в Одесі і мати в регіоні цивільну владу, яка б підпорядковувалася їм повністю, 17 березня 1919 р. сповістили Денікіна, що генерал Д'Ансельм щойно оголосив в Одесі і прилеглому регіоні стан облоги і прийняв командування на себе, призначивши своїм помічником з цивільної частини Л. Андро.

Російський Білий рух розцінив такі дії французів як “переворот”, до того ж Л. Андро, приступивши до виконання своїх обов'язків, опинився в вакуумі, оскільки з ним ніхто не хотів співпрацювати. Зі свого боку, Денікін наказав своїм прихильникам ігнорувати Андро взагалі і не виконувати жодного його розпорядження. У свою чергу, щойно прибулий до Одеси генерал Д'Еспере відмовився зустрічатись з представниками Добровольчої армії і мав тривалу бесіду лише з Андро, після якої представникам Денікіна в Одесі генералам Гришину-Алмазову і Саннікову було запропоновано залишити Одесу. Замість Гришина-Алмазова військовим губернатором Одеси Д'Еспере призначив генерала Шварца, який не мав нічого спільного з денікінцями і раніше служив у більшовиків. Шварц звернувся до Денікіна з проханням затвердити його призначення [16].

Як відомо, саме в цей час на Паризькій мирній конференції вирішувалася доля антантівських військ в Україні. Суперечки точилися довго, однак, проголошення Радянської влади в Угорщині змусило західних лідерів сконцентрувати свої сили проти угорських більшовиків. Натомість, незважаючи на заперечення Франції, конференція прийняла рішення про евакуацію військ Антанти з України. До того ж, і в самій Франції відбулися важливі зміни, які ще й досі випадають з поля зору дослідників, котрі вивчають долю антантівських військ в Україні. Ідеться про те, що впав уряд Ж.Клемансо, а новий склад парламенту відмовився надавати кредити на “східні” операції. Це, в свою чергу, на думку Денікіна, довершило розклад військ Антанти. Інша справа, що у військовому відношенні в Україні перевага була на боці Антанти: вона мала на момент евакуації в Одеському районі 2 французькі, 2 грецькі і частину румунської дивізій – всього до 35 тис. багнетів і шабель, тоді як більшовики – не більше 15 тис. Проте, антантівське командування розуміло, що це військо стримати більшовиків уже не зможе [17].

Увечері 2 квітня 1919 р., за спогадами П. Врангеля, французьке командування отримало директиву з Парижа щодо евакуації всіх антантівських військ. Наступного дня Д'Ансельм віддав наказ, за яким війська мали полишити Одесу протягом 48 годин. Цього ж дня французькі і інші союзницькі війська почали евакуацію. Уже 8 квітня 1919 р. влада в Одесі фактично належала місцевій Раді [18].

Маловідомою сторінкою є те, що 5 квітня 1919 р. французьке командування не лише визнало владу місцевої Ради, а й вступило з нею в переговори на борту французького лінкора “Жюстис”. Їх наслідком, на думку Ю. Павленка і Ю. Храмова, стало те, що більшовики погодилися встановити біля порту зону, в межах якої французи до останнього моменту свого перебування залишалися господарями. У свою чергу, союзники визнавали владу більшовиків в усьому місті. Для Антанти це був найбезпечніший спосіб евакуації, і останні французькі кораблі залишили Одеський порт 8 квітня 1919 р. Як відзначається, активність США у відносинах з Україною була значно меншою, ніж Франції і Англії [19]. Л. Радченко вважає, що в роки Першої Світової війни вони не мали безпосередніх інтересів у Центрально-Східній Європі, в тому числі і на Україні, де американський капітал тільки облаштовував свої позиції, а отже, не міг істотно впливати на формування українського вектора зовнішньої політики США [20].

Таким чином, питання про визнання УНР державами Антанти в грудні 1917 – січні 1918 рр. і причини окупації ними південних регіонів України до цього часу залишається дискусійним. На противагу працям діячів Центральної Ради, переважної більшості вчених у еміграції і радянських істориків, сучасні українські дослідники намагаються більш критично підійти до вивчення цього питання. З огляду на цей факт, важливим є залучення нових матеріалів, шляхом опрацювання закордонних, передусім, французьких і англійських архівів, донедавна недоступних вченим України. Подібна робота дозволить подивитися на події очима наших закордонних опонентів і, таким чином, дозволить позбутися ідеологем, в силу об’єктивних причин притаманних майже всім вітчизняним дослідникам (різноманітних напрямків), і зробити більш повне наукове дослідження.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. История Украинской ССР: В 10 т. – Т. 6. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917-1920). – К., 1984. – С. 389-341.
2. Гунчак Т. Україна: Перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 168.
3. Шульгін О. Політика. – К., 1918. – С. 92.
4. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1992. – С. 307.
5. Кучик О. Російський фактор в політиці Антанти і США в роки I Світової війни // Україна в європейських міжнародних відносинах. – К., 1998. – С. 362-376.
6. Гончар Ю., Городня Н., Павленко В. Україна часів Центральної Ради в політиці Франції, Великобританії і США (березень 1917 – квітень 1918). – К., 2000. – С. 16.
7. Коваль В. Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четвертого союзу. – К., 2000. – С. 20.
8. Супруненко М. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К., 1957. – С. 69.
9. Косик В. Політика Франції щодо України (1917-1918) // Український історик. – 1979. - № 1-4. – С. 50.
10. Деникин А. И. Очерки русской смуты: В 4 т. – М., 2003. – Т. 3: Белое движение (май – октябрь 1918).
11. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 78.
12. Овсій О. Зовнішня політика України: від давніх часів до 1944 р. – К., 1999. – С. 159.
13. Скоропадський П. Спогади. – К., 1995. – С. 108.
14. Держало М. Міжнародне становище України і її визвольна боротьба у 1917 - 1922 рр. – К., 1998. – С. 167.
15. Марголін А. Україна і політика Антанти // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – К., 1998. – Вип. 27 - 28. – С. 337-350.
16. Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Історія України: нове бачення: В 2 т. – К., 1996. – Т. 2. – С. 38.
17. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 58.
18. Врангель П. Н. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.: Воспоминания. Мемуары: В 2 т. – Минск, 2003. - Т.2 – С. 45.
19. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1918 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – С. 75.
20. Радченко Л. Національно-демократична революція в Україні 1917-1920 рр. у новітній вітчизняній літературі. – Харків, 1996. – С. 80.

СТОРІНКА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ

УДК 94 (477): 614.25 "192"

Юрочкіна І. Г., асп.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЛІКАРІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1920-Х РОКАХ

У статті розкрито деякі аспекти повсякденного життя лікарів радянської України в контексті загальнодержавних процесів. Простеживши взаємовплив соціальних і матеріальних факторів, з'ясовано реальне становище цієї категорії суспільства.

The article exposes some aspects of doctors' everyday life in the soviet Ukraine in the context of state process. Tracing the mutual influence of social and material factors it was clarified the real position of this society category.

Після встановлення радянської влади, на території України починається будівництво нового суспільства. Відбувається поступова перебудова повсякденного життя людини: сімейного укладу, ведення домашнього господарства, сфер навчання, праці та дозвілля. Активна агітаційно-пропагандистська діяльність радянської влади, яка доповнювалася законодавчою практикою, сприяла появі відповідних зміни у житті всього населення країни, в тому числі й медичних працівників, а особливо лікарів.

Життя радянських людей у 1920-х рр. розглядали як українські, так і російські дослідники [1]. Науковці основну увагу приділяють селянам і робітникам, міському населенню в цілому, а також колишнім "буржуазним" спеціалістам та номенклатурі. З'являються й роботи, присвячені проявам девіантної поведінки, дитинству тощо [2]. Вивчаючи різні категорії населення, дослідники звертають увагу й на систему охорони здоров'я, але не простежується належна увага до лікарів, як окремої групи суспільства. У зв'язку з цим було поставлено за мету висвітлити матеріальні аспекти повсякденного життя радянського лікаря цього періоду, розглянувши його побут та працю.

Специфіка теми обумовлює необхідність використання різних, як за походженням, так і за змістом, джерел. Особливо цінними є матеріали медичної періодики, де, поряд із офіційною інформацією, друкувалися спомини та враження лікарів, скарги, оголошення тощо. Використання цих матеріалів разом із поточними документами та звітами державних установ, результатами опитувань та статистичною інформацією дає змогу ґрунтовно дослідити питання та зробити належні висновки.

В середовищі лікарів можна виділити дві групи. По-перше, це спеціалісти, які отримали освіту та почали працювати ще в дорадянський період. Вони були старші за віком, в більшості мали хорошу підготовку і значний досвід. По-друге – молоді кадри, які прийшли на роботу в медицину після революції. Дуже часто вони не тільки не мали належних навичок, але й освіти. В значній мірі це були вихідці з пролетарського або селянського середовища. Приналежність до тієї чи іншої групи сильно впливала на повсякдення, що обумовлювалося традиційно сформованим способом життя людини, її вихованням, звичками, прищепленими у родині з дитинства. Радянська влада намагалася звести цю різницю нанівець, але в 1920-х рр. вона ще була помітною.

Важливим фактором, який впливав на повсякдення лікарів, було ставлення до них влади. Враховуючи складну епідемічну ситуація та значну смертність населення, більшовики намагалися налагодити стосунки зі старими кадрами. У партії були і супротивники таких дій, але більшість вважала це необхідним заходом, а деякі навіть розглядали їх як союзників [3]. Як і всіх представників інтелігенції, медиків дореволюційної доби поділяли на 3 групи: 1) революційні, які брали активну участь у становленні радянської влади та перших її заходах у справі охорони здоров'я; 2) аполітичні, котрі намагалися триматися осторонь, але протиріччя з новою владою все ж виникали; 3) активні противники революції [4]. З іншого боку, всіляку підтримку

отримували молоді спеціалісти. Незважаючи на більш довірливе ставлення до останніх, тиск на всіх був значно менший, порівняно з іншими представниками інтелігенції. В цілому, ця категорія населення розглядалася як стратегічно важлива для будівництва радянської держави.

Вагомим економічним чинником, який безпосередньо впливав на життя кожної людини, була цінова та продовольча політика радянської влади. Для осіб лікарської професії вона була важлива не тільки в ракурсі ведення домашнього господарства, але й через залежність вдалого виконання обов'язків на роботі від наявності певних ліків, обладнання тощо.

Якщо розглядати перші роки існування радянської влади в Україні, то треба говорити не стільки про ціни, скільки про практику розподілення наявних засобів як у побутовому, так і в професійному сенсі. Лікарів, що працювали на епідеміях у прифронтовій зоні, зрівнювали у правах з фронтовими червоноармійцями, інших – з тилловими. Відповідно до цього вони забезпечувалися й пайками, які складалися з хліба, риби, овочів, цукру, мила і тютюну [5] Медичні установи постачали націоналізованим або конфіскованим у приватних осіб або іноземців (німців, австрійців) майном [6].

Із початком у 1921 р. НЕПу, ситуація поступово змінюється. Вводяться окремі елементи ринкових відносин, поширюється кооперативна та приватна торгівля. У зв'язку з цим поліпшується постачання як населення, так і установ необхідними товарами.

У цих обставинах важливим стає питання фінансового забезпечення лікарів. Починаючи з 1922 р. воно здійснювалося двома шляхами – за рахунок державного та місцевого бюджетів, але протягом 1920-х рр. залишалось на дуже низькому рівні. За даними Центрального Комітету Медсанпраці, заробітна плата лікаря у 1923 р. складала 13, 8% довоєнної зарплати (яка дорівнювалася 125 довоєнним рублям). В УСРР у 1923/24 р. ставка лікаря в установах, які утримувалися за держбюджетом, дорівнювалася 29 червінцям. Лише в 9-10 містах (губернських та деяких окружних) ця ставка була вищою та доходила до 36-41 червінця. Ще нижчою була заробітна плата лікарів в установах місцевого бюджету. Сільські лікарі отримували в середньому по УСРР 23 руб. 50 коп. У містах середні ставки лікарів за місцевим бюджетом дорівнювали: 28 руб. (в окружних) та 34 руб. 60 коп. (у губернських). Ставка санітарних та шкільно-санітарних лікарів встановлювалася на 50% більше ніж та, що використовувалася для них за тарифною сіткою [7].

У 1924 р. уряд УСРР встановив обов'язкові мінімальні ставки для кваліфікованої групи робітників. Для лікарів мінімальна ставка дорівнювала 46 руб. 25 коп., далі – 50 руб. Одночасно відбувалося збільшення зарплати лікарів через введення нової тарифної сітки. В результаті ряду заходів професійних організацій та урядових органів у 1925 - 1928 рр. відбувався ріст зарплати лікарів. Темп цього росту випереджав збільшення зарплати для інших груп медпрацівників. За даними статистики Всеукраїнського Комітету (ВУК) Медсанпраці, середня заробітна плата лікаря в УСРР змінювалася наступним чином:

липень 1925 р. – 60 руб. 22 коп.

травень 1926 р. – 81 руб. 57 коп.

серпень 1927 р. – 95 руб. 90 коп.

травень 1928 р. – 105 руб. 53 коп.

Таким чином, за три роки середня зарплата лікаря збільшилася на 75,2%. За той самий період середня заробітна плата усіх медпрацівників зросла з 41 руб. у червні 1925 р. до 59 руб. у травні 1928 р., або на 43,8%. Подібну картину можна побачити, якщо розглядати місцеві бюджети. Але ще у 1926 р. заробітна плата лікарів навіть не досягла розміру довоєнної і становила 46% від неї, у 1928 р. – 60 - 65% [8].

Реальна купівельна спроможність медпрацівників залишалася низькою через інфляцію. Після стабілізації фінансової системи у середині 1920-х років, відбулася й певна фіксація цін.

Ціни на деякі товари у 1925 р. (у червінцях) [9]

Товари	Ціни	
	оптові	роздрібні
Олія соняшникова (за пуд)	5.88	7.75
Цукор-пісок (за пуд)	9.96	10.92
Сіль молота (за пуд)	0.75	1.46
Мило	7.39	9.17
Ситець (за метр)	44.7	56.1
Махорка (за ящик)	20.05	27.30
Сірники (за ящик)	12.25	15.36
Цвяхи (за пуд)	5.52	6.46-8.12
Керосин (за пуд)	1.67	2.13

Через те, що рівень зарплати лікарів був досить низьким і її розмір не задовільняв потреби, у містах досить широко розповсюджувалося “сумісництво”, завдяки якому заробіток лікаря зростав на 50 - 100%. Навіть дільничні лікарі відзначали прибуток від “сумісництва”, який складав 15 - 50% основної ставки. Значне місце у бюджеті лікаря займав прибуток від приватної практики. Дільничні лікарі вираховували його у розмірі від 2 до 50-60% службової зарплати [10].

Не менш важливим питанням було забезпечення лікарям належних побутових умов. Відповідно до декрету РНК УСРР від 19 травня 1925 р. “Про укомплектування села кваліфікованим медичним персоналом”, сільському лікарю передбачався ряд пільг, серед яких і забезпечення безкоштовними квартирами та комунальними послугами. На практиці, в кращому випадку, давали грошову компенсацію у розмірі 4 - 15% від окладу, що передбачалося колективним договором, але вона не покривала витрат за цією метою. Досить часто через нестачу житлової площі у провінції кваліфікований медичний персонал взагалі не запрошувався [11]. Серед інших пільг передбачалося прийняття дітей до учбових закладів на рівні з робітниками та батраками, а також організація наукових відряджень кожних три роки та надання можливості користування науковою літературою. При цьому за ними протягом 6 місяців повинна була залишатися житлова площа в місці колишнього мешкання, а якщо родина не від’їжджала – на весь час [12].

За даними Науково-консультативного бюро при ВУК Медсанпраці дільничних лікарів у 1927 р. спеодягом для виїздів у зимовий час забезпечували лише на третину, половина лікарів мала власний теплий одяг. Подібна ситуація спостерігалася із транспортом та грошима для роз’їздів. Доповненням до характеристики матеріального становища лікарів, особливо тих, які жили переважно за рахунок заробітку від служби, є такі дані: до 50% опитаних вказували, що у них не вистачає коштів на харчування, 27, 8% - лише на незадовільне за якістю харчування; теплою одежею забезпечено було 93, 75%, калашами – 75%. Цікавими є дані щодо прибутково-видаткового бюджету родини лікаря, обстеження якого провів Центральний Комітет Медсанпраці:

Склад прибуткового бюджету родини лікаря (3-4 особи) [13]

Статті прибутку	Листопад 1924	Березень 1926
1.Весь прибуток родини	129 руб.69 коп. – 100%	172 руб.15 коп. – 100%
2.Прибуток голови родини:	83,4%	77,5%
а)основне зайняття	62,3%	65,8%
б)другорядне зайняття (“сумісництво”)	9,0%	1,7%

в) приватна практика	12,1%	10,0%
3. Прибутки членів родини	2,8%	8,2%
4. Інші джерела:	13,8%	14,3%
а) продаж речей	3,9%	2,5%
б) позички та кредити	4,8%	3,3%
в) взято із запасів та заощаджень	2,2%	5,1%

Отже, за означений період відбулися деякі позитивні зміни: при загальному зростанні бюджету збільшується частка заробітку голови родини за основним заняттям, зменшується прибуток від продажу речей та позичок. Зменшення ж прибутку від “сумісництва” можна пояснити не стільки зникненням потреби в додатковому заробітку, скільки цілеспрямованою діяльністю радянської влади на усунення цього явища.

Таблиця 3

Склад видаткового бюджету родини лікаря (в середньому) [14]

Статті витрат	Листопад 1924	Березень 1926
1. Харчування	41,7 %	41,7 %
2. Одяг і туалет	12,1%	14,1%
В тому числі на придбання одягу та взуття	8,7%	11,3%
3. На придбання госп. речей	1,7%	2,1%
4. На задоволення культурних запитів та навчання дітей	5,2%	5,6%
5. Інші витрати	39,3%	36,5%

Розподіл статей видаткового бюджету також показує тенденцію до покращення. В обох випадках на харчування витрачається 41, 7% (але фактично збільшується з 53 руб. 91 коп. до 71 руб. 40 коп.). Збільшуються витрати на придбання нового одягу, білизни та взуття, господарських речей, а також на задоволення культурних потреб.

В цілому, матеріальне забезпечення лікарів було значно гіршим порівняно зі службовцями важкої та легкої промисловості, сфери торгівлі. Це доповнювалося складнощами у справі задоволення культурних запитів лікаря при відірваності від центру, далекій відстані від міста, залізничної станції. Подібна ситуація спричинила зменшення зацікавленості професією. В УСРР впродовж 1920-х років простежувалася нестача медичного персоналу. Відбувалося його скорочення через смертність, еміграцію, відмову від професійної діяльності.

Більшовики змушені були приділяти лікарям значну увагу. Радянська влада намагалася вирішити кадрову проблему двома шляхами. По-перше, перевиховати дорадянський персонал, а по-друге, сформувати новий медичний штат.

Залучаючи “стару інтелігенцію” до співпраці, влада намагалася втягнути її в орбіту комуністичної ідеології. Створювалися спеціальні курси підвищення кваліфікації, а пізніше – інститути вдосконалення, у які направлялися дільничні лікарі для підвищення як фахових, так і політичних знань [15]. До організації державної системи вдосконалення лікарів цю роботу на Україні проводив Київський клінічний інститут, який розпочав роботу ще за гетьмана П. Скоропадського 2 серпня 1918 р. У листопаді 1923 р. за наказом Народного Комісаріату Охорони Здоров'я (НКОЗ) України було засновано Харківський державний

інститут вдосконалення лікарів [16]. З метою перевиховання діяла й профспілка медичних працівників – Всемедикосантруд.

Завдання підготовки нових кадрів висунули в 1921 р. Воно здійснювалося за допомогою медичних академій, які тоді ж реорганізували у медичні та хіміко-фармацевтичні інститути. Деякий час підготовка спеціалістів вищої кваліфікації здійснювалася і в технікумах.

Впродовж 1920-х років проходила реорганізація системи освіти на соціалістичних засадах. Радянська влада використовувала досвід медичних факультетів дореволюційних університетів, підкреслюючи існування передових науково-педагогічних традицій. Однак з'являлися і нововведення. Розроблялися нові учбові плани, програми, форми та методи підготовки та виховання майбутніх лікарів, створювалися нові кафедри, профільні факультети (так звані “ухили”). На п'ятому курсі інституту починалася профілізація за одним з 4 ухилів: терапевтичному, хірургічному, охорони материнства й дитинства або санітарно-профілактичному. Це викликало масу критики.

Дискусія про тип лікаря, який необхідний для будівництва радянської медицини, подовжувалася до кінця 1920-х років. Частина вважала що майбутнє за лікарем, який поєднує спеціальні знання з елементарними загально-патологічними та соціологічними. Але, ця ідея залишалася утопією. З'являлася значна кількість “лжеспеців”, які були не спроможні самостійно діяти, особливо на периферії. Поряд з цим, забезпечити такий рівень медичного обслуговування, коли на невеликих дільницях перебувало б декілька лікарів різних спеціальностей, також не було можливості, а отже виникала потреба в спеціалістах загальної кваліфікації. В цілому відзначалося, що для продуктивного розвитку необхідно мати як один тип лікаря, так й інший [17].

Ще одним напрямком реформування медичної галузі було залучення робітників та селян до вищої медичної освіти. Створювалися нові форми підготовки до вступу у вузи (“нульсеместри”, робітничі факультети, підготовчі курси). У 1923 р. вихідці робітників та селян у медичних інститутах УСРР становила 41% [18]. Впродовж 1920-х років показники постійно збільшувалися. Ця тенденція мала плановий характер. У 1926 р. приймальним комісіям вузів було надіслано інструкцію, згідно з якою для забезпечення класового прийому встановлювалися нові норми.

Таблиця 4

Норми прийому студентів на 1926/27 навчальний рік (у %) [19]

Учбові заклади	Робітників	Селян	Трудової інтелігенції*	Службовців	Кустарів
Медичні інститути	20	30	24	21	5
Медичні технікуми	35	35	15	11	4

Квота робітників та селян в інститутах збільшувалася до 50%, а в технікумах до 70%. Під час зарахування до вузів перевага надавалася членам і кандидатам комуністичної партії, членам ЛКСМУ, профспілок. При цьому привілеї були в осіб, що мали відповідний до спеціальності вузу виробничий стаж. За відсутності достатньої кількості підготовлених учнів серед робітників та селян категорично заборонялося підіймати норми для інших категорій. Наступного року норми знову змінилися, але незначно:

* Під трудовою інтелігенцією малися на увазі вчителі, лікпоми, діти інженерів, лікарів, агрономів, професорів та ін. фахівців, що працювали у радянських установах; під службовцями – службовці радянських установ (в т.ч. службовий персонал лікарських установ); під кустарями – кустарі, особи вільної професії та їхні діти.

Норми прийому студентів на 1927/28 навчальний рік (у %)* [20]

Учбові заклади	Робітників	Селян	Трудової інтелігенції	Службовців	Кустарів
Медичні інститути	22	28	24	21	5
Медичні технікуми	20	20	30	26	4

Відповідні зміни відбулися через реальні результати прийому попереднього року, які показали, що серед робітників та селян, бажаючих вступити до медичних технікумів, було значно менше норми (у 1926 р. прийнято, замість 35 по кожній групі, 19 та 15, 7% відповідно). Необхідно відзначити, що не зважаючи на значну кількість трудінтелігенції та службовців прийнятих до медичних інститутів у 1926 р. (52, 4 замість 45%), норму для цих категорій і в подальшому не збільшували [21]. Ознакою реформ було не піднесення рівня викладання та поліпшення якості знань, а реалізація ідеї “пролетаризації” інтелігенції та “соціалізації” науки та освіти. Це негативно впливало на рівень медичного обслуговування населення.

Ситуацію ускладнювала й важкість професійної діяльності лікарів. Кодексом Законів про працю не було передбачено диференціацію їх діяльності, регулювання робочого часу в залежності від швидкої та нічної медичної допомоги, не переглядалася класифікація шкідливості та небезпечності лікарської професії. Низька оплата праці доповнювалася недосконалою тарифною системою. Лікар високої кваліфікації отримував однакову заробітну плату з лікарем без будь-якого стажу та кваліфікації. А досвідчена, з багаторічним стажем санітарка стільки ж, скільки й прибиральниця. Тому, навіть наприкінці 1920-х рр. для медичної галузі була характерна плінність кадрів.

Зменшували ефективність медичної допомоги та профілактики й складні матеріально-технічні умови праці медиків. На початку 1920-х рр., незважаючи на заборону радянської влади, конфіскувалися приміщення медичних закладів. Паралельно з цим розкрадалися медикаменти, перев'язувальний матеріал, обладнання. В кращому випадку все це потрапляло до ринку й все ж таки могло використовуватися за призначенням, в гіршому – йшло на задоволення побутових потреб населення [22]. У другій половині 1920-х рр., не дивлячись на періодичний ремонт, стан будівель, в яких знаходилися лікарські установи, залишався незадовільним. Старе обладнання було майже повністю непридатне. У 1926 р. відбулася централізована закупівля нового, однак його якість була не найкращою. Взагалі, якість приладів та реактивів, що виготовлялися в країні, була надзвичайно низькою. Матеріально-побутова й технічна відсталість відзначалися навіть в офіційних доповідях НКОЗ УСРР [23].

Радянська медицина досить сильно залежала від імпорту. Відчувалися перешкоди в постачанні лікувальних установ та населення перев'язувальним матеріалом, який вироблявся з закордонної сировини (бавовни), а також низкою медикаментів, що завозилися з інших країн. Щоб звести до мінімуму ускладнення, передбачалася заміна матеріалів, яких недостатньо, на рівноцінні (наприклад, у випадку з лігніном, що повністю припинили постачати). Інший шлях подолання проблеми бачили в жорсткій економії, у поєднанні з заміною на більш доступні засоби (так, поряд з марлею пропонувалося використовувати ситець і т.п.). Не менш значущим вважалося повторне використання перев'язувального матеріалу, для чого розробляли спеціальні технології його очищення з якнайменшим пошкодженням. Значно складніше складалася

* Вихованців дитбудинків прирівнювали до групи робітників; демобілізованих червоноармійців, інвалідів громадянської війни - до категорії робітників, селян та ін. в залежності від їх соціального стану, але при рівній підготовці вони мали перевагу перед іншими.

ситуація з медикаментами. Їх імпорт становив приблизно 40 - 50 найменувань. НКОЗ прийняв рішення виключити зі списків все, від чого можна легко відмовитися або замінити іншими рівноцінними ліками (таких препаратів було нараховано 19). Одночасно передбачалося, що низка медикаментів, а точніше 20 найменувань, буде надходити в недостатній кількості.

До ускладнень, пов'язаних із постачанням з-за кордону, додавався неправильний їх розподіл центральними органами. Поставало питання можливості продажу дефіцитних медикаментів без рецепту лікаря. Але, все ж більш діючим було визнано вільний відпуск обмеженої кількості препаратів (особливо тих, що користувалися значним попитом у населення та були необхідні для першої медичної допомоги). Значну увагу приділяли необхідності повідомлення лікарів про забезпечення аптек тим чи іншим дефіцитним матеріалом. Налагодити цей інформаційний зв'язок між усіма лікувальними установами та аптеками було технічно неможливо, тому пропонувалося прикріпити кожну амбулаторію до однієї або двох найближчих аптек. Від лікарів вимагалось отриману інформацію враховувати при лікуванні пацієнтів [24].

На якість роботи медиків впливало порушення санітарних норм. В деяких лікарнях у хірургічних відділеннях малося багато пилу, в перев'язувальних знаходився одяг службовців, не використовувалося окремих пінцетів для стерилізованого матеріалу, в здравпунктах висіли забруднені плакати з санітарно-просвітницькими гаслами [25]. Та навіть без порушень система організації праці в лікарнях (особливо середнього і молодшого медичного персоналу) сприяла поширенню різних хвороб, інфекцій. Так, одна санітарка могла виконувати різні види робіт: здавати брудну білизну, годувати, мити посуд, прибирати приміщення, а потім обслуговувати хворих [26].

Особливо складними були умови у сільській місцевості. Лікарні та фельдшерські пункти працювали, здебільшого, в непридатних будівлях, їх персонал в більшості не відповідав призначенню. Частим було явище поєднання в одному приміщенні соматичних та інфекційних відділень, що призводило до внутрішньолікарняних заражень [27]. За свідченнями провінційного лікаря, у другій половині 1922 р., коли перейшли від держпостачання на утримання за рахунок місцевих коштів, збільшуються проблеми з перев'язувальним матеріалом та найбільш необхідними медикаментами. Відсутність місцевих коштів та допомоги від держави вимусила перейти до самоокупності та виробити відповідні тарифи. Маючи на увазі нестійкість грошової валюти та нестачі грошей у населення, їх встановлювали у хлібних одиницях, збільшуючи відповідно до підвищення цін на медикаменти. Так, наприклад, за операцію на шлунку була встановлена плата спочатку 1 пуд 20 фунтів жита, потім – 2п. 20 ф., далі - 3п. 20ф. Подальше ж підвищення розцінок зробило б медичну допомогу недоступною для селян. Негативно впливала на лікарів значна інтенсивність праці, яка здійснювалася фактично без вихідних, та розумова напруга. Складні побутові умови життя на селі призводили до масових звільнень та небажання їхати у провінцію. Через це у місті з'являється значна кількість безробітних медиків, а в повітах - вільних місць [28].

В подальшому ситуація майже не змінювалася. У 1926р. на I-му Всеукраїнському з'їзді лікарських секцій відзначалися такі недоліки, як незадовільне обладнання та постачання лікарських закладів, значні відстані (8 - 25 верст), відсутність засобів перевезення для надання допомоги на дому [29]. Потреба населення в кваліфікованій медичній допомозі залишалася надзвичайно актуальною. На фоні значних черг в амбулаторіях, 8 - 10-хвилинний огляд здавався недостатнім, особливо в разі невдалого лікування. Виникали конфлікти з хворими, які завершувалися різноманітними грубими діям, кривдженням, образливим зневажливим ставленням до професії лікаря, якого порівнювали з функціонером від медицини, чиновником, а іноді навіть вбивствами. Негативно впливала на авторитет лікарів молодість та недосвідченість значної кількості працівників, відсутність у них прагнення до професійного росту, підвищення кваліфікації. Певний вплив на формування недовірливого ставлення до лікарської справи мала періодична преса, де публікувалися, часто без перевірки, скарги та претензії. Відповіддю на все це було масове невдоволення діяльністю лікарів, що доходило навіть до судових справ. Їх звинувачували у злочині за посадою, халатності, вимаганні, зловживанні посадовим становищем тощо [30]. У сільській місцевості, а іноді й у місті, перевагу продовжували віддавати

різноманітним знахарям. Перш ніж опинитися у лікарні, хворий зазвичай бував у всіх місцевих знахарів, випробовував різноманітні засоби лікування і, тільки переконавшись у неефективності такого “лікування”, звертався за допомогою до лікаря. Проте, така практика мала і певну раціональну ланку. Одним із знахарських засобів було траволікування, що мало певну цінність [31].

Отже, 1920-ті роки в Україні були періодом формування радянського суспільства. В цей час велася активна робота щодо заміни старих стереотипів на нові. Негативні наслідки боротьби за владу позначилися на повсякденному житті населення країни. Лікарі відчували це в повній мірі як у приватному житті, так і під час професійної діяльності. Характерними проявами такого становища було недостатнє харчування, незабезпеченість одягом, постійні проблеми з житлом, що доповнювалося неможливістю якісно виконувати свої обов’язки через постійну нестачу медикаментів та обладнання, конфлікти з населенням, а іноді й через недостатню кваліфікацію.

В одній статі висвітлити всі проблеми *діяльності* лікарів в УСРР не можливо. Перспективними напрямками наукових досліджень залишаються аналіз соціальних факторів повсякдення лікарів, а також вивчення життя інших верств населення УСРР під цим кутом зору.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. *Дорошко М. С.* Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ ст.: соціоісторичний аналіз. – К., 2004. – 134 с.; *Журавлев С.В., Соколов А. К.* Повседневная жизнь советских людей в 1920-е годы // Социальная история. – М., 1998. – С. 279 - 317; *Кошур Н. І.* Соціальне становище міського населення України в умовах непу (1921-1929 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 27 с.; *Мовчан О. М.* Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип. 15. – С. 19 - 64; *Смирнова Т. М.* Социальный портрет «бывших» в Советской России // Социальная история. – М., 2000. – С. 98 - 120.
2. *Лебина Н. Б.* Повседневность 1920-1930-х годов: «борьба с пережитками прошлого» // Россия в ХХ в.: В 2-х томах. – Т. 2. – М., 1998. – С. 244 - 290; *Смирнова Т. М.* Дети советской России // Социальная история. – М., 2004. – С. 487 - 524.
3. *Даниленко В. М., Касьянов Г. П., Кульчицкий С. В.* Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. – С. 289 - 292.
4. *Федорова О. П.* Журнальная публицистика 1920-х годов как источник по истории советской интеллигенции. – М., 1985. – С. 25 - 26.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. Р. 342. – Оп.1. – Спр. 39. – Арк. 5.
6. Там само. – Арк. 8.
7. Державний архів Луганської області. – Ф. Р - 589. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 11.
8. *Геккер М.* Материальное положение медицинских врачей на Украине // Acta medica. – 1928. – Вып. 19. – С.19.
9. *Вайништейн А. Л.* Цены и ценообразование в СССР в восстановительный период 1921 - 1928. – М., 1972. – С.181 - 182.
10. *Геккер М.* Материальное положение медицинских врачей на Украине // Acta medica. – 1928. – Вып. 19. – С.20 - 21.
11. Отчет о работе Сталинского Окружного Исполнительного Комитета за 1926 год. – Сталино, 1927. – С. 230.
12. Хроника // Врачебная газета. – 1930. – № 13 - 14. – С. 1087.
13. *Геккер М.* Материальное положение медицинских врачей на Украине // Acta medica. – 1928. – Вып.19. – С.23.
14. Там само.
15. Интеллигенция советской Украины. – К., 1988. – С.21-22; *Ткачова Л. І.* Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985. – С. 37.
16. *Струев И.А.* Институты усовершенствования врачей Украины и их место в истории высшего медицинского образования // Очерки истории высшего медицинского образования и научных школ на Украине. – К., 1965. – С. 76 - 78.
17. *Лепукална Л.* Какой тип нужнее для строительства Советской медицины в наши дни? // Врачебное дело. – 1928. - № 6. – С. 481 - 482; *Карлштейна Т. А.* К дискуссии о типе врача, нужного для строительства Советской медицины // Врачебное дело. – 1928. - № 9. – С. 737 - 738; *Блиоха В. М.* Какой тип врача нужнее для строительства Советской медицины в наши дни? // Врачебное дело. – 1928. - № 9. – С. 738
18. *Дупленко К. Ф., Козыренко Н. Ф.* Пути формирования Советской медицинской интеллигенции // Из истории здравоохранения Украинской ССР. – К., 1970. – С. 120.
19. Державний архів Донецької області. – Ф. Р. 349. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 170 - 172.

20. Там само. – Спр. 14. – Арк. 398.
21. Там само. – Арк. 379.
22. Там само. – Ф. Р. - 2444. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16 - 18, 28.
23. Тези до доповіді НКОЗ в ЦК ВКП(б) “Стан охорони здоров’я в УСРР” // Профілактична медицина. – 1929. – № 9. – С. 92.
24. *Мирлин Н.* Вопросы медснабжения // Социалистическое здравоохранение. – 1930. – № 8 - 9. – С. 60 - 65.
25. Хроніка та інформація // Профілактична медицина. – 1929. – № 12. – С. 106.
26. *Корнеев Я. С.* Разделение труда и график дежурства медицинского персонала терапевтического стационара // Советский врачебный журнал. – 1938. – № 3. – С. 231 - 236.
27. *Амчиславский И. В.* Организация камерной дезинфекции при сельской больнице // Советская медицина. – 1939. – № 3 - 4. – С. 47 - 50.
28. Три года хирургической работы в провинции // Новый хирургический архив. – 1925. – Т. VIII. – Кн. 4. – С. 667; *Арнольди И. А.* Труд сельских медицинских работников // Acta medica. – 1928. – Вып. 19. – С. 68 - 82.
29. *Рохлина Л. Л.* Вопросы охраны труда и улучшения быта врачей // Врачебное дело. – 1926. – № 20. – С. 1612 - 1613.
30. *Бердичевский Г. А.* Большой вопрос врачебной работы // Acta medica. – 1928. – Вып. 19. – С. 33 - 45; *Маслов И. Д.* Причины общественного недовольства врачами // Acta medica. – 1928. – Вып. 19. – С. 46 - 59; *Кушев Н. Е.* Врач и врачебная профессия // Acta medica. – 1928. – Вып. 19. – С. 27 - 32.
31. *Панкратьев Б. Е.* Знахарство и хирургия // Новый хирургический архив. – 1925. – Т. VIII. – Кн. 3. – С. 427.

РЕЦЕНЗІЇ

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 11. – 532 с.

Вивчення Новітньої історії України є важливим, невід'ємним компонентом історичного науково-дослідного процесу. Цей період вітчизняної історії дослідники справедливо вважають насиченим найбільш цікавими подіями, їх непересічними учасниками, визначальними для суспільства результатами їхньої діяльності. Але, ці роки оцінюються, водночас, як найдраматичніші і трагічні, оскільки супроводжувалися чисельними війнами, голодоморами, масовими репресіями, втратою здобутої державності. Актуальним є, що складова цього періоду – сучасність – органічно пов'язана з попереднім ХХ століттям. Прикметно, що саме тоді Україна відродила національну ідею, поновила незалежність, сформувала засади внутрішньої і зовнішньої політики. Звідси, складність суспільного життя сучасної України обумовила поглиблену увагу пересічних громадян та учених до помилок минулого ХХ століття, аби не повторювати їх нині, на початку ХХІ ст.

Рецензований 11-й випуск збірника статей «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика», який видає відділ історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України, від інших відрізняє змістовність викладу матеріалу, ґрунтовний підбір статей. Водночас, важливо, що автори, з'ясовуючи причини певних історичних подій ХХ ст., іноді звертаються до попереднього йому ХІХ віку. А також простежують вплив цих подій на сьогоденне українське життя.

Наукові доробки авторів варто умовно поділити на три блоки. Предметом аналізу дослідників *культури* виступили проблеми розвитку музейної і книжкової справи, становища церкви, збереження пам'яток культури (О. Ковальчук, О. Петровський, Г. Полюшко, С. Білокінь). Щодо *політики*, то висвітлено «українізацію», сталінський тоталітаризм, діяльність ОУН-УПА, парламентські перегони 1994 р., Конституційний процес (Д. Бачинський, В. Крупина, С. Стельникович, О. Бажан, О. Коляструк, Н. Адамович). У сфері *ідеології* з'ясовано вплив на поступ суспільства тероризму, роботи засобів масової інформації (В. Вакулич, Е. Колесов, О. Поплавський). Потужним комплексом статей представлено близьку рецензенту *СОЦІАЛЬНУ ІСТОРІЮ*. У них ґрунтовно проаналізовано ефективне використання робочої сили, побут інтелігенції, сільського населення і студентів, наслідки колективізації, розвиток медицини, труднощі вирішення житлової проблеми, голод 1946 - 1947 рр., життя «фольксдойче» в Україні, складнощі технічного оснащення села (О. Пилипенко, О. Коляструк, О. Прохоренко і С. Герегова, О. Янковська, В. Павлухіна, Н. Хоменко, Г. Васильчук, О. Мельничук, М. Герасимова, К. Горбуров, Ю. Котляр і О. Курабцев, І. Романюк). Це підкреслює актуальність соціальної тематики досліджень.

У той же час, збірник наукових статей варто було б детальніше структурувати, виокремити у ньому більше рубрик, наприклад, статті, сторінка молодого науковця, хроніка, Україна у світі та інші. Це надало б йому більш конструктивнішого і зрозумілого формату. Потрібно звернути й увагу, що усі статті 11-го випуску присвячені суто внутрішнім проблемам вітчизняної історії. Упущено, що у цей час Україна виступала активним учасником міждержавних відносин, була суб'єктом міжнародного права, проводила власну зовнішню політику. У цьому контексті, зазначимо, що праці про Україну іноземних учених також були б тут доречними.

Таким чином, «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія», *політика* є одним із найсерйозніших прикладів вітчизняних історичних видань. У нас в країні й досі обмаль збалансованих збірок наукових статей з проблем найближчої кожному українцю новітньої української історії, учасником чи, хоча б, очевидцем якої він є сам. Отже, зазначений збірник поза сумнівом стане у нагоді усім, хто цікавиться історією України, досліджує її та вивчає.

Олег Купчик

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА У МІСЦЕВОМУ ВИМІРІ

Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Роде наш красний: Село Кальник. - Кн. 1. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XX ст.). - К.: Логос, 2006.- 118 с.; *Казьмирчук Г.* Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.): Зошит № I. Документи з історії села. - К.: Логос, 2005. – 38 с.; *Казьмирчук М.* Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.): Зошит № II. Документи з історії села. - К.: Логос, 2006. - 59 с.; *Казьмирчук Г., Казьмирчук М.* Освіта в селі Кальнику з 60-х років XIX ст. – 20-х років XX ст. - К.: Логос, 2007.- 40 с.

Соціальне обличчя українського села найкраще представляється в матеріалах, що розкривають історію конкретного населеного пункту. Документальна інформація, що її стосується, з надзвичайною точністю може розкрити соціальну структуру населення, його соціальні умови існування, соціальний мікроклімат взаємовідносин тощо. Такий підхід дає можливість з'ясувати найбільш повну картину соціального розвитку суспільства у певній географічній точці і співвіднести її з більш загальною картиною.

Все це у повній мірі відображається у цілій серії книг, що продовжується, присвяченій її авторами історії села Кальник на Поділлі (Липовецький повіт Київської губернії, нині – Іллінецького району Вінницької області) в період з кінця XVIII – до початку XX ст.

Зрозуміло, що маленький населений пункт у центрі уваги наукових публікацій практично не опинявся, за винятком, хіба що довідникових чи краєзнавчих популярних видань. Тому необхідно звернути увагу на джерельну базу, завдяки якій авторам вдалося скрупульозно відтворити невеликий соціум на величезній мапі України. Її склали документи, що зосередилися у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, Державному архіві Київської області, Державному архіві м. Києва, Державному архіві Вінницької області, Державному архіві Кіровоградської області, Центральному державному історичному архіві Російської Федерації, сільському музеї села Кальник.

На сторінках цих опублікованих робіт авторами було досконально розроблено цілий ряд тем, зокрема – джерельна база історії Кальника, соціально-станове положення населення, розвиток народної освіти та ін. На основі церковних документів (сповідали та метричних книг) було досліджено хід соціальних змін на селі. Дослідниками справедливо зауважується, що теми «школа і церква», «освіта і сільська громада» є на сьогодні одними із актуальних для історичної науки. Особливу увагу привертає розробка портрету відомого польського письменника Ярослава Івашкевича, уродженця представленого населеного пункту. Автори віднайшли низку документів, що ще не перебували в полі зору дослідників його біографії.

Відмітною рисою цих видань необхідно назвати широке представлення документальних матеріалів, тобто публікація джерел, що на сьогодні є досить рідкісним явищем відносно певного населеного пункту. Так, читач матиме змогу ознайомитися із метричною с. Кальника за 1797 р., сповідальними розписами, церкви Різдва Пресвятої Богородиці за 1819, 1822, 1823 рр., складеними авторами списком учнів однокласного сільського народного училища за матеріалами Першого Всеросійського перепису населення за 1897 р. та ін.

Книги доповнені цілим рядом фотоматеріалів, що становлять неоціненне джерело з історії села Кальник, серед яких – зображення старої сільської школи (однокласного сільського училища), побудованої у 1886 р., копії документів на землеволодіння, матеріали із справи студента юридичного факультету Університету Св. Володимира (нині - Київського національного університету імені Тараса Шевченка) Ярослава Івашкевича та ін.

Як видно, у дослідженнях досить різнопланово було представлено авторами основні елементи соціального розвитку невеликого населеного пункту на Поділлі. Однак, маю надію, що на висвітлених темах дослідження історії села Кальник не закінчується і воно буде продовжене у найближчому часі. Власне, ці книги дають приклад для наслідування і створення аналогічних творів стосовно кожного села, селища чи міста України: «Буде пам'ять про родовід красний односельців, буде й хліб, буде думка, буде розвій» (Г. Д. Казьмирчук).

Валерій Ластовський

ПАМ'ЯТАЄМО

КОТОВ ВІКТОР НИКИФОРОВИЧ: ЛЮДИНА І ВЧЕНИЙ

Народився 8 квітня 1912 р. в м. Одеса. Трудову діяльність розпочав набиральником типографії обласної газети “Чорноморська комуна” (1933 р.). У 1933-1935 рр. студент Одеського університету, в 1938 р. закінчив історичний факультет Київського університету. Працював асистентом інституту історії АН УРСР. У 1938-1941 рр. – аспірант Київського університету. З 29 червня 1941 р. в лавах Червоної армії. Учасник Великої Вітчизняної війни. Нагороджений орденами: Червоної Зірки, двома орденами Вітчизняної війни II ступеня та 7 медалями. Капітан. З 29 вересня 1945 р. працював в АН УРСР і одночасно займав посаду доцента кафедри історії СРСР Київського університету в 1945-1969 рр.

28 вересня 1945 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: “Україна в планах Наполеона”. 17 вересня 1971 р. захистив докторську дисертацію на тему: “В. І. Ленін – основоположник радянської історичної науки”. У 1942 р. виконував обов’язки професора кафедри історії СРСР, а з 1969 р. завідувач цієї ж кафедри.

Високоосвічений, інтелігентний професіонал Котов читав в університеті курс історії XIX ст., курс російської історіографії та ряд спецкурсів. Його запрошували читати лекції до Братиславського, Лейпцигського та Сімферопольського університетів.

Помер 23 лютого 2001 р., похований на Байковому кладищі м. Києва.

Автор близько шестидесяти наукових, публіцистичних та методичних праць, що розкривають актуальні проблеми історії України та Росії, зокрема України в планах Наполеона, діяльність революціонерів-демократів у XIX ст. Він був одним із провідних історіографів СРСР. Опублікував навчальні посібники з історіографії історії СРСР, проаналізував внесок К. Маркса і Ф. Енгельса в розвиток світової цивілізації, погляди В. Г. Бєлінського, О. С. Пушкіна на розвиток історичної науки. Ряд праць були опубліковані за кордоном, зокрема, в колишніх НДР, ПНР, ЧССР.

Праці: К. Маркс і Ф. Енгельс про Росію і їх зв’язки з російськими революціонерами. – К., 1962. – 102 с.; Историография истории СССР (1917-1934). – К., 1966. – 188 с.; К. Маркс і Росія. – К., 1971. – 234 с.; Введение в изучение истории. – К., 1982. – 132 с.

Література та джерела: Архів Київського університету. – 1988. – Спр. 50. – 126 арк.; *Казьмирчук Г. Д.* Котов Віктор Никифорович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834-2004). – К., 2004. – С. 223; *Казьмирчук Г. Д.* Котов Віктор Никифорович: Людина і вчений // Проблеми історії та історіографії України: програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю початку Української революції 1917 – 1920 рр. та 95-річчя з дня народження д.і.н., професора Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Віктора Никифоровича Котова. 18 квітня 2007 року. – К.: Логос, 2007. – С. 7; *Мінгазутдінов О.* Згадуючи вчителя (До 95-річчя від дня народження В. Н. Котова) // Там само. – С. 12 – 14.

Учні, друзі, колеги

**ЗГАДУЮЧИ ВЧИТЕЛЯ
(ДО 95-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. Н. КОТОВА)**

Висвітлено науково-педагогічну і громадську діяльність, життєвий шлях д.і.н., професора Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Віктора Никифоровича Котова.

Prof. Viktor Kotov's scientific and pedagogical activity, his life is examined in article.

Майже півстоліття тому мені пощастило слухати лекції талановитого викладача і відомого вченого професора Віктора Никифоровича Котова. В другому семестрі 1958/59 навчального року нам, студентам IV курсу історико-філософського факультету Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, він читав курс “Історіографія історії СРСР”.

Лекції читалися для студентів, які спеціалізувалися по кафедрі історії СРСР, а це були дві семінарські групи, тобто майже 50 чоловік. Навчалися ми тоді в корпусі університету на бульварі Шевченка 14, куди в 1957 р. був переведений факультет із “червоного корпусу”. Вивчення курсу викликало у нас неабиякий інтерес, адже ми фактично вперше слухали навчальну дисципліну про розвиток самої історичної науки. З хвилюванням чикали ми першої зустрічі з лектором – тоді порівняно молодим доцентом В. М. Котовим. Він користувався великим авторитетом серед студентів і викладачів, адже ми знали, що крім викладацької роботи Котов проводив плідну наукову діяльність, працюючи одночасно науковим співробітником Інституту історії Академії Наук Української РСР. Для нас, як сьогодні прийнято говорити, “дітей війни”, Котов був шанований ще й тому, що пройшов важкими дорогами Великої Вітчизняної війни від самого її початку (з 29 червня 1941 р.), був відзначений багатьма орденами і медалями.

І ось до аудиторії увійшов невисокий худорлявий чоловік з приємним відкритим обличчям і уважним поглядом сірих очей. Нам відразу ж сподобалася його манера поведінки – простота і невимушеність і, водночас, органічна інтелігентність. Тримавши дистанцію у відношеннях із студентами (до речі, серед нас було немало теж учасників війни), він, в то й же час, був доступний кожному з нас, був дуже уважний до запитів молоді, тактовний, з повагою відносився до студентів.

Чесно кажучи, я до цього часу дивуюся, як можна було зробити цікавим для слухачів такий, на перший погляд, сухий, суто академічний курс, як історіографія. Адже, зрозуміло, що сама навчальна дисципліна, по-перше, складна для вивчення (ніяких підручників чи посібників з неї не було), по-друге, передбачає виклад і аналіз розвитку самої історичної науки, процесу нагромадження історичних знань і зовсім не включає розповіді про легендарних полководців чи талановитих державних діячів, велетенські битви, двірцеві інтриги, подвиги міфічних чи реальних героїв тощо. Причиною успіху, мабуть, була педагогічна майстерність викладача. Колись В. Ключевський писав: “Щоб бути хорошим викладачем, треба любити те, що викладаєш і любити тих, кому викладаєш”. Це повною мірою стосується Віктора Никифоровича. Він був блискучим і дотепним лектором. Блискучим, бо справді образною, барвистою була мова лектора (лекції тоді із зрозумілих причин читалися російською мовою), дотепним, бо почуття гумору було характерною рисою Котова (мабуть не випадково він народився в Одесі). Лектор звертався не лише до розуму, але й почуттів слухачів, примушував студентів бути не просто пасивною аудиторією, але й учасниками того творчого розумового процесу, в який перетворювалася лекція. Іще одна дуже важлива риса – у Котова не було навіть найменшого прояву зверхності, диктату, він був готовий вислухати думку студента, поважаючи її. Адже, як вважав уже згадуваний В. Ключевський “повага до чужої думки, розуму – прикмета свого”.

Що стосується змісту лекцій Віктора Никифоровича, то мені особисто запам'яталася його розповідь про внесок в розвиток російської історичної науки таких відомих постатей, як В. Ключевський, М. Карамзін, С. Соловйов, М. Погодін та ін. Думаю, що говорити в той час про наукову спадщину перелічених вчених було справою непростого, адже всі вони були віднесені радянською історичною наукою до розряду реакційних буржуазно-ліберальних і т. п. Між тим, Котов розповідав про п'ятитомний "Курс русской истории" В. Ключевського, дванадцятитомну "Историю государства Российского" М. Карамзіна, "Исследования, замечания и лекции о русской истории" М. Погодіна, двадцятидев'ятитомну "Историю России с древнейших времен" С. Соловйова. Не дивлячись на те, що деякі концептуальні підходи до російської історії, оцінки багатьох явищ і подій перелічених авторів піддаються справедливій критиці, навряд чи можна заперечувати багату джерельну базу, яскравість викладу фактологічного матеріалу тих видань. Чільну увагу приділяв Котов і проблемам історії України, розвитку української історичної науки. Не випадково, його кандидатська дисертація була присвячена темі "Україна в планах Наполеона".

Окремо хотілося б сказати про Котова як людину, наставника молоді. Про чуйне відношення його до студентів свідчить такий факт. В час, про який я згадую, розгорнулося будівництво спортивно-оздоровчого табору університету біля села Плюти Обухівського району. Нас, студентів старших курсів, залучали до будівельних робіт. Одного разу, навесні 1959 р., ми одержали завдання виїхати на будівництво, при чому хлопці мали спочатку поїхати раніше до пристані Стайки на Дніпрі, аби розвантажити баржу зі щебнем, а дівчата прямували безпосередньо в табір. Разом з дівчатами їхав і студент геологічного факультету, який запізнився на машину, яка раніше забрала хлопців. При повороті з обухівської траси на дорогу в лісі, що вела до с. Плюти, вантажівка зі студентами перекинулася. Єдиний хлопець, що був серед них, загинув, а багато дівчат одержали різного роду травми та струси мозку і були відправлені до Обухівської районної лікарні. Зрозуміло, що до кінця семестру вони вже не змогли приступити до навчання. В цих умовах, В. Н. Котов провів велику індивідуальну роботу із травмованими, допомагаючи їм надолужити відставання і підготуватися до літньої сесії. В результаті всі студенти успішно склали екзамен з курсу.

Котов був людиною високої загальної культури. Його інтереси не обмежувалися лише професійними знаннями. Він добре знав художню літературу, мистецтво Росії й України. Ми, студенти, нерідко слухали його виступи з цих проблем, завжди могли одержати відповіді, кваліфіковану консультацію, доброзичливу пораду з питань, які нас цікавили. Він часто був присутній на літературних художніх вечорах, які проводили тоді громадські організації, разом зі студентами відвідував театральні вистави і брав участь в їхньому обговоренні. Сьогодні це декому може здатися дивним, але, нагадаю, то був інший час, коли практично були недоступні електронні засоби інформації і ми майже не знали телебачення, комп'ютерної техніки інтернету і т. п. Нерідко викладачі були із студентами і на різного роду масових заходах. Я пам'ятаю В. Котова, як і декана П. М. Овчаренка, А. К. Буцика, В. А. Жебокрицького та інших провідних викладачів разом зі студентами на маївках, під час спортивних змагань, на суботниках тощо.

З часом В. Котов очолив кафедру історії СРСР, захистив докторську дисертацію, став одним із провідних вчених-історіографів не лише України але й Союзу. Не буде перебільшенням сказати, що такі викладачі та науковці як В. Н. Котов складають славу не лише історичного факультету, але й університету в цілому.

ХРОНІКА

ПРИЛЮДНИЙ ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. В. ЛАСТОВСЬКИМ

19 лютого 2007 р. на засіданні спеціалізованої Вченої ради Д.26.001.20 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації Ластовського Валерія Васильовича на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук по спеціальності «Історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни» за темою «Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографія».

Дисертація була підготовлена на кафедрі історії для гуманітарних факультетів під керівництвом наукового консультанта Казьмирчука Григорія Дмитровича, доктора історичних наук, професора, завідувача цієї ж кафедри. Він же виступив і керівником кандидатської дисертації В. В. Ластовського, котра була захищена ще у 1998 р. по темі «Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст.» також на історичному факультеті університету.

Автор дисертаційної роботи народився у 1968 р. у м. Черкаси, працював у Черкаському обласному краєзнавчому музеї, Черкаській Лісостеповій археологічній експедиції, Черкаському інституті управління (там же у 2002 р. отримав звання доцента по кафедрі теорії та історії держави і права), з 2003 по 2006 рр. перебував у докторантурі університету, а на момент захисту виконував обов'язки декана факультету міжнародного права і правознавства Української академії зовнішньої торгівлі.

Всі результати дисертаційного дослідження були апробовані та оприлюднені автором у монографії (Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти. К., 2006), 23 публікаціях у фахових виданнях, 15 додаткових та у виступах на ряді науково-практичних всеукраїнських і міжнародних конференцій.

На автореферат дисертації надійшли позитивні відгуки від провідних фахівців України та зарубіжжя, зокрема з Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка за підписом академіка, доктора історичних наук, професора В. О. Пашенка, з Інституту історії України НАН України за підписом члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора В. М. Даниленка, з філологічно-історичного відділу Інституту історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща) за підписом доктора, професора Тадеуша Срогоша і доктора історії Норберта Моравця, із Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького за підписом професора, доктора історичних наук В. В. Масненка, із відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України за підписом доктора філософських наук, старшого наукового співробітника В. В. Шевченка та ін.

Провідною організацією в оцінці дисертації виступив Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Відгук на дисертацію було обговорено і затверджено на спільному засіданні відділів джерел з історії України XIX – початку XX ст. України (завідувач відділом кандидат історичних наук І. Б. Гирич) та відділу джерел з новітньої історії України (в.о. завідувача відділом доктор історичних наук, професор Н. І. Миронець).

Опонентами ж на самому захисті були провідні фахівці по спеціальності – Коцур Анатолій Петрович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Мицик Юрій Андрійович, доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія»; Пінчук Юрій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії НАН України.

В обговоренні дисертації взяли участь члени спеціалізованої Вченої ради, серед яких професор Я. С. Калакура, професор О. І. Гуржій, професор В. І. Ульяновський, професор М. С. Дорошко, професор Д. Ф. Розовик, професор М. Г. Щербак, професор І. Н. Войцехівська, професор В. Ф. Колесник (голова спеціалізованої Вченої ради). В центрі їх уваги опинилися такі питання, як сучасний стан наукової розробки і джерельна база досліджень з історії православної церкви кінця XVII – XVIII ст., теоретичні та методологічні аспекти наукових досліджень, процес розвитку української історичної науки з даної проблеми, відображення в історіографії місця православного духовенства в системі соціальних відносин та у політичному житті, вивчення історії православних монастирів та біографій персоналій православних діячів. З деяких питань розгорнулася дискусія, в першу чергу – стосовно вживання термінології та визначення хронологічних рамок автором дослідження. В цілому ж всі виступаючі позитивно оцінили зміст дисертації і підкреслили її актуальність. Професор М. Г. Щербак, зокрема висловився: «Уже в період незалежності у нас великий крок зроблений у дослідженні творів з усіх галузей державного будівництва, українського державотворення, української революції, культурних процесів, я маю на увазі історіографію. А цей аспект залишався відкритим». Також і професор І. Н. Войцехівська відзначала: «...сама тема є актуальною. Підтвердженням цього є наша підвищена увага до неї. Дійсно, досить критично сьогодні підійшли члени Вченої ради до розбору цієї дисертації. Однак, сам час поставив на порядок денний висвітлення таких питань, які багато років, десятиліть були практично замовчувані».

Після закінчення обговорення дисертації відбулося таємне голосування, під час якого було подано голосів «за» - 15, «проти» - 1.

На підставі голосування було прийняте рішення Вченої ради присвоїти В. В. Ластовському науковий ступінь доктора історичних наук.

Олена Ткачук

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Мінгазутдінов О. Ф., канд. іст. наук

НА ЗУСТРІЧ ЮВІЛЕЮ КАФЕДРИ

Мине небагато часу і кафедра історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка відзначатиме свій 70-річний ювілей. За минулі десятиріччя колектив кафедри провів плідну роботу по підготовці висококваліфікованих істориків-професіоналів – вчителів середньої школи і вузівських викладачів, науковців і державних службовців.

Відлік своєї історії кафедра веде від створеної в другій половині 1938/1939 навчального року на основі постанови ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. кафедри основ марксизму-ленінізму [1]. Коли в 1956 р. відбулася диференціація суспільних дисциплін, вона була реорганізована в кафедру історії КПРС, на початку 1990-х рр. перетворена на кафедру політичної історії для гуманітарних факультетів, а незабаром отримала сучасну назву. В різні роки кафедру очолювали доктори історичних наук, професори Бородін О. А., Горшков В. П., Дубина К. К., Казьмирчук Г. Д., Козицький М. Ю., Шевчук В. П. та інші.

Оглядаючи сьогодні пройдений колективом шлях, можна з певністю стверджувати: кафедра стала могутнім осередком педагогічної, наукової і виховної роботи, визнаним серед істориків усієї України, вона є важливою ланкою історичного факультету й університету в цілому.

Запорукою успіху стало, насамперед, постійне зміцнення її кадрового потенціалу. До війни колектив кафедри нараховував лише 9 викладачів, жоден з яких не мав наукового ступеня чи вченого звання. Наприкінці 1950-х рр. на ній працювало вже 26 викладачів, з них 23 були доцентами, кандидатами наук [2]. На початку 1960-х рр. вчене звання професора отримав завідувач кафедри О. А. Бородін, захистили докторські дисертації І. І. Шевченко, Й. Д. Ремезовський та інші [3]. Нині в складі кафедри є 9 викладачів, з них 3 доктори наук, професори, 6 кандидатів наук, доценти.

Ми можемо пишатися тим, що вихованці кафедри, її колишні працівники стали визначними педагогами, вченими, політиками та громадськими діячами. Серед них академіки, віце-президенти Національної академії наук України Курас І. Ф. та Литвин В. М., академік НАН України Тронько П. Т., члени-кореспонденти НАН України Левенець Ю. , Солдатенко В. Ф., Шевелєв А. Г., академіки АПН України Слюсаренко А. Г., Коцур В. П., заслужені діячі науки і техніки України Бородін О. А., Матвійчук М. М., заслужені керівники вищої школи України Калакура Я. С., Корольов Б. І., Шевчук В. П.

Багато колектив кафедри зробив для підготовки й атестації науково-педагогічних кадрів не лише України, а й для інших республік колишнього Радянського Союзу. На кафедрі навчалися і успішно захистили дисертації сотні аспірантів, десятки докторантів. З 1968 р. при кафедрі працювали Вчені спеціалізовані ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій. Підготовлені на відділенні історії КПРС, в аспірантурі й докторантурі фахівці нині працюють у вузах, науково-дослідних установах, на державних посадах в Україні, Росії, Білорусі, Азербайджані, Латвії, Молдові, Туркменії, Узбекистані. Багато з них очолюють кафедри і факультети, наукові установи та архіви.

Колектив кафедри завжди забезпечував високий науково-методичний рівень викладання нормативних курсів, збагачуючи лекції і семінари новітніми досягненнями історичної науки, вводючи нові спеціальні курси, вдосконалюючи проведення педагогічної практики. Важливе значення для забезпечення навчального процесу має підготовка підручників і навчальних посібників. Співробітники кафедри були авторами виданого у свій час першого в республіці навчального посібника історії КПРС, підручників та навчальних посібників з історії України, історії Росії, історіографії історії України, історії держави та права, політичної історії України, історії української та зарубіжної культури, а також інших.

Лише у 2000 - 2006 рр. було видано підручник «Новітня історія України» (автори Гусев В. І., Дрожжин В. П., Козицький М. Ю.), навчальні посібники «Історія української державності» (Шевчук В. П., у співавторстві), «Історія України. Навчальний посібник для семінарських занять» (Гусев В. І., Казьмирчук Г. Д.), «Хрестоматія з історії України для старшокласників та абітурієнтів» (Гусев В. І.), «Історія сучасного світу» (Орлова Т. В.). В цих виданнях, з урахуванням сучасних досягнень науки, подано об'єктивну картину історичного минулого, долаються численні міфи та ідеологічні стереотипи, які утверджувалися тривалий час. Ними користувалися і користуються сотні тисяч студентів багатьох вузів України.

Вагомі здобутки кафедри і в галузі науково-дослідної роботи. Кількість виданих членами кафедри наукових праць зростала відповідно підвищення наукової кваліфікації колективу. Якщо за дванадцять років, в 1944 – 1956 рр., викладачі кафедри опублікували 55 наукових праць, то у 1956 – 1958 рр. - лише 177 робіт. Нині викладачі кафедри щороку публікують до сотні наукових праць.

Співробітники кафедри входили до складу авторських колективів фундаментальних видань: «Історія міст і сіл Української РСР» (в 26-ти томах), «Українська РСР в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.» (в 3-х томах), «Історія Києва» (в 2-х томах), «Історія робітничого класу України» (), «Очерки истории киевской городской и областной партийных организаций», «Великий подвиг», «В битвах за Украину» та ін. Серед авторів індивідуальних монографічних досліджень слід назвати Кострицю Н. Ю., Міщенко Г. П., Буцька М. О., Сафонову Є. В., Серіщева Я. М., Позняка В. Т., Капелюшного В. П., Письменного Г. Г. та інших. Науковці кафедри зробили вагомий внесок в дослідження проблем визвольної боротьби українського народу проти соціального і національного пригноблення, історії політичних партій і громадських рухів, історії Великої Вітчизняної війни, історії робітничого класу і селянства тощо.

Результат наукових досліджень були відображені не лише в опублікованих працях, але, й у виступах на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, симпозіумах, семінарах, засіданнях «круглих столів». Кафедра виступила ініціатором проведення низки наукових конференцій, присвячених проблемам історії декабристського руху в Україні, національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., дружби і співробітництва українського та російського народів, історії Великої Вітчизняної війни та ін. Викладачі кафедри виступали з доповідями і повідомленнями на численних конференціях не лише в Україні, але, й у Російській Федерації, Білорусі, Молдові, Узбекистані, Польщі, Німеччині, Чехії, Фінляндії, Кубі, Канаді та інших країнах.

Педагогічну та наукову роботу співробітники кафедри поєднують з активною виховною діяльністю серед студентської молоді, формуючи у неї громадянську свідомість, любов до рідного краю, повагу до славних традицій українського народу, гордість за Україну. Члени колективу беруть активну участь у громадсько-політичному житті, працюючи у складі науково-методичних комісій Міністерства освіти і науки України, президії і секції товариства «Знання» України, в складі редакційних колегій багатьох періодичних видань.

В одному короткому огляді розкрити усі сторони багатогранної роботи колективу кафедри історії для гуманітарних факультетів протягом її семи десятирічної історії складно. Думаємо, варто було б підготувати та видати до ювілею більш повний узагальнюючий історичний нарис.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. II. – М., 1953. – С. 873.
2. Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 546.
3. Там само.

CONTENTS

From chief editor

SCIENTIFIC ARTICLES

Kazmyrchuk Grygoriy, Kazmyrchuk Maria. The social aspects on existence and activity of Christmas Virgin Mary's church's ecclesiastics in Kalnyk village at the end of the XVII – the beginning of the XX century

Naboka Sergiy. The conciliators institution as conducting structure for social policy of autocracy during 1861-1863 peasant reform on Right-bank Ukraine

Boeva Tetjana. The pedagogical establishments in Donbass at the end of XIX-th – beginning of the XX-th centuries

Kupchyk Oleg. Repatriation's agreements in USSR's system inter-state treaties (1920-1922's) (the end)

Khoroshun Boris. Breadlaying crisis 1927 – 1928's in Ukraine: muthes and reality

Doroshko Mykola. Material-Social guarantee of USSR's Communist-Soviet nomenclature in conditions of 1932 – 1933's human famine

Glushenok Natalia. The attitude of peasants of Rhihscomissariat "Ukraine" to the policy of Germany in the landusing sphere (1941-1943's)

Lytvykh Tetjana. National politics in second half of 1950's – middle of 1960's

Makarenko Natalya. Fighting of Crimean Tatars for Social-Political rights renovation (50 – 80's XX century)

Latysh Yuriy, Malinovskiy Ruslan. The Communist Party of Ukraine in the election campaign in 1998

Zvirkovskyj Ihor. Russification and ukrainization of Ukraine: retrospectives, perspectives, alternatives

Shamara Serhij. The history of intelligentsia in Ukraine: terminological differentiation in the context of modern research

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE-STUDY

Romanova Mariya. Works of modern Ukrainian and Foreign researchers about causes of official recognition of Ukrainian government and about Ukraine's occupation by Entente

YOUNG SCIENTIST'S PAGE

Yurochkina Iryna. Doctors' everyday life in the soviet Ukraine in 1920's

REVIEWS

Kupchyk Oleg. Ukraine XX century: Culture, Ideology, Politics. Collection of scientific articles / Chief Editor V. Danylenko. – Kyiv: Institut of Ukrainian history National Scientific Academy of Ukraine, 2007. – Part 11. – 532 p.

Lastovskiy Valeriy. Local measurement of Urainian village's social development

REMEMBER

Mingazutdinov Oleksandr. Remember teacher (95's from birthday of Viktor Kotov)

CHRONICLE

Tkachuk Olena. Doctor dissertation's opened defence by Lastovskiy Valeriy

OUR JUBILEERS

Mingazutdinov Oleksandr. Coming to meet of department's anniversary

CONTENTS

INFORMATION ABOUT AUTHORS

DEMANDS OF SCIENTIFIC ARTICLE'S WRITING AND DESIGNING

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Боева Тетяна Іванівна – викладач кафедри гуманітарних наук Луганського інституту праці та соціальних технологій.

Глушенюк Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, асистент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету.

Дорошко Микола Савович – доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Звіркоський Ігор Володимирович - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казьмирчук Марія Григорівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Купчик Олег Романович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ластовський Валерій Васильович - доктор історичних наук, професор кафедри конституційного та адміністративного права юридичного факультету Київського національного університету культури та мистецтв.

Латиш Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Литвих Тетяна Володимирівна – аспірант кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Макаренко Наталія Юрївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса.

Малиновський Руслан Ігорович – аспірант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мінгазутдінов Олександр Федорович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Набока Сергій Валерійович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Романова Марія Павлівна – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ткачук Олена Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі.

Хорошун Борис Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету.

Шамара Сергій Олександрович – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Юрочкіна Ірина Генадіївна - аспірант кафедри Новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ВИМОГИ ДО НАПИСАННЯ Й ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

(Зразок)

УДК 477 (93) „1919/1923”

Петренко О. О., канд. іст. наук

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ УСРР (1919 – 1923 РР.)

(назва статті жирним шрифтом, прописними літерами, по центру)

Анотації українською та англійською мовами, курсивом.

(з абзацу)

Текст статті:

(з абзацу)

Структура статті:

- актуальність теми;
- історіографія та джерельна база дослідження;
- мета і завдання;
- виклад конкретного матеріалу;
- висновки, які підтверджують досягнення мети й завдання, які ставив дослідник;
- перспективи подальших наукових досліджень;
- література та джерела.

Комп'ютерний набір слід здійснювати за такими параметрами:

- шрифт - Times New Roman, розмір – 12 (текст статті), 10 (література та джерела);
- інтервал між рядками – одинарний;
- поля – верхнє, нижнє – 2 см; ліве – 2, 5 см; праве – 1, 5 см;
- відступ першого рядка кожного абзацу має дорівнювати 1 см;
- Між УДК, даними автора, назвою статті, анотаціями, текстом і літературою та джерелами має бути пропуск в один рядок;
- Після літератури та джерел подати прізвище, ім'я і назву статті англійською мовою.

Примітки виконувати у квадратних дужках [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8], [9], [10], [11] [12] і т. д. Посилання на використану літературу та джерела подавати у порядку їх згадування в тексті. Наприклад:

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

(жирним шрифтом, прописними літерами, по центру)

1. *Кульчицький С.* Історичне місце української радянської державності. – К., 2002. – С. 63.
2. *Вівчарик М. М., Козенюк В. О.* „Закордот” – агентурно-розвідувальна організація більшовиків України // УІЖ. – 1997. - № 5. – С. 144.
3. *Купчик О. Р.* Діяльність закордонного відділу при ЦК КП(б)У на Волині (початок 1920-х років) // Проблеми історії та історіографії України: Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю початку Української Революції 1917 - 1920 рр. 18 квітня 2007 року. – К., 2007. – С. 46.
4. История дипломатии: В 5 т. / Под ред. А. А. Громыко. – М., 1965. – Т.3: 1917 – 1939 гг. – С. 654.
5. *Кульчицький С., Павлюк О., Кірсенко М.* Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921 - 1939) // Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. Смолія. – К., 2001. – С. 397.
6. *Яковлев В.* Італія й наші інтереси // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 27 січ.
7. *Бугров В. А.* Комуністична партія Східної Галичини // Радянська енциклопедія історії

України. – К., 1975. – С. 44.

8. Українська революція. Документи 1919 – 1921 / Під ред. Т. Гунчака. – Нью-Йорк, 1984. – С. 423.

9. *Марценюк Л. М.* Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918 – 1929 рр. (історичні аспекти проблеми): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Криворізький держ. пед. у – т. – Кривий Ріг, 1998. – С. 19.

10. *Кушнір В. В.* Ліга Націй та українське питання. 1919 – 1934 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Львів, 1999. – С. 187.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р. – 4сч. – Оп.1. – Спр. 700. – Арк. 34.

12. ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.3. – Спр. 34. – Арк. 57.

Назву видавництва не вказувати, це факультативні дані.

Назву архівних справ також не подавати.

Таблиці нумерувати.

Обсяг статті повинен складати не менше 12 сторінок (24 тисячі друкованих знаків).

Статті подавати в друкованому вигляді (1 примірник, підписаний автором), а також на гнучкому магнітному диску (1 дискета).

Додатково подати відомості про автора:

- прізвище, ім'я, по батькові;
- науковий ступінь і вчене звання;
- місце роботи, посада;
- домашня адреса і контактний телефон;
- електронна пошта.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.

Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій.

Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Не прийняті до друку статті і матеріали не повертаються.

Адреса редакційної колегії:

01033, м. Київ,

вул. Володимирська, 60,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Історичний факультет,

Кафедра історії для гуманітарних факультетів, кімната 444,

Службовий телефон 239 – 33 – 10

Науковий редактор – к.і.н., Купчик Олег.

Набір – Похіль Анна.

Художнє оформлення – Корецький Василь.